सुभाषित-पद्य-रत्नाकर

(बीजो भाग)

—मुनिराज श्री विशालविजयजी

શ્રી વિજયધર્મસૂરિ જૈન ગ્રંથમાળા, પુ૦ ૩૧

॥ अर्हम् ॥

સુભાષિત-પદ્ય-રત્નાકર

(બીજો ભાગ)

સંગ્રાહક અને અનુવાદક –

મુનિરાજ શ્રી વિશાળવિજયજી.

પ્રથમ આવૃત્તિ

૧૦૦૦

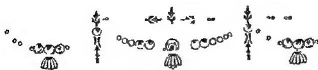
વીર સં. ૨૪૬૩ ધર્મ સં. ૧૪ વિ. સં. ૧૯૯૩

કિં. ૧-૪-૦

પ્રકાશક –
દીપચંદ બાંઠીયા –
મંત્રી શ્રીવિજયધર્મસૂરિ જૈનગ્રંથમાળા
છોટા સરાફા, ઉજ્જૈન

આર્થિક સહાયક
રાધનપુર-નિવાસી,
શ્રાદ્ધરત્ન
શ્રીમાન્ શેઠ જીવણલાલ ડેગડીચંદ

મુદ્રક –
શા ગુલાબચંદ લલ્લુભાઈ
શ્રી મહોદય પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ દાણાપીઠ
ભાવનગર

શાસ્ત્રવિશારદ-જૈનાચાર્ય

શ્રીવિજયધર્મસૂરીશ્વરજી મહારાજ

A M A S B H M A S I H M G O S

શ્રી મહોદય પ્રિ. પ્રેસ-ભાવનગર

પ્રકાશકનું નિવેદન

જ્ઞાનના પ્રચારમા, સાહિત્યના સર્જનમા, તીર્થોના ઉદ્ધારમા અને જૈનશાસનની પ્રભાવનામા પોતાના જીવનની આહુતિ આપનાર સ્વ૦ ગુરુદેવ શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય શ્રી વિજયધર્મસૂરિજી મહારાજનો સમુદાય પણ, તેઓશ્રીના જ પગલે ચાલી સાહિત્યની સેવામા જે મોટો ફાળો આપી રહ્યો છે, એ કોઇથી અજાણ્યુ નથી એ સ્વ૦ ગુરુદેવના પ્રશિષ્ય, અને શાંતમૂર્તિ વિદ્વાન્ મુનિમહારાજ શ્રી જયન્તવિજયજીના શિષ્ય, ગુરુભક્તિપરાયણ, મુનિરાજ શ્રી વિશાળવિજયજીનો, થોડા વખત પહેલા બહાર પાડેલા પ્રથમ ગ્રન્થ પછી, આ બીજો ગ્રન્થ બહાર પાડતા અમને ખરેખર આનંદ થાય છે

ઉપદેશકોને અને સામાન્ય ગૃહસ્થોને પણ બે ઘડી આત્માની શાન્તિ માટે સ્વાધ્યાયનુ એક અપૂર્વ સાધન બની શકે, એવા આ બન્ને ગ્રન્થો અને તેના હવે પછી બહાર પાડવાના બીજા બે ભાગો જરૂર લોકોને મહાઉપકારી થશે, એવી અમારી ખાતરી છે

બે ભાગોની માફક જ બાકીના બે ભાગો પણ ચારસો ચારસો પાનાના બહાર પડશે આ બીજો ભાગ બહાર પાડવામા આર્થિક સહાયતા આપનાર રાધનપુરનિવાસી, અને મુંબઇમા રહેતા શેઠ ચુનીલાલ કેશરીચંદનો અમે અંતઃકરણથી આભાર માનીએ છીએ તેમ જ, આર્થિક સહાયતા કરાવવામા પ્રયત્ન કરનાર, અમારી ગ્રન્થમાળાના એક સભ્ય શેઠ વૃદ્ધિલાલ મગનલાલ વીરવાડીયા અને તેમના મિત્ર ભાઇ ચંદ્રકાન્તનો પણ આ તકે અમે આભાર માનીએ છીએ અને આશા રાખીએ છીએ કે તેઓ બાકીના બે ભાગો માટે પણ આર્થિક સહાયતા આપવા-અપાવવા માટે પોતાથી બનતો પ્રયત્ન અવશ્ય કરશે—

આ ઉપરાન્ત રાધનપુર વિગેરે ગામોના જે જે ગૃહસ્થો આ ગ્રંથના અગાઉથી ગ્રાહક થયા છે, તેઓનો પણ આભાર માનીએ છીએ

અમને, એ જણાવતા હર્ષ થાય છે કે—પહેલા ભાગને વાંચ્યા પછી અનેક વિદ્વાનોએ આ ગ્રંથ માટે ઊંચા અભિપ્રાયો લખી મોકલ્યા છે અમારી પાસ પહોંચેલા એ અનેક અભિપ્રાયોમા કેટલાક મહાનુભાવોએ મુખ્ય બે સૂચનાઓ કરી છે

૧ અનુવાદ નાગરી ટાઇપમા છપાવ્યો હોત તો ઠીક થાત

૨ ગ્રંથમા આવેલા શ્લોકોની અનુક્રમણિકા આપવી જોઇતી હતી આ સબધી અમારો ખુલાસો આ છે—

આ ગ્રંથના પહેલેથી જે ગ્રાહકો નોધાયા છે, અને જેઓ તરફથી ખાસ મદદ મળી છે, તેઓ બધા ગુજરાતી હોઈ તેઓની ઇચ્છા પ્રમાણે ગુજરાતી ટાઇપમા અનુવાદ આપવો પસદ કર્યો છે અનુક્રમણિકા પ્રત્યેક ભાગમા આપવાથી પ્રથમના ત્રણ ભાગોનું ખર્ચ, અને કલેવર વધી જતુ હોવાથી ચારે ભાગોની અનુક્રમણિકા ચોથા ભાગમા આપવાનુ રાખ્યુ છે

શ્રી મહોદય પ્રેસ—ભાવનગરના માલીક શ્રીયુત ગુલાબચદ લલ્લુભાઈ શાહે, આ પુસ્તકને પણ પ્રેસકળાની દૃષ્ટિએ સુદર બનાવવામા અને જલદી તૈયાર કરી આપવામા જે લાગણી અને કાળજી બતાવી છે, તે માટે અમે તેમના આભારી છીએ

ગુરુદેવ, બાકીના બે ભાગો જલદી બહાર પાડવાનુ અને બીજુ પણ સસ્તુ નવા ઉપયોગી સાહિત્ય સારા પ્રમાણમા પ્રસિદ્ધ કરવાનુ સામર્થ્ય અમોને અર્પો, એ જ ઇચ્છા

મંત્રી,
શ્રી વિજયધર્મસૂરિ જૈન ગ્રંથમાળા
ઉજ્જૈન

શાન્તમૂર્તિ મુનિરાજશ્રી જયન્તવિજયજી મહારાજ

જેમની

શીતળ છાયામા

જીવન વાટિકાને શ્રદ્ધાના પવિત્ર જળથી

સિંચિત કરી,

જેમની

પવિત્ર સેવામા

જ્ઞાનનો અપૂર્વ લાભ પ્રાપ્ત કર્યો,

જેમની

જીવન-શુદ્ધિમા

આત્માને પવિત્ર સયમની પ્રાપ્તિ થઇ,

— તે —

પરમપૂજ્ય-શાતમૂર્તિ-ગુરુમહારાજ

શ્રી જયન્તવિજયજી મહારાજ

ના

પરમ-પુનીત હસ્તકમળમા

સમર્પણ

—વિનેય

મુનિ વિશાળ

અમારી ગ્રંથમાળાના ગુજરાતી પુસ્તકો.

૬ વિજયધર્મસૂરિ-સ્વર્ગવાસ પછી	શ્રીવિદ્યાવિજયજી	૨-૮-૦
૯ વિજયધર્મસૂરિના વચન કુસુમો	,	૦-૪-૦
૧૦ આબૂ (૭૫ ફોટા સાથે)	શ્રીજયન્તવિજયજી	૨-૮-૦
૧૧ વિજયધર્મસૂરિ	શ્રીજગજીવન રો. શાહ	૦-૨-૦
૧૨ આત્મોન્નતિ	શ્રીવિદ્યાવિજયજી	૦-૩-૦
૧૩ શાણી સુલસા		૦-૬-૦
૧૪ સમયને ઓળખો ભા. ૨ જો		૦ ૧૦ ૦
૧૫ સમયને આળખો ભા. ૧ લો		૦ ૧૨ ૦
૧૭ સમ્યક્ત્વપ્રદીપ	શ્રીમંગળવિજયજી	૦-૮-૦
૧૮ વિજયધર્મસૂરિ પૂજા		૦-૪-૦
૦ બ્રહ્મચર્યદિગ્દર્શન	શ્રીવિજયધર્મસૂરિ	૦-૪-૦
૨૨ ધર્મદેશના	શ્રીવિદ્યાવિજયજી	૦-૬-૦
▪ મહાવીર શાસન અને તેમની કૃતિ	શ્રીહિમાંશુવિજયજી	૦-૩-૦
૨૪ આત્મભાવના	શ્રીજયન્તવિજયજી	૦-૪-૦
૫ જૈનતત્ત્વજ્ઞાન	શ્રીવિજયધર્મસૂરિ	૦-૪-૦
૨૬ દ્રવ્યપ્રદીપ	શ્રીમંગળવિજયજી	૦-૪-૦
૨૮ ધર્મોપદેશ	શ્રીવિજયધર્મસૂરિ	૦-૬-૦

મળવાનું ઠેકાણું —

શ્રી વિજયધર્મસૂરિ જૈન ગ્રંથમાળા

છોટા સરાફા, ઉજ્જૈન (માળવા)

કિંચિદ્ વક્તવ્ય

લગભગ વીસેક વર્ષ પહેલાની વાત છે. સંસ્કૃત કાવ્યગ્રંથો અને ચરિત્ર ગ્રન્થોનો અભ્યાસ અને વાચન કરતાં 'ભવિષ્યમાં વ્યાખ્યાનાદિ પ્રસંગે કામમાં આવશે' એ દૃષ્ટિથી કેવળ મારા જ ઉપયોગને માટે નોંધી લેવાતો 'શ્લોક સંગ્રહ' આમ બીજાઓના પણ ઉપયોગ માટે પુસ્તકાકારે બહાર પડશે, એવી સ્વપ્નમાં યે મેં આશા નહિ રાખેલી. એ વખતના મારા વાચનમાંથી આવા હજારેક શ્લોકોનો સંગ્રહ મારી પાસે હતો. એ સંગ્રહને જોનારાઓ પૈકીના ઘણા શુભેચ્છકોની એ બાબતમાં વધારે સંગ્રહ કરવા તરફ મને ઉત્સાહિત કર્યો કે— આવો સંગ્રહ જો પુસ્તકાકારે બહાર પડે તો તે ઘણો ઉપદેશકો, ઉપદેશકો જ નહિ પરંતુ સામાન્ય વર્ગને પણ ઉપયોગી થાય' પરિણામે અભિનવ ગ્રંથોનું વાચન અને તેમાંથી સુંદર લાગતા સુભાષિતોનો સંગ્રહ હું કરતો જ ગયો. મારા આ સંગ્રહમાં લગભગ ચારેક હજાર શ્લોકોનો સંગ્રહ, કે જેમાં પ્રાકૃત ગાથાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે, થતાં તેને છપાવવા માટે તૈયારી કરી કે જેના ફલસ્વરૂપ તેમાંના બે ભાગો, જનતાની સમક્ષ મૂકતાં હું ભાગ્યશાળી થયો છું.

મારા આ સંગ્રહો તેના ખપી જીવોને વધારે ઉપયોગી થાય, એટલા માટે મારાથી બની શક્યું તેટલા અંશે તેના વિષયો અને પેટાવિષયો પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે કે ઘણી વખત એક જ સુભાષિત કયા વિષયમાં મૂકવું, એ સમજવું મુશ્કેલ થઇ પડે છે. એનો વિષય બીજી વસ્તુઓની સાથે સંબંધ રાખે છે. તેમ છતાં પણ જેટલું વિચારી શકાયું તેટલું વિચારીને તેમ જ બીજા વિદ્વાન્ મહાનુભાવોની સલાહ લઇને વિષય વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. આશા છે કે—આના ઉપયોગી મહાનુભાવોને અમે [illegible] ઘણીથી જરૂર લાભ થશે.

વિષયોની છટણી કરવામાં એક બીજી મુશ્કેલી પણ ઓછા જેવી નથી જ. ધાર્મિક વિષયો અને વ્યવહાર-વિષયોને જુદા કરવા એ ઘણું જ કઠિન કામ છે એમ મને લાગ્યું છે. માર્ગાનુસારી ગૃહસ્થોના ૩૫ ગુણો કે શ્રાવકના ૨૧ ગુણો નીતિ કે સદાચાર, કર્તવ્ય કે વિનય-વિવેક, આ બધા વિષયો નૈતિક વિષયો જેવા દેખાતા છતાં, જેમ ધાર્મિક વિષયોથી જુદા પાડી શકાય નહિ તેમ શ્રાવકના ૧૨ વ્રતો, ભાવના કે ધ્યાન ૫ ૭ કર્માદાન ૬ અઢાર પાપસ્થાન એ ધાર્મિક ગણાતા વિષયો વ્યાવહારિક વિષયોથી જુદા પાડી શકાય નહીં એમ હોવા છતાં, આ પુસ્તકનો લાભ લેનારાઓની અનુકૂળતાને માટે આ પુસ્તકમાં આપેલા બધા વિષયોને બની શક્યું તેટલા વિચારપૂર્વક ધાર્મિક અને વ્યવહારિક એમ બે વિભાગોમાં વહેંચી દેવામાં આવ્યા છે.

યદ્યપિ સુભાષિતોના સંગ્રહરૂપે સુભાષિતરત્નભાંડાગાર સુભાષિત-સુધાકર ભાંડાગાર, અને એવા અનેક ગ્રન્થો બહાર પડ્યા છે પરન્તુ એમાં મોટે ભાગે હિંદુ ગ્રંથોમાંનો જ સંગ્રહ છે તેમજ તે ગ્રંથો સાનુવાદ નથી. આ બે ખામી મારા આ સંગ્રહમાંથી દૂર કરવામાં આવી છે અને હિંદુ ગ્રંથો ઉપરાન્ત જૈન ગ્રંથો પૈકીના સુંદરમાં સુંદર સુભાષિતો આ સંગ્રહમાં જેમ વિષયવાર લેવામાં આવ્યા છે તેવી જ રીતે સુભાષિતનો અનુવાદ પણ તેની સાથે આપવામાં આવ્યો છે.

એ રીતે પણ વિશેષતા આમાં છે કે કોઈ પણ શ્લોક જ્યાંથી લેવામાં આવ્યો છે એ સ્થાન પણ તે ગ્રંથના પૃષ્ઠ, અધ્યાય વિગેરે સાથે આપવામાં આવ્યું છે. આ વિશેષતા ભાગ્યે જ અત્યાર સુધીના આવા બીજા સંગ્રહમાં જોવાય છે.

મારો આ સંગ્રહ લગભગ ચાર હજાર શ્લોકોનો છે. તેનું એક જ પુસ્તક થતાં ઘણું મોટું થઈ જવાના કારણે અને વાચકોની અનુકૂળતાને માટે એ બધા સંગ્રહને ચાર ભાગમાં બહાર પાડવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. જેમાંનો પહેલો ભાગ થોડા જ વખત ઉપર બહાર પડી ચૂક્યો છે અને આજે બીજો ભાગ જનતા સમક્ષ મૂકાય છે. આ દરેક ભાગ લગભગ ચારસો ચારસો પાનાના થશે.

મારા સંગ્રહમાં જે પ્રાકૃત ગાથાઓનો સંગ્રહ થએલો, તેને જુદા જ પુસ્તકરૂપે બહાર પાડવાનો વિચાર ગોઠવેલો હોઇ આ સંગ્રહમાં અપવાદ સિવાય માત્ર સંસ્કૃત શ્લોકો જ આપવામાં આવ્યા છે

આવા એક બૃહત્ સંગ્રહને માટે જેમ એકાદ સારી પ્રસ્તાવનાની જરૂર છે, તેમ આખા ગ્રંથમાં આવતા તમામ શ્લોકોની અકારાદિ અનુક્રમણિકા તથા ઉપયોગમાં લીધેલા ગ્રંથોનું સૂચીપત્ર વિગેરે કેટલીક ઉપયોગી બાબતો આપવાની પણ જરૂર છે પરન્તુ તે બધું આખો સંગ્રહ તૈયાર થયા પછી જ આપી શકાય, એટલે તે બધી બાબતો ચોથા ભાગમાં આપવાનું રાખી, આ પ્રત્યેક ભાગમાં તો તેમાં આવતા વિષયોની અનુક્રમણિકા, સંકેતિત અક્ષરો અને ચિહ્નોની સમજુતી તથા શુદ્ધિ પત્ર એટલું જ માત્ર આપવું ઉચિત ધાર્યું છે

માત્ર આ પુસ્તકની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં જ જે કંઇ બે એક બાબતો કહેવાની હતી તે કહી છે આ પ્રસંગે મારા તે બે મહાન્ ઉપકારીઓના ઉપકારને પ્રગટ કરવો નહીં ભૂલું કે જેઓના અસીમ કૃપા અને અમીદૃષ્ટિએ મારા જેવા અજ્ઞાની અને જડ-બુદ્ધિવાળા જીવને ચૈતન્ય અર્પ્યું છે અને મારા જીવનની કાયાપલટ કરી મને ઋણી બનાવ્યો કે તેઓ છે-મારા દાદાગુરુ જગત્પૂજ્ય શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય શ્રી વિજયધર્મસૂરીશ્વરજી અને મારા ગુરુ શાન્તમૂર્તિ મુનિરાજ શ્રી જયન્તવિજયજી મહારાજ મારા ગુરુએ આ ગ્રંથને સુંદર પદ્ધતિસર અને શુદ્ધ બનાવી આપવા માટે શ્રમ સેવ્યો છે, એ બદલ પણ હું તેઓશ્રીનો અત્યંત ઋણી છું

વિષયો અને પેટાવિષયોની ચૂંટણી કરવામાં, તેમજ પ્રુફો વિગેર તપાસવામાં સાયલાનિવાસી ન્યાયતીર્થ-તર્કભૂષણ પંડિત રતિલાલ દીપચંદ દેસાઇએ અને શુદ્ધિપત્રક બનાવવામાં ન્યાય-સાહિત્યતીર્થ મુનિરાજ શ્રીહિમાંશુવિજયજીએ આપેલા યોગ બદલ તેઓને ધન્યવાદ આપવો ભૂલીશ નહીં

ઉપર્યુક્ત સંત અને ગુરુદેવોની અસીમ કૃપા, મારા બાકીના બે ભાગો જલદી બહાર પાડવાનું સામર્થ્ય અર્પે, એ અંતરની અભિલાષા પૂર્વક વિરમું છું

જૈન ઉપાશ્રય, ઉદયપુર
કાર્તક શુદ ૧૧
વીર સં ૨૪૬૨ ધર્મ સં ૧૪

ધર્મજયન્તોપાસક—
મુનિ વિશાળવિજય.

રાધનપુર નિવાસી

શ્રાદ્ધરત્ન શેઠ જીવણલાલ કેશરીચંદ

શ્રી મહોદય પ્રેસ-ભાવનગર

શેઠ જીવણલાલ કેશરીચંદનો ટૂંક

પરિચય

जैनो धर्मं प्रकटविभव सगति साधुलोके,
विद्वद्गोष्ठी वचनपटुता कौशल सर्वशास्त्रे ।
साध्वी लक्ष्मीश्चरणकमलोपासना सद्गुरूणा,
शुद्ध शील मतिरमलिना प्राप्यते नाल्पपुण्यै ॥

પ્રખ્યાત વૈભવશાળી જૈનધર્મ, સજ્જન લોકોની સોબત, વિદ્વાનો સાથેની મિત્રાચારી વચનપટુતા, સર્વ શાસ્ત્રોમાં કુશળતા, ન્યાયપૂર્વક ચે । રળેલી લક્ષ્મી, સદ્ગુરુઓના ચરણકમળોની સેવા, શુદ્ધ શીલ અને નિર્મળ બુદ્ધિ આટલી બાબતો થોડા પુણ્યથી પ્રાપ્ત થતી નથી તે માટે ઘણા પુણ્યની જરૂર છે

શ્રીયુત જીવણલાલ શેઠનો જન્મ સંવત ૧૯૩૪ ના આષાઢ વ. ૨ સોમવારના દિને રાધનપુર ખાતે શેઠ કેશરીચંદ કસ્તુરચંદને, જેઓ રાધનપુરમાં પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા કુટુંબોમાંના એક કુટુંબના નબીરા હતા, ત્હેમને ત્યાં થયો હતો બાલ્યકાળ પસાર કર્યા પછી ત્હેમને સમયાનુસાર સુંદર કેળવણી આપવામાં આવી અને વ્યવહારકુશળ બનાવ્યા

ઘરની આર્થિક સ્થિતિ સાધારણ હોવાથી [illegible] જીવણલાલ દ્રવ્યાર્થે મુંબઈ આવ્યા અને ત્હેમના અપૂર્વ બુદ્ધિબળના પ્રતાપે દિન પ્રતિદિન પ્રગતિ સાધવા લાગ્યા

શેઠ જીવણલાલનું જીવન વિવિધ રંગોથી રંગાએલ છે તડકો અને છાંયો ત્હેમણે વેઠેલો છે । સંસારની સ્વાર્થવૃત્તિ અને નિઃસ્વાર્થપણું તેઓશ્રીએ અનુભવેલું છે અનેક જાતના વિકટ પ્રસંગોમાંથી પસાર થઈ તેઓશ્રી ખૂબ અનુભવી બન્યા છે રાધનપુરમાં સુરમદી ગ

વાોમા ાા એ એક આગેવાન છે . સાધારણ ગીત ઇવનની શરૂઅ
રી તેઓશ્રી પુરુષાર્થથી ખૂબ આગળ વધ્યા છે તેમના ઇવન
ના પુરુષાર્થ જ પ્રધાન સ્થાન ભોગવે છે ખરેખર શાસ્ત્રકારો કહે
; उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी " ઉદ્યોગી પુરુષો પાસ
લક્ષ્મી જાય છે

જગતમા કાયદો છે કે જેમ જેમ માણસ ઉન્નત બનતો જાય
તેમ તેમ તેનામા અભિમાનની માત્રા આવતી જાય છે, પણ એ
નથી તો જેમ જેમ વધતો જાય છે તેમ તેમ ટટાર થતો જાય
જ્યારે આંબો જેમ જેમ વધે છે તેમ તેમ નમતો જાય છે એ
સ્વાભાવિક રીતે આંબાનુ સ્થાન ઊંચુ મળે છે સદ્ભાગ્યે તે
ભાન ઉપર્યુક્ત નિયમથી પર છે તેઓશ્રી જેમ જેમ આગળ વ
ગયા તેમ તેમ તેમનામા નમ્રતા આવતી ગઇ તેઓશ્રી લઘુતામા
નમ્રતા સાથે તેમનુ હૃદય પણ ખૂબ આર્દ્ર છે કોઇને દુખી જો
તેમનુ દિલ પીગળી જાય છે આજ સુધી તેમની પાસે મદદની આશ
ગયેલો કોઇ પણ માણસ ખાલી હાથે પાછો ફર્યો નથી 'કૂન નહિ
ફૂલની પાંખડી' એ એમનો ન્યાય છે ગુપ્ત મદદમા તેઓશ્રી વ
માને છે અને જાહેરાતથી તેઓશ્રી ખૂબ ડરે છે એટલે જાહેરજીવ
બીજા શ્રીમંતોની માફક તેઓએ ઝંપલાવ્યુ નથી

રાધનપુરમા યાત્રીઓ માટે વિશ્રામ સ્થાનની તકલીફ હતી
બીના તેમના લક્ષ પર આવતા તેઓશ્રીએ એક મોટી જેવી
ખર્ચી આલીશાન ધર્મશાળા બંધાવી કે જ્યા બહારના યાત્રીઓ
વિશ્રાંતિ લે છે

મુબઇના ચાંદી બજારમા તેમનુ સ્થાન ઊંચુ છે ચા
વિષયમા તેમનો અભિપ્રાય આજે મનાય છે સટ્ટામા પાગ
તેઓશ્રી ખૂબ પાવધા છે એટલે બજારના આંતરિક ઝઘડાના નિ
માટે તેમને લવાદી સોંપવામા વેપારીઓ માન સમજે છે આ
અને બંધારણની રુચો ઉકેલવામા તેમની બુદ્ધિ ખૂબ કસાયેલી

તેમનું ગૃહજીવન ઘણું જ સંતોષકારક અને સુખી છે. તેમના ધર્મપત્ની શ્રીમતી તારાબ્હેન પાલણપુર-નિવાસી ધર્મિષ્ઠ શેઠ ધર્મચંદ સેનાજી ઝવેરીના પુત્રી થાય છે. ધાર્મિક અને સામાજિક કેળવણીનો તારાબ્હેનનો ખૂબ ઉંડો અભ્યાસ છે. રાધનપુરની કેળવાયેલી બ્હેનોમાં તેમનું સ્થાન પ્રથમ છે. તારાબ્હેનમાં સેવાવૃત્તિનો ખૂબ વિકાસ થયો છે એ બાબતનો રાધનપુરી બ્હેનોને અચ્છો પરિચય છે. સંતતિમાં તેમને ત્રણ પુત્રો અને એક પુત્રી છે જેઓને સારામાં સારી કેળવણી આપવામાં આવે છે.

શેઠ જીવણલાલભાઈની તબીયત હમણાં છેલ્લા બે મહિનાથી લથડી હતી, પરંતુ શાસન દેવની કૃપાથી હવે આરામ થતો જાય છે. પ્રાન્તે અમે ઇચ્છીએ છીએ કે શાસનદેવ તેમને લાંબું આયુષ્ય બક્ષે અને શાસનસેવાના સારા કાર્યો તેમના હાથથી થાય એજ અભ્યર્થના.

પ્રકાશક

દ્રવ્ય સહાયક

શેઠ જીવણલાલ કેશરીચંદના ધર્મપત્ની

અ. સૌ શ્રીમતી તારાબેન.

विषयानुक्रमणिका

(ત્રીજા ભાગની)

अमारी ग्रथमाळाना सस्कृत पुस्तको ।

२ धर्मनियोगमाला श्रीहिमांशुविजयजी ०-२-०

३ प्रमाणनयतत्त्वालोक
(प ञ्जमणापालाचाय कृत टीकायुक्त) ,, ०।८।०

८ जय तमय ध (गुजराती भा युक्त) ,, ०-३-०

१९ जैनीसप्तपदार्थी , ०-५-०

२७ सुभाषितपद्यरत्नाकर (गुजराती भा युक्त)
भाग १ श्रीविशालविजयजी १-४-०

३० नहत्-प्रवचन (गु० भा० युक्त) श्रीविद्याविजयजी ०-५-०

३१ सुभाषितपद्यरत्नाकर (गु० भा० युक्त) श्रीविशालविजयजी
भाग २ १-८-०

उत्तराध्ययनसूत्र भाग ४ थो
(कमलसयमी टीका युक्त) श्रीजयन्तविजयजी ३-८-०

प्रमाणनयतत्त्वालोक-प्रस्तावना श्रीहिमांशुविजयजी ०-३-०

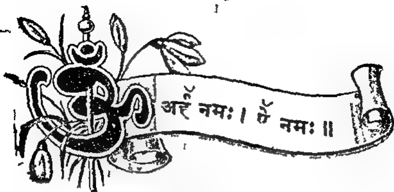
मळवानु ठेकाणु—
श्री विजयधर्मसूरि जैन ग्रथमाळा ।
छोटा सराफा, उज्जैन—(माळवा)

૭૦ મુનિ-યોગી — કુલ શ્લોક ૭૧ — પૃષ્ઠ ૫૨૭

૭૧ મુનિ આચાર — કુલ શ્લોક ૩૯ — પૃષ્ઠ ૫૫૩

૭૨ ધર્મ — કુલ શ્લોક ૯૪ — પૃષ્ઠ ૫૬૬

जगत्पूज्य-श्रीविजयधर्मसूरीश्वरेभ्यो नमो नमः ।

मुनिश्री-विशालविजयमहाराजसंगृहीतः-

सुभाषित-पद्य-रत्नाकरः

(द्वितीयो भाग.)

गूर्जरभाषाऽनुवादसहितः ।

मंगलाचरणम्.

॥ १ ॥

जगत्प्रभावं कलिताऽऽत्मभावं,
स्वच्छस्वभावं हृतपापभावम् ।
देवेन्द्रवंद्यं जगतां सुनन्द्यं,
शङ्खेश्वर-पार्श्वजिनं प्रवन्दे ॥

આબૂ

જગદ્વિખ્યાત આબૂ પહાડની ન્હાનામા ન્હાની અને મ્હોટામા મ્હોટી દર્શનીય વસ્તુઓ, રસ્તાઓ અને એક દર્શકને ઉપયોગી થઇ પડે એવી તમામ વસ્તુની માહિતી આપનારુ, તેમ જ આબૂના મદિરોની ઝીણામા ઝીણી કોતરણીઓ અને સુદર સુદર ભાવોના લગભગ ૭૫ ફોટાઓથી અલકૃત આ પુસ્તક, જેમ આબૂના યાત્રિઓને ઉપયોગી છે, તેમ ભારતવર્ષની પ્રાચીન શીલ્પકળા અને ઐતિહાસિક શોધખોળના અભ્યાસીઓ માટે પણ, ઘણું જ મહત્વનું છે એના લેખક છે—ઇતિહાસતત્ત્વવેત્તા, શાન્તમૂર્ત્તિ મુનિરાજ શ્રી જયન્તવિજયજી મ્હોટો ગ્રંથ, સુદર એન્ટિક કાગળો, ૭૫ ફોટાઓ, પાકુ બાઇંડીંગ અને ઉત્તમ જેકેટ હોવા છતા,

કિંમત માત્ર અઢી રૂપીઆ

આની હિંદી આવૃત્તિ પણ બહાર પડી ચૂકેલ છે, ફોટા વિગેરે બધુ ઉપર પ્રમાણે જ કિં ૨-૮-૦

લખો —

શ્રી વિજયધર્મસૂરિ જૈન ગ્રંથમાળા,
છોટા સરાફા, ઉજ્જૈન (માલવા)

અને જાણીતા બુકસેલરોને ત્યાંથી પણ મળશે

सम्यक्त्व (५५)

सम्यक्त्वनुं लक्षण —

या देवे देवताबुद्धिर्गुरौ च गुरुतामतिः ।
धर्मे च धर्मधीः शुद्धा, सम्यक्त्वमिदमुच्यते ॥ १ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश २, श्लो० २.

દેવને વિષે જ જે શુદ્ધ દેવની બુદ્ધિ, ગુરૂને વિષે જ જે શુદ્ધ ગુરૂપણાની બુદ્ધિ અને ધર્મને વિષે જ જે શુદ્ધ ધર્મબુદ્ધિ, તેજ સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે ૧

रुचिर्जिनोक्ततत्त्वेषु, सम्यक्श्रद्धानमुच्यते ।
जायते तन्निसर्गेण, गुरोरधिगमेन वा ॥ २ ॥

योगशास्त्र, पृ० ३८, श्लो० १७ (प्र स)

જિનેશ્વરે કહેલા જીવાદિક તત્ત્વોને વિષે જે રૂચિ થવી તે સમ્યક્ શ્રદ્ધા–સમકિત–કહેવાય છે અને તે સમકિત સ્વભાવથી અથવા ગુરૂના ઉપદેશથી—એમ બે પ્રકારે થઇ શકે છે ૨

आत्माऽस्ति कर्मास्ति पराभवोऽस्ति,
मोक्षोऽस्ति तत्साधकहेतुरस्ति ।
इत्येवमन्त:करणे विधेया,
दृढप्रतीतिः सुविचारणाभिः ॥ ३ ॥

अध्यात्मतत्त्वालोक, प्र० १, श्लो० १४.

॥ २ ॥

अनन्यसाधारणकीर्तिभाज,
सद्धर्मधैर्यादिगुणैकराजम् ।
विज्ञानचारित्रपवित्रराज्य,
प्राज्य नतोऽस्मि प्रभुधर्मसूरिम् ॥

॥ ३ ॥

शान्त्या कृत्या बोधयन् सज्जनान् वै,
सद्विद्याभि पण्डितान् मोदयँस्तु ।
सच्चारित्रात् जीवन शोधयँश्च,
वन्द्य. स्याद् मे सद्गुरु' सद्गुणाढ्य: ॥

॥ ४ ॥

जिनेन्द्रचन्द्रप्रभव प्रमाण,
जगत्पदार्थे प्रतिभासक च ।
अज्ञानपापारमतम'प्रणाशि,
श्रुत सदा सप्रथयेत् प्रकाशम् ॥

॥ ५ ॥

सन्मार्गदर्शक जीयाद् हेयज्ञेयत्वबोधकम् ।
आनन्दकन्दजीमूत, सदा सूक्त सता सुखे ॥

પહેલા તો મનુષ્યભવ જ દુર્લભ છે તેના કરતા કર્મભૂમિ દુર્લભ છે, તેના કરતા આર્યદેશ દુર્લભ છે, આર્યદેશ કરતા ઉત્તમ કુળ દુર્લભ છે, ઉત્તમ કુળ કરતા આરોગ્ય દુર્લભ છે, આરોગ્ય કરતા લાબુ આયુષ્ય દુર્લભ છે, એ લાબા આયુષ્ય કરતા શ્રદ્ધા દુર્લભ છે, શ્રદ્ધા કરતા સાચો ઉપદેશક દુર્લભ છે, અને એ ઉપદેશક કરતા પણ શાસ્ત્ર સાભળવાનો પ્રસગ દુર્લભ છે પણ આ બધીય દુર્લભ વસ્તુઓ સુલભ થઇ જાય-મળી જાય છતા સમકિતની પ્રાપ્તિ તો દુર્લભજ સમજવી ૬

सुरेन्द्रनागेन्द्रनरेन्द्रसंपदः ।
सुखेन सर्वा लभने भ्रमन् भवे ।
अशेपदुःखक्षयकारण पर,
न दर्शन पावनमश्नुते जनः ॥ ७ ॥

सुभाषितरत्नसन्दोह, श्लो० १५४.

સસારમા ભમતો એવો મનુષ્ય ઇંદ્રની, નાગેદ્રની કે રાજાની તમામ સપત્તિને સહેલાઇથી મેળવે છે, પરન્તુ તમામ દુ ખના ક્ષયના કારણ સમાન પવિત્ર સમકિતને નથી પામી શકતો. ૭

मानुष्यमार्यदेशश्च, जातिः सर्वाक्षपाटवम् ।
आयुश्च प्राप्यते तत्र, कथञ्चित् कर्मलाघवात् ॥ ८ ॥
प्राप्तेपु पुण्यतः श्रद्धा–कथक–श्रवणेष्वपि ।
तत्त्वनिश्चयरूप तद् बोधिरत्न सुदुर्लभम् ॥ ९ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४ श्लो० १०८, १०९.

મનુષ્યજન્મ, આર્યદેશ, ઉત્તમ જાતિ, સર્વ ઇન્દ્રિયોની

આત્મા-જીવ છે એટલે શરીરથી જુદો જીવ છે, કર્મ પણ છે, કર્મથી જીવનો પરાભવ પણ છે-બીજી બીજી ગતિમાં જવાનુ છે, કર્મને અભાવે મોક્ષ પણ છે, અને તે મોક્ષ સાધવાના ઉપાય પણ છે આ પ્રમાણે ચિત્તને વિષે સારી રીતે વિચાર કરીને દૃઢ શ્રદ્ધા કરવી (આ સમકિત કહેવાય છે) ૩

निर्मुक्तशङ्कादिसमस्तदूषणं, विमुक्ततत्त्वाप्रतिपत्ति योज्ज्वलम्।
यदाह सम्यक्त्वमनंतदर्शना जिनेशिनो नाकिनुताघ्रिपङ्कजा ॥४॥

सुभाषितरत्नसंदोह, श्लो० १५२

જેની અંદરથી શંકા વિગેરે સમસ્ત દોષ દૂર થયા છે, જેમાથી તત્ત્વો પ્રત્યેની અશ્રદ્ધા દૂર થયેલી છે અને જે ઉજ્વળ છે તેને, દેવતાઓએ જેમના ચરણકમળને નમસ્કાર કરેલ છે એવા અનંતદર્શનના ધારક જિનેશ્વર ભગવાને, સમકૃત્વ કહેલુ છે ૪.

शमे शाम्यति क्रोधादीनपकारे महत्यपि ।
लक्ष्यते तेन सम्यक्त्वं, तदाद्यं लक्षणं भवेत् ॥ ५ ॥

उपदेशप्रासाद, भाग १, पृ० ८५.

મોટો અપકાર કર્યા છતા શમતાવડે ક્રોધાદિકનો નાશ કરે છે તેથી તેને સમકિત છે એમ જણાય છે આ સમકિતનુ પહેલુ લક્ષણ છે ૫

સમ્યક્ત્વની દુર્લભતા—

मानुष्यकर्मभूम्यार्यदेशकुलकल्पताऽऽयुरुपलब्धौ।
श्रद्धा कथकश्रवणेषु सत्स्वपि सुदुर्लभा बोधिः ॥ ६ ॥

प्रशमरति, श्लो० १६२

જિતેંદ્રિયપણુ, વિનય અને નય, એ સર્વ કોઈ પણ આપતા નથી ૧૧

मूल बोधिद्रुमस्यैतद् द्वार पुण्यपुरस्य च ।
पीठ निर्वाणहर्म्यस्य, निधान सर्वसंपदाम् ॥ १२ ॥

सूक्तमुक्तावलि, अधिकार ५५, श्लो० १,*

આ સમકિત, બોધિવૃક્ષના મૂળસમાન છે, પુણ્યરૂપી નગરના દ્વાર સમાન છે, નિર્વાણરૂપી મહેલની બેઠક સમાન છે અને તમામ સંપત્તિના ખજાનારૂપ છે ૧૨

मूल धर्मस्य सम्यक्त्व, स्वर्गसौख्यफलप्रदम् ।
अनुक्रमेण मोक्षस्य, सुखद भणित ध्रुवम् ॥ १३ ॥

हिंगुलप्रकरण, सम्यक्त्वप्रक्रम, श्लो० ४

ધર્મના મૂળરૂપ એવુ સમકિત, સ્વર્ગના સુખરૂપી ફૂલને દેનારૂ છે, તથા અનુક્રમે ખરેખર, મોક્ષનું સુખ દેનારૂ કહ્યુ છે ૧૩

गुणानामेक आधारो रत्नानामिव सागरः ।
पात्र चारित्रवित्तस्य, सम्यक्त्व श्लाघ्यते न कैः ? ॥१४॥

सूक्तमुक्तावलि, अधिकार ५५, श्लो० २

જેમ રત્નોના આધાર સમુદ્ર છે, તેની માફક ગુણોના અદ્વિતીય આધારરૂપ, અને ચારિત્રરૂપી ધનના પાત્ર સમાન એવા સમકિત ના કોણ વખાણ ન કરે ? ૧૪

न बान्धवा नो सुहृदो न वल्लभा,
न देहजा नो धनधान्यसचयाः ।

પટુતા-પરિપૂર્ણતા, અને તેમા પણ લાંબુ આયુષ્ય, એ બધુ કર્મની લઘુતાથી અને વિશેષ પુણ્યોદયથી કોઇ પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય છે વળી ધર્મની અભિલાષા, ધર્મનો ઉપદેશ આપનાર ગુરૂમહારાજ, અને ધર્મનું શ્રવણ, એ સર્વ પુણ્યોદયથી મળ્યા છતા પણ તત્ત્વનિશ્ચય સ્વરૂપ સમ્યક્ત્વરૂપી રત્ન પામવુ વિશેષ દુર્લભ છે ૮, ૯

સમ્યક્ત્વનુ મહત્વ —

सम्यक्त्वरत्नान्न परं हि रत्नं,
सम्यक्त्वमित्रान्न परं हि मित्रम् ।
सम्यक्त्वबन्धोर्न परो हि बन्धुः,
सम्यक्त्वलाभान्न परो हि लाभः ॥ १० ॥

सूक्तमुक्तावलि, अधिकार ५५, श्लो० ८ *

સમકિતરૂપી રત્નથી શ્રેષ્ઠ એવુ કોઇ રત્ન નથી, સમ્યક્ત્વરૂપી મિત્રથી કોઇ ઉત્તમ મિત્ર નથી, સમકિતરૂપી ભાઈ કરતાં બીજો સારો ભાઇ નથી અને સમ્યક્ત્વ ના લાભ કરતા બીજો કોઇ સારો લાભ નથી ૧૦

दमो दया ध्यानमहिंसनं तपो
जितेन्द्रियत्वं विनयो नयस्तथा ।
ददाति नैतत्फलमङ्गधारिणां,
यदत्र सम्यक्त्वमनिन्दितं धृतम् ॥ ११ ॥

सुभाषितरत्नसंदोह, श्लो० १६७.

ધારણ કરેલુ નિર્દોષ સમકિત આ જગતમા પ્રાણીઓને જે ફળ આપે છે, તે ફળ દમ, દયા, ધ્યાન, અહિંસા, તપ.

જે મનુષ્યે શ્રી સર્વજ્ઞના આગમો સર્વે સ્પષ્ટ રીતે અર્થથી જોયા હોય તે આગમરૂચિ સમકિતી છે એમ આગમના જાણનારા કહે છે ૨૯

ક્રિયારૂચિ સમ્યક્ત્વ—

ज्ञानदर्शनचारित्रतपःसमितिगुप्तिषु ।
यः क्रियासु रतो नित्यं, स विज्ञेयः क्रियारुचिः ॥३०॥
पार्श्वनाथचरित्र (गद्य), पृ० १७, श्लो० ८ (प्र स)

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ, પાચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ આ સર્વ ક્રિયાઓને વિષે જે નિરતર આસક્ત હોય તેને ક્રિયારૂચિ સમકિતી જાણવો ૩૦

આજ્ઞારૂચિ સમ્યક્ત્વઃ—

रागो द्वेषश्च मोहश्च, यस्याज्ञानं क्षयं गतम् ।
तस्याज्ञाया रुचिं कुर्वन्निहाज्ञारुचिरिष्यते ॥ ३१ ॥
पार्श्वनाथचरित्र (गद्य), पृ० १७, श्लो० ३ (प्र स)

જેના રાગ, દ્વેષ, મોહ અને અજ્ઞાન ક્ષય પામ્યા છે તેવા જિનેશ્વરની આજ્ઞાને વિષે જે રૂચિ ધરાવે તેને અહીં આજ્ઞારૂચિ સમકિતી કહેલો છે ૩૧.

સક્ષેપરૂચિ સમ્યક્ત્વઃ—

आज्ञाप्रवचने जैने, कुदृष्टावनभिग्रहः ।
यः स्याद् मद्रभावेन, स सक्षेपरुचिं विदुः ॥ ३२ ॥
पार्श्वनाथचरित्र (गद्य), पृ० १७, श्लो० ९ (प्र स)

ગુરૂના ઉપદેશનુ અવલંબન કરીને, પ્રાણીઓને જે સમ્યક્ પ્રકારની શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે, તે બીજુ અધિગમ સમકિત કહેલુ છે ૨૬

બીજરૂચિ સમ્યક્ત્વ.—

स बीजरुचिरासाद्य, पदमेकमनेकधा ।
योऽध्यापयति सम्यक्त्व, तैलबिन्दुमिवोदके ॥ २७ ॥

पार्श्वनाथचरित्र (गद्य), पृ० १७, श्लो० ५ (प्र स)

જળને વિષે જેમ તેલનુ બિંદુ પ્રસરી જાય છે તેમ, જે પુરૂષ એક જ પદને પામીને, પછી તેને સમ્યક્ પ્રકારે અનેક રીતે બીજાને ભણાવે તે બીજરૂચિ સમકિતી કહેવાય છે ૨૭

વિસ્તારરૂચિ સમ્યક્ત્વ.—

द्रव्याणा निखिला भावाः, प्रमाणैरखिलैर्नयै' ।
उपलम्भगता यस्य, स विस्ताररुचिर्मत ॥ २८ ॥

पार्श्वनाथचरित्र (गद्य), पृ० १७, श्लो० ७ (प्र स)

જે મનુષ્યે પદાર્થોના સમગ્ર ભાવો સર્વ પ્રમાણ અને નયોવડે જાણ્યા હોય તેને વિસ્તારરૂચિ સમકિતી કહેલો છે ૨૮

આગમરૂચિ સમ્યક્ત્વ —

श्रीसर्वज्ञागमो येन, दृष्ट स्पष्टार्थतोऽखिल ।
आगमैरभिगमरुचिरसोऽभिधीयते ॥ २९ ॥

- पार्श्वनाथचरित्र (गद्य), पृ० १७, श्लो० ६ (प्र स)

જે મનુષ્યે શ્રી સર્વજ્ઞના આગમો સર્વે સ્પષ્ટ રીતે અર્થથી જોયા હોય તે આગમરૂચિ સમકિતી છે એમ આગમના જાણનારા કહે છે ૨૯

ક્રિયારૂચિ સમ્યક્ત્વ—

> ज्ञानदर्शनचारित्रतपःसमितिगुप्तिषु ।
> य क्रियासु रतो नित्य, स निज्ञेयः क्रियारुचिः ॥३०॥
> , पार्श्वनाथचरित्र (गद्य), पृ० १७, श्लो० ८ (प्र स)

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ, પાચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ આ સર્વ ક્રિયાઓને વિષે જે નિરતર આસક્ત હોય તેને ક્રિયારૂચિ સમકિતી જાણવો ૩૦

આજ્ઞારૂચિ સમ્યક્ત્વઃ—

> रागो द्वेषश्च मोहश्च, यस्याज्ञान क्षय गतम् ।
> तस्याज्ञाया रुचि कुर्वन्निहाज्ञारुचिरिष्यते ॥ ३१ ॥
> पार्श्वनाथचरित्र (गद्य), पृ० १७, श्लो० ३ (प्र स)

જેના રાગ, દ્વેષ, મોહ અને અજ્ઞાન ક્ષય પામ્યા છે તેવા જિનેશ્વરની આજ્ઞાને વિષે જે રૂચિ ધરાવે તેને અહીં આજ્ઞારૂચિ સમકિતી કહેલો છે ૩૧.

સક્ષેપરૂચિ સમ્યક્ત્વઃ—

> आज्ञाप्रवचने जैने, कुदृष्टावनभिग्रहः ।
> यः स्याद् भद्रभावेन, त सक्षेपरुचि विदुः ॥ ३२ ॥
> पार्श्वनाथचरित्र (गद्य), पृ० १७, श्लो० ९ (प्र

મિથ્યાદષ્ટિને વિષે-મિથ્યાત્વને વિષે જે આગ્રહવાળો ન થયો હોય અને જિનેશ્વરની આજ્ઞારૂપ સિદ્ધાંતને વિષે હોંશ ભાવે વર્તતો હોય, તેને સંક્ષેપરૂચિ સમકિતી કહ્યો છે ૩૨.

ઉપદેશરૂચિ સમ્યક્ત્વ.—

य' परेणोपदिष्टस्तु छद्मस्थेन जिनेन वा ।
तानेन मन्यते भावादुपदेशरुचिः स्मृतः ॥ ३३ ॥
पार्श्वनाथचरित्र (गद्य), पृ० १७, श्लो० २ (प्र स)

જે મનુષ્ય અન્ય છદ્મસ્થ અથવા જિનેશ્વર ભગવાનના ઉપદેશથી, તે પદાર્થો ભાવથી માને-અંગીકાર કરે તે ઉપદેશરૂચિ સમકિતી કહેવાય છે ૩૩

ધર્મરૂચિ સમ્યક્ત્વ:—

यो धर्मं श्रुतचारित्रास्तिकायविषय खलु ।
श्रद्दधाति जिनाख्यात, स धर्मरुचिरिष्यते ॥ ३४ ॥
पार्श्वनाथचरित्र (गद्य), पृ० १७ (प्र स)

જે પુરુષ જિનેશ્વરે કહેવા શ્રુત, ચારિત્ર અને અસ્તિકાયના વિષયવાળા-એ ત્રણ નામના-ધર્મને વિષે શ્રદ્ધા કરતો હોય તે ધર્મરૂચિ સમકિતી કહેવાય છે ૩૪

સૂત્રરૂચિ સમ્યક્ત્વ —

अधीयान श्रुत तेन, सम्यक्त्वमवगाहते ।
अंगोपागप्रविष्टेन, य स सूत्ररुचि स्मृतः ॥ ३५ ॥
पार्श्वनाथचरित्र (गद्य), पृ० १७, श्लो० ४ (प्र स)

જે મનુષ્ય શ્રુતને ભણીને, પછી તે અંગોપાંગરૂપ શ્રુતવડે કરીને સમકિત પામે તેને સૂત્રરુચિ સમકિતી કહેલો છે ૩૫

સમ્યક્ત્વની શોભાઃ—

शमसंवेगनिर्वेदानुकंपाभिः परिष्कृतम् ।
दधतामेतदच्छिन्नं, सम्यक्त्वं स्थिरतां व्रजेत् ॥ ३६ ॥

अध्यात्मसार, प्रबंध ४, श्लो० ५८

શાંતિ, મોક્ષની અભિલાષા, સંસારથી ઉદાસીનતા અને પ્રાણીઓ પ્રત્યેની અનુકમ્પા આ ચારથી શોભાયમાન એવું સમકિત ધારણ કરનારાઓનું સમકિત સ્થિરતાને પામે છે ૩૬

जैनधर्मे च दक्षत्वं, सस्थैर्योन्नतिभक्तयः ।
तीर्थसेवेति पंचापि, सम्यक्त्वभूषणानि च ॥ ३७ ॥

हिंगुलप्रकरण, सम्यक्त्वप्रक्रम श्लो० २,

જૈન ધર્મમાં દક્ષતા, સ્થિરતા, ઉન્નતિ, ભક્તિ, તથા તીર્થ સેવા એ પાંચે સમકિતના ભૂષણ છે ૩૭

સમ્યક્ત્વના નાશનું કારણઃ—

चैत्यद्रव्यहृतिः साध्वीशीलभङ्गर्षिघातने ।
तथा प्रवचनोड्डाहो मूलाग्निर्बोधिशाखिनः ॥ ३८ ॥

त्रिषष्टी०, पर्व ८, सर्ग १०, श्लो० २८

દેરાસરના દ્રવ્યનું હરણ કરવું, સાધ્વીના શીયળનો ભંગ કરવો, સાધુનો ઘાત કરવો, તથા પ્રવચનની નિંદા કરવી, આ સર્વે સમ્યક્ત્વરૂપી વૃક્ષના મૂળમાં અગ્નિ સમાન છે ૩૮

शङ्का काङ्क्षा विचिकित्सा, जैनादन्यस्य संस्तुतिः ।
तत्संस्तवोऽपि पञ्चैव, सम्यक्त्वदूषणानि च ॥ ३९ ॥

हिङ्गुलप्रकरण, सम्यक्त्वप्रक्रम, श्लो० ३९

શંકા, કાંક્ષા, વિચિકિત્સા, જૈન સિવાય અન્યની સ્તુતિ અને અન્ય મતની પ્રશંસા એ પાંચે સમકિતના દૂષણો છે ૩૯

अपि तापसमङ्गत्या, सम्यक्त्वं हि विनश्यति ।
मनोरमं क्षीरमिवारनालेन कृशोदरि ! ॥ ४० ॥

त्रिषष्टी०, पर्व ८, सर्ग ३, श्लो० ५१२

હે કૃશોદરી (કૃશ ઉદરવાળી)-સુંદર સ્ત્રી, જેવી રીતે સરસ દૂધ કાંજીવડે બગડી જાય છે તેમ, તાપસાદિકની સોબતથી પણ સમકિત નાશ પામે છે ૪૦

સમ્યક્ત્વનું ફળ.—

दानानि शीलानि तपांसि पूजा,
सत्तीर्थयात्रा प्रवरा दया च ।
सुश्रावकत्वं व्रतधारकत्वं,
सम्यक्त्वमूलानि महाफलानि ॥ ४१ ॥

धर्मपरीक्षा, पृ० ३७ (आ स)*

દાન દેવું, બ્રહ્મચર્ય પાળવું, તપ કરવો, દેવપૂજા કરવી, તીર્થયાત્રા કરવી, ઉત્તમ દયા પાળવી, સારું શ્રાવકપણું અંગીકાર કરવું, અને વ્રતો ધારણ કરવા આ સર્વે સમકિત સહિત હોય તો જ મહાફળ આપનારા થાય છે ૪૧

तनोति धर्मं विधुनोति पातकम्,
ददाति सौख्यं विधुनोति बाधकम् ।
चिनोति मुक्तिं विनिहन्ति संसृतिं,
जनस्य सम्यक्त्वमनिन्दितं धृतम् ॥ ४२ ॥

सुभाषितरत्नसंदोह, श्लो० १७१.

ધારણ કરેલું એવું નિર્દોષ સમકિત, પ્રાણીઓના ધર્મને વિસ્તારે છે, પાપનો નાશ કરે છે, સુખને આપે છે, બધા (દુઃખ) નો નાશ કરે છે, મોક્ષને એકઠો કરે છે, અને સંસારને હણે છે ૪૨

सम्यग्दर्शनसंपन्नः, कर्मणा न हि बध्यते ।
दर्शनेन विहीनस्तु, संसारं प्रतिपद्यते ॥ ४३ ॥

मनुस्मृति, अ० ६, श्लो० ७४

જે મનુષ્ય સમ્યગ્દર્શનવડે યુક્ત હોય તે કર્મથી બધાતો નથી, અને જે દર્શન રહિત હોય તે સંસારને પામે છે ૪૩

यथार्थतत्त्वं कथितं जिनेश्वरैः,
सुखावहं सर्वशरीरिणां सदा ।
निधाय कर्णे निहितार्थनिश्चयो
न भव्यजीवो वितनोति दुर्मतिम् ॥ ४४ ॥

सुभाषितरत्नसंदोह. श्लो० १५७.

સર્વ પ્રાણીઓને નિરંતર સુખકારક યથાર્થ (સત્ય) તત્ત્વ જિનેશ્વરોએ કહેલુ છે, તેને જ્ઞાનને વિષે સ્થાપન કરીને (સાભળીને) જેણે અર્થનો નિશ્ચય કર્યો હોય છે એવો ભવ્ય જીવ કદાપિ વિપરીત બુદ્ધિને પ્રાપ્ત થતો નથી ૪૪

पण्डितोऽसौ विनीतोऽसौ, धर्मज्ञ प्रियदर्शन' ।
य सदाचारसपन्न, सम्यक्त्वदृढमानस ॥ ४५ ॥

तत्त्वामृत, श्लो० ४३.

જે મનુષ્ય સદાચારથી યુક્ત હોય અને જેનુ મન સમકિતમા દૃઢ હોય, તે પુરૂષ જ પડિત છે, તે જ વિનયવાન છે, તે જ ધર્મને જાણનાર છે, અને તેનુ જ દર્શન સર્વને પ્રિય હોય છે ૪૫

अतुलसुखनिधान सर्वकल्याणबीज,
जननजलधिपोत भव्यसत्त्वैकचिह्नम् ।
दुरिततरुकुठार पुण्यतीर्थं प्रधान,
पिबत जितविपक्ष दर्शनाख्य सुधाम्बु ॥ ४६ ॥

सूक्तमुक्तावलि, अधिकार ५५, श्लो० ९

ન માપી શકાય એટલા સુખના ભડારરૂપ, તમામ કલ્યાણના બીજરૂપ, સસારરૂપી સમુદ્રમા નાવ સમાન, જીવના ભવ્યપણાના અદ્વિતીય નિશાન સમાન, પાપરૂપી વૃક્ષોને માટે કુહાડી સમાન, પવિત્ર તીર્થ સમાન અને વિપક્ષનો જય કરનાર એવા ઉત્તમ સમકિતરૂપી અમૃતનુ, હે લોકો ! તમે પાન કરો ! ૪૬

दान (५६)

नहत्वः—

ा दुर्गतिवारण गुणगणप्रस्तारविस्तारण,
ा॰सन्ततिधारण कृतविपच्छ्रेणीसमुत्सारणम् ।
ः सन्ततिदारण भवमहाकूपारनिस्तारणम्,
स्माभ्युन्नतिकारण विजयते श्रेयःसुखाकारणम् ॥ १ ॥

धर्मकल्पद्रुम, पृ० ५८, श्लो० ४५ (दे ला.)

ान દુર્ગતિને વારનારૂ છે, ગુણના સમૂહને વિસ્તારનારૂ છે, ા સમૂહને ધારણ કરનારૂ છે, આપત્તિ(કષ્ટ)ના સમૂહને ા કરનારૂ છે, પાપના સમૂહને ફાડનારૂ છે, સસારરૂપી સમુદ્રને નારૂ છે, ધર્મની ઉન્નતિનુ કારણ છે, અને મોક્ષના સુખને ાવનારૂ છે આવુ દાન જ જગતમા વિજયવાળુ વર્તે છે ૧

याचितो यः प्रहृष्येत, दत्वा च प्रीतिमान् भवेत् ।
त दृष्टाऽप्यथवा श्रुत्वा नरः स्वर्गमवाप्नुयात् ॥ २ ॥

યાચના ... હર્ષ પામે, અને દાન આપીને
ને મનમા ... તારને જોઈને અથવા સાભળીને
એટલે ... મનુષ્ય સ્વર્ગને પામે છે
(અર્થાત્ આ ... સાભળનાર પણ સ્વર્ગે જાય
તો પછી દાતાર ... આશ્ચર્ય ?) ૨

यद्देवैरपि दुर्लभं च घटते येनोच्चयः श्रेयसां,
यन्मूलं जिनशासने सुकृतिनां यज्जीवितं शाश्वतम् ।
तत्सम्यक्त्वमवाप्य पूर्वपुरुषश्रीकामदेवादिवद्
दीर्घायुः सुरमाननीयमहिमा श्राद्धो महर्द्धिर्भव ॥५०॥

सूक्तमुक्तावलि, अधिकार ५५, श्लो० १०*

જે સમકિત દેવતાઓને પણ દુર્લભ છે, જેનાથી કલ્યાણનો સમૂહ થાય છે, જે શ્રીજિનશાસનમાં સુકૃતિનાં મૂળ સમાન છે અને જે અમર જીવન સમાન છે, તે સમકિતને પામીને શ્રી કામદેવાદિક પૂર્વ પુરૂષોની માફક, તું લાંબા આયુષ્યવાળો, દેવતાઓવડે પૂજિત મહિમાવાળો અને મોટી સમૃદ્ધિવાળો એવો શ્રાવક થા। ૫૦

दान (५६)

દાનનું મહત્વઃ—

दानं दुर्गतिवारणं गुणगणप्रस्तारविस्तारणं,
तेजःसन्ततिधारणं कृतविपच्छ्रेणीसमुत्सारणम् ।
अंहःसन्ततिदारणं भवमहाकूपारनिस्तारणम्,
धर्म्मोन्नतिकारणं विजयते श्रेयःसुखाकारणम् ॥ १ ॥

धर्मकल्पद्रुम, पृ० ५८, श्लो० ४५ (दे ला)

દાન દુર્ગતિને વારનારૂં છે, ગુણના સમૂહને વિસ્તારનારૂં છે, તેજના સમૂહને ધારણ કરનારૂં છે, આપત્તિ(કષ્ટ)ના સમૂહનો નાશ કરનારૂં છે; પાપના સમૂહને ફાડનારૂં છે, સંસારરૂપી સમુદ્રને તારનારૂં છે, ધર્મની ઉન્નતિનું કારણ છે, અને મોક્ષના સુખને બોલાવનારૂં છે, આવું દાન જ જગતમાં વિજયવાળું વર્તે છે ૧

याचितो यः प्रहृष्येत, दत्त्वा च प्रीतिमान् भवेत् ।
तं दृष्ट्वाऽप्यथवा श्रुत्वा, नरः स्वर्गमवाप्नुयात् ॥ २ ॥

યાચના કરવાથી જે દાતાર હર્ષ પામે, અને દાન આપીને જે મનમાં પ્રસન્ન થાય, તેવા દાતારને જોઈને અથવા સાંભળીને એટલે જોવાથી કે સાંભળવાથી પણ મનુષ્ય સ્વર્ગને પામે છે (અર્થાત્ આવા દાતારને જોનાર કે સાંભળનાર પણ સ્વર્ગે જાય તો પછી દાતાર સ્વર્ગે જાય તેમાં શું આશ્ચર્ય ?') ૨

सत्क्षेत्रप्रतिपादित प्रियवचोबद्धालवालावलि-
र्निर्दोषेण मनःप्रसादपयसा निष्पन्नसेकक्रियः ।
दातुस्तत्तदभीप्सितं किल फलन्कालेऽपि बालोऽप्यसौ,
राजन्दानमहीरुहो विजयते कल्पद्रुमादीनपि ॥ ३ ॥

फलहण क

હે રાજા ! દાનરૂપી વૃક્ષ સુપાત્રરૂપ સારા ક્ષેત્રમાં વાવ
હોય, તેને પ્રિય વચનરૂપી ક્યારાની પંક્તિ કરી હોય, અ
મનની પ્રસન્નતારૂપી નિર્મળ જળવડે તેને પાણી પાવાની ક્રિ
કરેલી હોય, તો તે વૃક્ષ બાળક છતાં પણ યોગ્ય સમયે દાત
રને-વાવનારને-તે તે ઇચ્છિત ફળને આપનાર થાય છે. અ
તે દાનવૃક્ષ કલ્પવૃક્ષાદિક સર્વને જીતી લે છે. ૩

विश्वोपकारि धनमल्पमपि प्रशस्यं,
　　किं नदवत् फलममानपरिग्रहेण ।
प्रीत्यै यथा हिमरुचिर्न तथा हिमौघः,
　　स्याद्वा यथाऽत्र जलदो जलधिस्तथा न ॥ ४

कर्पूरप्रकरण, श्लो० ४

થોડું પણ વિશ્વને ઉપકાર કરવાવાળું ધન પ્રશંસા ક
યોગ્ય છે પરંતુ નંદ રાજાની પેઠે પ્રમાણરહિત એવા પરિ
કરીને શું ? અર્થાત્ કાંઇ નહિ. દૃષ્ટાંત કહે છે કે, હિમરૂચી એ
શીતલ કિરણોવાળો ચંદ્રમા લોકને જેવી પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે
તેવો હિમનો સમૂહ લોકને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરતો નથી, તે
મેઘ જેવી પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે છે તેવી ખારો સમુદ્ર પણ પ્રી

ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી (અર્થાત્ ચંદ્ર અને મેઘ નાના હોવા છતા લોકને ઉપકાર કરનાર હોવાથી વખણાય છે. અને હિમ, તથા સમુદ્ર બહુ મોટા હોવા છતા લોકને સીધી સીધી રીતે ઉપકારી નહિ હોવાથી વખણાતા નથી) ૪

नास्ति वेदात् परं शास्त्रं, नास्ति मातुः परो गुरुः ।
नास्ति दानात् परं मित्रमिह लोके परत्र च ॥ ५ ॥

अत्रिसंहिता, अ० १, श्लो० १५१

વેદથી બીજુ કોઇ ઉત્તમ શાસ્ત્ર નથી, માતાથી બીજો કોઈ ઉત્તમ ગુરૂ નથી, અને આ લોકમા તથા પરલોકમા દાનથી બીજો કોઇ ઉત્તમ મિત્ર નથી (દાન જ બન્ને ભવમા હિતકારક છે) ૫.

દાન સાચુ રક્ષણ:—

उपार्जितानामर्थानां, त्याग एव हि रक्षणम् ।
तडागोदरसंस्थानां, परिवाहोऽम्भसामिव ॥ ६ ॥

जैनपञ्चतन्त्र, पृ० ८

જેમ તળાવની મધ્યે રહેલા જળનો પરિવાહ એટલે બાજુનો લઇ જાય એ જ તેનુ રક્ષણ છે, તેમ ઉપાર્જન કરેલા ધનનુ દાન કરવુ એ જ રક્ષણ છે ૬

यद्ददासि विशिष्टेभ्यो यच्चाश्नासि दिने दिने ।
तत्ते वित्तमहं मन्ये, शेषं कस्यापि रक्षसि ॥ ७ ॥

वेदव्यासस्मृति, अ० ४, श्लो०

પોતાના કોળીયામાંથી અડધો કોળીયો પણ યાચકને કેમ ન આપવો ? આપવો જ જોઇએ કેમકે પોતાની ઇચ્છામા આવે તેટલો વૈભવ તો કોને અને કયારે થયો ? ઇચ્છા જેટલો વૈભવ થવો અસભવિત છે ૧૨

દાન વગર બધુ નકામુ —

यदि नास्तमिते सूर्ये, न दत्त धनमर्थिनाम् ।
तद्धन नैव जानामि, प्रात कस्य भविष्यति ॥ १३ ॥

प्रवर्धचिंतामणि, पृ० ६६, श्लो० ५

જો સૂર્ય આથમતા સુધીમા, યાચકોને ધનનુ દાન કરવામા ન આવે તો સવારમા તે ધન કોનુ થશે એ હુ જાણતો નથી ૧૩

भिक्षुका नैव याचन्ते, बोधयन्ति दिने दिने ।
दीयता दीयता किञ्चिददातु॰ फलमीदृशम् ॥ १४ ॥

ભિક્ષુકો હમેશા (ઘેર ઘેર) અટન કરે છે તે યાચનાને માટે નથી ફરતા, પરતુ તેઓ મનુષ્યોને બોધ કરે છે કે કાંઈ પણ દાન આપો, દાન આપો દાન નહીં આપનારાને આવુ એટલે અમારા જેવુ ફળ મળે છે (અમે દાન આપ્યુ નહીં હોય તેથી અમારે ભિખ માગવી પડે છે, માટે તમે દાન આપો) ૧૪

દાતા—અદાતા—વિવેક —

सग्रहैकपर प्राय , समुद्रोऽपि रसातलम् ।
दाता तु जलदः पश्य, भुवनोपरि गर्जति ॥ १५ ॥

प्रवर्धचिंतामणि, पृ० १४०, श्लो १-

જો, સંગ્રહ કરવામાં તત્પર હોવાના કારણે સમુદ્ર પણ રસાતલને પામ્યો અને દાતાર એવો મેઘ તો જગતના ઉપર રહી ગર્જના કરે છે ૧૫

નિષ્ફળ દાન:—

मायाऽहंकारलज्जाभिः, प्रत्युपक्रिययाऽथवा ।
यत्किंचिद्दीयते दानं, न तद्धर्मस्य साधकम् ॥ १६ ॥

विवेकविलास, दशम उल्लास, श्लो० १५

જે કાંઈ દાન માયા–કપટથી, અહંકારથી, લજ્જાથી અથવા પ્રત્યુપકારની ભાવનાથી દેવામાં આવે, તે દાન ધર્મનું સાધક નથી ૧૬

સાચું દાન:—

दातव्यमिति यद् दानं, दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च, तद् दानं सात्त्विकं विदुः ॥ १७ ॥

भगवद्गीता, अ० १७, श्लो० २०.

" આપવું જોઈએ " એ પ્રમાણે વિચાર કરીને જે દાન ઉપકાર નહીં કરનારા પાત્રને, યોગ્ય કાળ અને યોગ્ય દેશને વિષે અપાય તે દાન સાત્વિક છે એમ પંડિતો કહે છે ૧૭

દાનનું દૂષણ:—

अनादरो विलम्बश्च, वैमुख्यं विप्रियं वचः ।
पश्चात्तापश्च दातुः स्याद्दानदूषणपंचकम् ॥ १८ ॥

उपदेशप्रासाद, भाग २, पृ० १५९. (अ [illegible]

દાન આપવામા અનાદર, વિલબથી આપવુ, અવળુ મુખ કરવુ, કડવુ વચન બોલવુ અને દાન દીધા પછી પશ્ચાત્તાપ કરવો, આ પાચ દાતારના દાન દેવાના દૂષણ છે ૧૮

દાનની શોભાઃ—

आनदाश्रुणि रोमाचो बहुमान प्रिय वच ।
तथाऽनुमोदना पात्रे, दानभूषणपचकम् ॥ १९ ॥

उपदेशप्रासाद, भाग २, पृ० १३४ (प्र स)*

સુપાત્રને દાન આપતી વખતે આનદના અશ્રુ આવે, શરીરમા રોમાચ ઉભા થાય, મનમા બહુમાનની ભાવના થાય, પ્રિય વચન બોલે, અને દાનની અનુમોદના કરે, આ સુપાત્ર દાનના પાચ ભૂષણ છે ૧૯

કુપાત્રદાન —

कुपात्रदानाच्च भवेद्दरिद्रो दारिद्र्यदोषेण करोति पापम् ।
पापप्रभावान्नरक प्रयाति, पुनर्दरिद्र पुनरेव पापी ॥ २० ॥

गरुडपुराण, अ० ८, श्लो० १७

કુપાત્રને વિષે દાન દેવાથી મનુષ્ય દરિદ્રી થાય છે, દરિદ્રતાના દોષથી પાપ કરવામા પ્રવર્તે છે; પાપના પ્રભાવથી નરકે જાય છે, અને ત્યાથી નીકળીને ફરીથી દરિદ્રી થાય છે અને ફરીથી પાછો પાપી થાય છે ૨૦

સુપાત્રદાનઃ—

चारित्रं चिनुते तनोति विनयं ज्ञानं नयत्युन्नतिं,
पुष्णाति प्रशमं तपः प्रबलयत्युल्लासयत्यागमम् ।
पुण्यं कन्दलयत्यघं दलयति स्वर्गं ददाति क्रमा-
न्निर्वाणश्रियमातनोति निहितं पात्रे पवित्रं धनम् ॥२१॥

सिंदूरप्रकरण, श्लो० ७७

પવિત્ર ધનને સુપાત્રમાં સ્થાપન કર્યું હોય તો તે ચારિત્રને એકઠું કરે છે, વિનયને વિસ્તારે છે, જ્ઞાનને ઉન્નત કરે છે, પ્રશમ–શમતા–ને પોષે છે, તપને બળવાન કરે છે, આગમને ઉલ્લસિત–વિકસ્વર–કરે છે, પુણ્યને ઉત્પન્ન કરે છે, પાપનો નાશ કરે છે, સ્વર્ગને આપે છે, અને અનુક્રમે–પરંપરાએ–મોક્ષલક્ષ્મીને પણ આપે છે. ૨૧

दानं धर्मपुरो विष्णुस्तच्च पात्रे प्रतिष्ठितम् ।
मौक्तिकं जायते स्वातिवारि शुक्तिगतं यथा ॥ २२ ॥

उपदेशप्रासाद, भाग ३, पृ० ९६ (प्र. स.)

સર્વ ધર્મમાં દાનધર્મ તેજસ્વી છે (દાન જ ધર્મરૂપી નગરનો રાજા છે) તે દાન જો સુપાત્રને વિષે સ્થાપન કર્યું હોય તો છીપમાં પડેલું સ્વાતિ નક્ષત્રનું જળ જેમ મોતી થાય છે તેમ તે દાન મુક્તિને માટે થાય છે. ૨૨

सुदानात् प्राप्यते भोगः, सुदानात् प्राप्यते यशः ।
सुदानाज्जायते कीर्तिः, सुदानात् प्राप्यते सुखम् ॥२३॥

पद्मपुराण, खंड २, अ० ३८, श्लो० ४२.

માટે અથવા સુપાત્રને દાન આપવાથી ભોગ પ્રાપ્ત થાય છે, સુદાનથી યશ પ્રાપ્ત થાય છે, સુદાનથી કીર્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને સુદાનથી સુખ પ્રાપ્ત થાય છે ૨૩

सुपात्रदानाच्च भवेद्धनाढ्यो धनप्रभावेण करोति पुण्यम् ।
पुण्यप्रभावात् सुरलोकवासी, पुनर्धनाढ्यः पुनरेव भोगी ॥२४॥
गरुडपुराण, अ० ७, श्लो० २१

સુપાત્રને વિષે દાન દેવાથી મનુષ્ય ધનાઢ્ય થાય છે, ધનના પ્રભાવથી તે પુણ્ય કાર્ય કરે છે, પુણ્યના પ્રભાવથી તે દેવલોકમા વસનારો થાય છે, અને ત્યાંથી ચવીને ફરીથી ધનાઢ્ય થાય છે અને ફરીથી ભોગી થાય છે ૨૪

નિમિત્તદાન—

ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तौ, स्त्रीणां च प्रसवे तथा ।
दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं, रात्रौ चापि प्रशस्यते ॥ २५ ॥
अत्रिसंहिता, अ० १, श्लो० ३२७

સૂર્ય ચદ્રના ગ્રહણ વખતે, વિવાહને સમયે, સૂર્ય સક્રાન્તિને દિવસે તથા સ્ત્રીની પ્રસૂતિના સમયે જે દાન આપવુ તે નૈમિત્તિક દાન જાણવું આવા દાન રાત્રિએ આપવા પડે તો પણ તે પ્રશસ્ત છે-વખાણવા લાયક છે ૨૫

જળદાન —

यदमीषां महर्षीणां, जलदानादपि प्रिये ! ।
सुकृतं प्राप्यते लोकैर्न हि यज्ञकोटिभिः ॥ २६ ॥
वाराहपुराण, अ० ४१, श्लो० ७२.

હે પ્રિયા ! આ મહર્ષિઓને જળનુ પણ દાન આપવાથી લોકો જે પુણ્ય મેળવે છે, તે પુણ્ય કરોડ યજ્ઞોથી પણ મળતુ નથી. ૨૬

અન્નદાનઃ—

सङ्गीतानगीतरूपरमणीकर्पूरकस्तूरिका–
श्रीखण्डागुरुवाजिवारणमणिस्वर्णादिवस्तुमर. ।
सङ्गे यस्य सुख करोति विरहे दुःख करोत्यङ्गिना,
सद्यः प्रीतिकर तदन्नमनघ यत्नेन देय बुधैः ॥२७॥

अनगरग उल्लास २, श्लो० ३६

સગીત, મનોહર રૂપ, સ્રી, કપૂર, કસ્તૂરિ, બાવના ચદન, અગુરૂ, અશ્વ, હસ્તી, મણિ અને સુવર્ણાદિક વસ્તુના સમૂહ આ સર્વે જે અન્નની સાથે (એટલે કે ભરેલુ પેટ) હોય તોજ મનુષ્યોને સુખ કરે છે અને તે વિયોગમા (ખાલી પેટે) દુ ખ કરે છે, તે તત્કાળ પ્રીતિ કરનારૂ અને અમૂલ્ય એવુ અન્ન, ડાહ્યા પુરૂષોએ, યત્નથી દેવુ યોગ્ય છે ૨૭

को न याति वश लोके, मुखे पिण्डेन पूरितः ।
मृदङ्गो मुखलेपेन, करोति मधुरध्वनिम् ॥ २८ ॥

લોકમા કયો એવો માણસ છે કે જે મુખમા પિંડ ભરી દેવાથી (અન્નદાન કરવાથી) તે વશ ન થાય ? મૃદગ પણ મુખપર લોટનો લેપ કરવાથી મધુર શબ્દને કરે છે ૨૮

ઉપવાન થાય છે, અને હે ગજા! જે પૃથ્વીનુ દાન કરે છે, તે મનુષ્યે સર્વ દાન કર્યું છે એમ જાણવુ ૩૨, ૩૩, ૩૪

દયાદાનઃ—

इय मोक्षफले दाने, पात्रापात्रविचारणा ।
दयादान तु सर्वज्ञै, कुत्रापि न निषिध्यते ॥ ३५ ॥

पार्श्वनाथचरित्र (गद्य), सर्ग ६, श्लो० ५४ (च म)

આ પાત્ર અને અપાત્રનો વિચાર મોક્ષરૂપ ફળ મેળવવાના દાનને વિષે કરવાનો છે પરતુ દયાદાનનો તો સર્વજ્ઞોએ કોઈ પણ ઠેકાણે નિષેધ કર્યો નથી ૩૫

અભયદાનઃ—

चतु सागरपर्यन्ता, यो दद्यात्पृथिवीमिमाम् ।
एकश्च जीवित दद्यात्तयोरभयदोऽधिक ॥ ३६ ॥

करुणावज्रायुधनाटक, श्लो० ६९

જે કોઈ માણસ આ ચાર સમુદ્ર પર્યંતની પૃથ્વીનુ દાન કરે અને બીજો કોઈ માણસ પ્રાણીને જીવિત આપે-અભયદાન આપે, તો તે બનેમા અભયદાન આપનાર અધિક પુણ્યશાળી છે ૩૬

हुतमिष्ट च तप्त च, तीर्थसेवाफल श्रुतम् ।
सर्वाण्यभयदानस्य, कला नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ३७ ॥

करुणावज्रायुधनाटक, श्लो० ७०.

મનુષ્યે જે કાઇ હોમ કર્યો હોય, પૂજા કરી હોય, તપ કર્યું હોય, તીર્થસેવા કરી હોય અને શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હોય, આ સર્વ શુભ કાર્યો અભયદાનના સોળમા અંશને લાયક થતા નથી ૩૭

रक्षेच्छरणमायात, प्राणैरपि धनैरपि ।
स यशो महदाप्नोति, जनैः सर्वैः प्रपूज्यते ॥ ३८ ॥

मानसो, प्रक० १, अ० २०, श्लो० ३०६.

કોઈ પણ પ્રાણી શરણે આવ્યો હોય તો તેનુ જે મનુષ્ય પોતાના પ્રાણવડે અને ધનવડે કરીને પણ રક્ષણ કરે છે તે મોટા યશને પામે છે, તથા સર્વ જનો તેને પૂજે છે ૩૮

दीयते म्रियमाणस्य, कोटिर्जीवितमेव च ।
धनकोटिं न गृह्णीयात्, सर्वो जीवितुमिच्छति ॥ ३९ ॥

योगवासिष्ठ, श्लो० २७

કોઇ મરતા માણસને કરોડ ધન આપીએ અથવા તેને તેનુ જીવિત આપીએ, તો તે કરોડ ધનને ગ્રહણ કરશે નહીં પરતુ જીવિતને જ ગ્રહણ કરશે તેથી સિદ્ધ થાય છે કે સર્વ કોઇ પ્રાણી જીવવાને જ ઇચ્છે છે ૩૯

[નોટ–અભયદાન સબધી વધુ શ્લોકો, પહેલા ભાગના બાવીસ અને તે પછીના પેજમા આપેલ છે]

જ્ઞાનદાન —

अन्नदानात् परं नास्ति, विद्यादानं ततोऽधिकम् ।
अन्नेन क्षणिका तृप्तिर्यावज्जीवं तु विद्यया ॥ ४० ॥

જગતમા અન્નદાનથી બીજુ કોઇ દાન શ્રેષ્ઠ નથી, તો પણ તે અન્નદાન કરતા એક વિદ્યાદાન અધિક છે કેમકે અન્નથી તો માત્ર એક ક્ષણ વાર તૃપ્તિ થાય છે, અને વિદ્યાથી તો જીવન પર્યંત તૃપ્તિ થાય છે ૪૦

कर्माण्य दहति शिखिवन्मातृवत्पाति दु खात्,
सम्यग्गृणाति पन्थि गुरुवत् स्वामिवद् यद् बिभर्ति ।
तत्त्वातत्त्वप्रकटनपटु स्पष्टमाप्नोति पूत,
तत्त्वज्ञान विगलितमल ज्ञानदानेन मर्त्य ॥ ४१ ॥

सुभाषितरत्नसंदोह, श्लो० ८९४-

જ્ઞાનદાન કરવાથી માણસ, કોઇપણ જાતના મળવગરનુ પવિત્ર જ્ઞાન મેળવે છે કે જે જ્ઞાન અગ્નિની માફક કર્મરૂપી વનને બાળી નાખે છે, માતાની માફક દુ ખમાથી બચાવી લ્યે છે, ગુરૂની માફક સારી વાણી વદે છે, સ્વામીની માફક જે પોષણ કરે છે અને જે તત્ત્વ અને અતત્ત્વનો સ્પષ્ટ રીતે ભેદ પારખવામા સમર્થ હોય છે ૪૧

દાનનુ ફળ —

क्वचित् कामासक्त क्वचिदपि स्वार्थैरपहृत ,
क्वचिन्मोहग्रस्त' क्वचन वधनोपायनिरत ।
न धर्मार्थं किञ्चित्सुचरितमगारी प्रकुरुत,
परिभ्रष्टो दानात्स यदि न तदालम्बनमिह ॥ ४२ ॥

धर्मकल्पद्रुम, पृ० ३७, श्लो० २४६. (प्र स)

આ સંસારમાં ગૃહસ્થ કોઈ વખત કામને વિષે આસક્ત હોય છે, કોઈ વખત ક્રોધાદિક કષાયથી હણાયેલો હોય છે, કોઈ વખત મોહથી ગ્રસ્ત થાય છે અને કોઈ વખત પ્રાણીના વધનો ઉપાય કરવામાં તત્પર હોય છે, પરંતુ ધર્મને માટે કાંઈપણ સારૂં આચરણ કરતો નથી તેથી તે ગૃહસ્થી જો દાનથી પણ ભ્રષ્ટ થાય અર્થાત્ જો દાન પણ આપે નહીં તો તેને આ જગતમાં કાંઈ પણ આલંબન નથી જ (ઉપરના બધા કૃત્યો છતાં જો એ દાન આપતો હોય તો તે કાંઈક બચી શકે છે) ૪૨

दत्वा दानं जिनमतरुचिः कर्मनिर्नाशनाय,
भुक्त्वा भोगांस्त्रिदशवसतौ दिव्यनारीसनाथः ।
मर्त्यावासे वरकुलवपुर्जैनधर्मं विधाय,
हत्वा कर्म स्थिरतररिपु मुक्तिसौख्यं प्रयाति ॥ ४३ ॥

सुभाषितरत्नसन्दोह, श्लो० ४९७.

શ્રી જિનેશ્વર ભગવાનના સિદ્ધાંતમાં શ્રદ્ધા રાખનાર મનુષ્ય, પોતાના કર્મનો નાશ કરવાના હેતુથી, દાન આપવાના કારણે, સ્વર્ગલોકમાં, દેવાંગનાઓની સાથે ભોગ ભોગવે છે, પછી મનુષ્યલોકમાં, ઉત્તમકુળ અને ઉત્તમ શરીરવડે જૈન ધર્મનું આરાધન કરીને, હમેશાં સાથે રહેનાર કર્મરૂપી શત્રુને હણીને મોક્ષસુખને પામે છે ૪૩

ज्ञानवान् ज्ञानदानेन, निर्भयोऽभयदानत. ।
अन्नदानात् सुखी नित्यो निर्व्याधिर्भेषजाद् भवेत् ॥४४॥

विनमचरित्र, खंड २, सर्ग ११, श्लो० ८६३

મનુષ્ય, જ્ઞાનનું દાન કરવાથી જ્ઞાનવાળો થાય છે, અભયદાન આપવાથી પોતે ભય રહિત થાય છે, અન્નનું દાન કરવાથી નિત્ય સુખી થાય છે અને ઔષધનું દાન કરવાથી નીરોગી રહે છે ૪૪

व्याजे स्याद्विगुणं वित्तं, व्यवसाये चतुर्गुणम् ।
क्षेत्रे दशगुणं प्रोक्तं, पात्रेऽनन्तगुणं भवेत् ॥ ४५ ॥

उपदेशतरंगिणी, पृ० १७, श्लो० ४० (य ग्रं)

વ્યાજે ધન આપવાથી તે ધન બમણું થઈ શકે છે, વેપારમાં ધન ચારગણું થાય છે, સારા ક્ષેત્રમાં વાપરવાથી દશગણું થાય છે, અને પાત્રમાં આપેલું ધન અનંતગણું થાય છે એમ કહ્યું છે ૪૫

दानेन भूतानि वशीभवन्ति, दानेन वैराण्यपि यान्ति नाशम् ।
परोऽपि बन्धुत्वमुपैति दानात्, ततः पृथिव्यां प्रवरं हि दानम् ४६

उपदेशतरंगिणी, पृ० २३६ (य ग्रं)*

દાનથી સર્વ પ્રાણીઓ વશ થાય છે, દાનથી વેર પણ નાશ પામે છે, દાનથી શત્રુ પણ બંધુપણાને પામે છે એટલે મિત્ર થઈ જાય છે, તેથી આ જગતમાં દાન જ શ્રેષ્ઠ છે ૪૬

सत्पात्रं महती श्रद्धा, काले देयं यथोचितम् ।
यद्दीयते विवेकैस्तदनन्ताय कल्पते ॥ ४७ ॥

जैनपंचतंत्र, पृ० ३८, श्लो० ५८ *

ઉત્તમ પાત્ર, મોટી શ્રદ્ધા અને દોષ રહિત દેવાની વસ્તુ અ-

વસરે જે વિવેકી પુરૂષોવડે અપાય છે, તે અનન્ત ફળને માટે થાય છે (એટલે કે સુપાત્રને, શ્રદ્ધા પૂર્વક, નિર્દોષ વસ્તુનું, અવસરે, દાન આપવાથી તેનું અનત પુણ્ય થાય છે) ૪૭

नो शील प्रतिपालयन्ति गृहिणस्तप्तु तपो न क्षमा
आर्त्तध्याननिराकृता जडधियस्तेषा कुतो भावना ? ।
इत्येव निपुणेन हन्त मनसा सम्यग् मया निश्चित,
नोत्तारो भवकूपतोऽपि सुदृढ दानावलम्बात्परः ॥४८॥

धर्मकल्पद्रुम, पृ० ७८, श्लो० ४३ (दे ला)

ગૃહસ્થાશ્રમમા રહેલા મનુષ્યો બ્રહ્મચર્ય પાળતા નથી, તપ કરવામા સમર્થ નથી, તેમની જડબુદ્ધિ હોવાથી તેઓ આર્ત-ધ્યાનવડે પરાભવ પામેલા હોય છે તેથી તેમને ભાવના તો કયાથી જ હોય ? આ પ્રમાણે હોવાથી નિપુણ મનથી વિચાર કરીને મે નિશ્ચય કર્યો છે કે અત્યત દૃઢ એવા દાનધર્મનો આશ્રય લીધા સિવાય બીજો કોઇ મ સારકૂપથી ઉતરવાનો ઉપાય નથી ૪૮

सेनाङ्गपरिवाराद्य, सर्वमेव विनश्यति ।
दानेन जनितानन्दे, कीर्तिरेकैव तिष्ठति ॥ ४९ ॥

प्रबधचिंतामणि, पृ० १४०, श्लो० ७

સેના, શરીર, પરિવાર વિગેરે બધુ નાશ પામે છે, પરતુ દાનથી મેળવેલી કીર્તિ જ એકલી અમર રહે છે ૪૯

भूपाला अपि दुर्गपालसचिवश्रीसार्थवाहादयो
व्याला व्याघ्रगजादयः स्थलचरा भारुण्डपक्ष्यादयः

भूतप्रेतपिशाचयक्षनिवहा आयाति वश्ये निने,
येषा दानमनर्गलं करकजे तिष्ठेद्वरय यदि ॥ ५० ॥

हिंगुलप्रकरण, दानप्रक्रम, श्लो० ५

જેઓના હસ્તકમળમા અત્યત દાન રહેલુ છે, (એટલે કે જેઓ હાથથી દાન કરે છે) તેઓને રાજાઓ, કિલ્લાના રક્ષકો, પ્રધાનો, સાર્થવાહ આદિકો, સર્પ, વાઘ, તથા હાથી, આદિ થળચરો, ભારડ આદિક પક્ષીઓ, ભૂત, પ્રેત, પિશાચ, તથા યક્ષોના સમૂહો પણ પોતાને વશ થાય છે ૫૦

दानेन भोगा सुलभा भवन्ति,
दानेन वैराण्यपि यान्ति नाशम् ।
दानेन भूतानि वशीभवन्ति,
तस्माद्धि दान सतत प्रदेयम् ॥ ५१ ॥

मनुस्मृति, अ० ६, श्लो ४२

દાનવડે ઉત્તમ ભોગ સુલભ થાય છે, દાનથી વૈર પણ નાશ પામે છે, અને દાનથી પ્રાણીઓ વશ થાય છે, તેથી નિરતર દાન દેવુ જોઈએ ૫૧

दशभिर्भोजितैर्विप्रैर्यत् कृते जायते फलम् ।
अर्हद्भक्तस्य तद्दाने, जायते तत्फल कलौ ॥ ५२ ॥

महाभारत, वीराटपर्व, अ० ३२, श्लो० ४३

કૃતયુગમા દશ બ્રાહ્મણો જમાડનાથી જે ફળ થાય છે, તેટલુ ફળ કલિયુગમા અરિહતના એક ભક્તને દાન આપવાથી થાય છે ૫૨

न दानादधिकं किञ्चिद्दृश्यते भुवनत्रये ।
दानेन प्राप्यते स्वर्गः, श्रीर्दानेनैव लभ्यते ॥ ५३ ॥

दानेन शत्रून् जयति, व्याधिर्दानेन नश्यति ।
दानेन लभ्यते विद्या, दानेन युवतीजनः ॥ ५४ ॥

आदिपुराण, पाराशरसंहिता, अ० १८, श्लो० ३३, ३८

ત્રણ ભુવનમાં દાનથી અધિક કાંઈ પણ દેખાતું નથી કેમકે દાનવડે સ્વર્ગ પમાય છે, દાનવડે લક્ષ્મી મળે છે, દાનવડે શત્રુઓ જીતાય છે, દાનવડે વ્યાધિ નાશ પામે છે, દાનવડે વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય છે, અને દાનવડે સ્ત્રીજન પ્રાપ્ત થાય છે —વશ થાય છે ૫૩, ૫૪

चारित्रं चिनुते तनोति विनयं ज्ञानं नयत्युन्नतिं ।
पुष्णाति प्रशमं तपः प्रबलयत्युल्लासयत्यापदम् ।
पुण्यं कन्दलयत्यघं दलयति स्वर्गं ददाति क्रमा-
न्निर्वाणश्रियमातनोति निहितं पात्रे पवित्रं धनम् ॥५५॥

सिंदूरप्रकरण, श्लो० ७७

સુપાત્રમાં નાખનામાં આવેલું પવિત્ર ધન, ચારિત્રને વધારે છે, વિનય આપે છે, જ્ઞાનની ઉન્નતિ કરે છે, શાંતિને પોષે છે, તપને વધારે છે, આપત્તિને ઉખેડી નાખે છે, પુણ્યને રોપે છે, પાપને પીસી નાખે છે, સ્વર્ગને આપે છે અને અનુક્રમે યાવત્ મોક્ષ લક્ષ્મીને પણ આપે છે ૫૫

यत्प्रत्यूहतम समूहदिवस यल्लब्धिलक्ष्मीलता-
मूल तद्विविध यथाविधि तप कुर्वीत वीतस्पृह' ॥३॥
सिन्दूरप्रकरण, श्लो० ८१.

જે તપ, પૂર્વે ઉપાર્જન કરેલા કર્મરૂપી પર્વતને કાપવામા વજ્ર સમાન છે, જે તપ કામદેવરૂપી દાવાનળની જ્વાળાના સમૂહને બુઝાવવામા જળ સમાન છે, જે તપ ઉગ્ર ઇદ્રિયોના સમૂહરૂપી સર્પને વશ કરવામા મત્રાક્ષર સમાન છે, જે તપ વિઘ્નરૂપી અધકારના સમૂહનો નાશ કરવામા દિવસ સમાન છે, તથા જે તપ લબ્ધિ અને લક્ષ્મીરૂપી લતાનુ મૂળ છે, તેનુ વિવિધ પ્રકારનુ તપ વિધિ પ્રમાણે, સ્પૃહા રહિતપણે કરવુ જોઇએ ૩

तप' सकललक्ष्मीणा, नियन्त्रणमशृङ्खलम् ।
दुरितप्रेतभूताना, रक्षामन्त्रो निरक्षर ॥ ४ ॥
सूक्तमुक्तावलि, पृ० २०७, श्लो० ७ (हि ६)॥

તપ એ સમસ્ત લક્ષ્મીનુ, સાકળ વિનાનુ, બધન છે, અને પાપરૂપી ભૂત પ્રેતને દૂર કરવાનો અક્ષર રહિત રક્ષામત્ર છે ૪

यत् पर यदुराराध्य, यच्च दूरे व्यवस्थितम् ।
तत् सर्वं तपसा साध्य, तपो हि दुरतिक्रमम् ॥ ५ ॥
वृद्धचाणक्यनीति, अध्याय १७, श्लो० ३.

જે વસ્તુ પર-આગળ-છે (અથવા શ્રેષ્ઠ છે), જેની આરાધના દુષ્કર છે, અને જે અતિ દૂર રહેલ છે, તે સર્વ તપવડે સિદ્ધ થાય છે, કેમકે તપ જ દુરતિક્રમ છે 'એટલે કે,તપના ફળને' કોઇ અટકાવી શકે તેમ નથી ૫

તપસ્વીની પ્રશંસા —

अपायबहुल पाप, ये परित्यज्य संश्रिताः ।
तपोवन महासत्त्वास्ते धन्यास्ते तपस्विनः ॥ ६ ॥

મહાસત્ત્વવાળા જે પુરૂષો ઘણા કષ્ટવાળા પાપ કર્મનો અથાત્ પાપ કર્મવાળા ગૃહાવાસનો–ત્યાગ કરી, તપોવનમા રહેલા હોય તે જ પુરૂષો ધન્ય છે અને તે જ તપસ્વી છે ૬

તપનો ઉપદેશ—

यावत्स्वास्थ्य, शरीरस्य, यावच्चेन्द्रियसपदः ।
तावद्युक्त तपःकर्तु, वार्धक्ये केवल श्रमः ॥ ७ ॥

तत्त्वामृत, श्लो० १७.

જ્યા સુધી શરીરની આરોગ્યતા છે અને જ્યા સુધી ઇંદ્રિયોની સપત્તિ છે ત્યા સુધીમા તપસ્યા કરી લેવી ઉચિત છે કારણ કે વૃદ્ધ અવસ્થામા તો કેવળ થાક જ બાકી રહે છે ૭

अद्यश्वीनविनाशस्य, शरीरस्य शरीरिणाम् ।
सकामनिर्जरासार, तप एव महत् फलम् ॥ ८ ॥

योगशास्त्र, पृ० ११०, श्लो० ३८ (प्र स)

મનુષ્યોનુ આ શરીર કે જે આજ કાલ વિનાશ પામવાનુ છે, તેનુ મોટુ ફળ એ જ છે કે સકામ નિર્જરા કરનારૂ તપ જ કરવુ ૮

तपांसि तन्याद् द्विविधानि नित्यं, मुखे कटून्यायतिसुंदराणि ।
निघ्नन्ति तान्येव कुकर्मराशिं, रसायनानीव दुरामयान् यत् ॥९॥

अध्यात्मकल्पद्रुम, अधिकार १५, श्लो० ७

શરૂઆતમાં કડવા લાગે તેવા, પણ પરિણામે સુંદર એવા બન્ને પ્રકારના તપો હમેશાં કરવા, કારણ કે જેવી રીતે રસાયન દુષ્ટ રોગોને દૂર કરે છે, તેમ તે કુકર્મના ઢગલાનો વિનાશ કરે છે ૯

તપ વગર નકામું —

अपालयित्वा सहकारपादपं,
फलर्द्धिमुद्यानपतिर्लभेत न ।
काले यथा चारु तपस्तथा जनो-
ऽप्यपालयित्वा लभते न तत्फलम् ॥ १० ॥

करुणावज्रायुधनाटक, श्लो० ४६

જેમ ઉદ્યાનપાલક આમ્રવૃક્ષનું પાલન કર્યા વિના, સમય આવે ત્યારે, તેના ફળની સમૃદ્ધિ પામી શકતો નથી, તે જ પ્રમાણે મનુષ્ય ઉંચા પ્રકારના તપનું પાલન કર્યા વિના, તેનું મોક્ષાદિ ફળ પામી શકતો નથી ૧૦

તપઃ કર્મના નાશનો ઉપાય —

प्रलीयन्ते न कर्माणि, तपः कर्म विना ननु ।
सकर्मा शिवशर्माणि, शाश्वतानि लभेत न ॥ ११ ॥

करुणावज्रायुधनाटक, श्लो० ४४

ખરેખર, તપ કર્યા વિના કર્મોનો વિનાશ થતો નથી, અને કર્મ સહિત કોઈ પણ પ્રાણી મોક્ષના શાશ્વત સુખને મેળવી શકતો નથી ૧૧

नो भूयाज्ज्वलनैर्विना रसवतीपाको यथा कर्हिचित्,
सजायेत यथा विना मृदुमृदा पिंड न कुंभः क्वचित् ।
तन्तूना निचयाद्विना सुवसन न स्याद्यथा जातुचि-
न्नोत्पद्येत विनोत्कटेन तपसा नाशस्तथा कर्मणाम् ॥१२॥

कस्तूरीप्रकरण, श्लो० ७२

જેવી રીતે અગ્નિ વગર કદી પણ રસોઈ રંધાતી નથી, નરમ માટીના પિંડા વગર કોઈ દિવસ ઘડો બનતો નથી અને તાનણાના સમૂહ વગર કપડું કદી પણ બનતું નથી, તેવી જ રીતે ઉત્કટ તપસ્યા વગર કર્મોનો નાશ થતો નથી ૧૨

मल स्वर्णगत वह्निर्हंसः क्षीरगत जलम् ।
यथा पृथक्करोत्येव, जन्तोः कर्ममल तपः ॥ १३ ॥

उत्तराध्ययनसूत्रटीका (भावविजय), अ० ७, पृ० ५८, श्लो० ७५

જેમ સુવર્ણમા રહેલા મેલને અગ્નિ જૂદો પાડે છે, તથા દૂધમા રહેલા જળને જેમ હંસ જૂદું પાડે છે, તેમ તપ જંતુના કર્મરૂપ મેલને (આત્માથી) જૂદો પાડે છે ૧૩

कान्तार न यथेतरो ज्वलयितु दक्षो दवाग्नि विना,
दावाग्नि न यथाऽपर' शमयितु शक्तो विनाऽम्भोधरम् ।
निष्णात. पवन विना निरसितु नान्यो यथाऽम्भोधर,
कर्मौघ तपसा विना किमपर हन्तु समर्थस्तथा '

જેમ દાવાનળ વિના બીજો કોઈ અરણ્યને બાળવામા સમર્થ નથી, જેમ દાવાનળને શાન્ત કરવાના મેઘ વિના બીજો કોઈ શક્તિમાન નથી, તથા જેમ મેઘને વિખેરી નાખવામા વાયુ વિના બીજો કોઇ નિપુણ નથી, તેમ કર્મનો સમૂહ હણવામા તપ વિના બીજો કોઇ સમર્થ નથી ૧૪

બાહ્યતપ —

अनशनमूनोदरता, वृत्तेः संक्षेपणं रसत्यागः ।
कायक्लेशः संलीनतेति बाह्यं तपः प्रोक्तम् ॥ १५ ॥

प्रशमरति, श्लो० १७५

અનશન, (આહારત્યાગ), ઉનોદરી, (આહારમા ઓછાશ કરવી), વૃત્તિસંક્ષેપ (નિયમિત રહેવુ), રસત્યાગ (વિકાર કરનાર વિગઈ તજવી), કાય ક્લેશ (શીતતાપાદિ સમભાવે સહેવા) અને સલીનતા (સ્થિરાસને રહેવુ) એ છ પ્રકારને બાહ્ય તપ કહ્યો છે ૧૫

अनशनमौनोदर्यं, वृत्तेः संक्षेपणं तथा ।
रसत्यागस्तनुक्लेशो लीनतेति बहिस्तपः ॥ १६ ॥

त्रिपष्टि०, पर्व १, सर्ग १, श्लो० १९८

અનશન-ઉપવાસાદિક, ઊનોદરી ઓછુ ખાવું તે, વૃત્તિનો સંક્ષેપ, રસનો ત્યાગ, કાયક્લેશ અને સલીનતા-અંગોપાંગનો સંકોચ આ છ પ્રકારનું બાહ્ય તપ છે ૧૬

આભ્યંતરતપઃ—

प्रायश्चित्त वैयावृत्त्यं, स्वाध्यायो विनयोऽपि च ।
व्युत्सर्गोऽथ शुभध्यान, षोढेत्याभ्यन्तर तपः ॥१७॥

त्रिषष्टि०, पर्व १, सर्ग १, श्लो० १९९

પ્રાયશ્ચિત્ત, વૈયાવચ્ચ, સ્વાધ્યાય, વિનય, કાયોત્સર્ગ અને શુભ ધ્યાન આ છ પ્રકારનો આભ્યંતર તપ છે ૧૭

निर्जराकरणे बाह्याच्छ्रेष्ठमाभ्यन्तर तपः ।
तत्राप्येकातपत्रत्व, ध्यानस्य मुनयो जगु ॥ १८ ॥

त्रिषष्टि०, पर्व ४, सर्ग १, श्लो० ८३९

નિર્જરા કરવામા બાહ્ય તપ કરતા આભ્યંતર તપ શ્રેષ્ઠ છે અને તેમા પણ એટલે આભ્યંતર તપમા પણ ધ્યાનનુ એક-છત્રધારીપણુ છે એટલે કે ધ્યાન જ સર્વોત્તમ છે એમ મુનિઓ કહે છે ૧૮

प्रायश्चित्तध्याने वैयावृत्यविनयावथोत्सर्गः ।
स्वाध्याय इति तप षट् प्रकारमाभ्यन्तर भवति ॥१९॥

प्रशमरति, श्लो० १७६

પ્રાયશ્ચિત (પાપની આલોચના), ધ્યાન, વૈયાવચ્ચ, વિનય, કાયોત્સર્ગ અને સ્વાધ્યાય, એ રીતે આભ્યંતર તપ પણ છ પ્રકારનો છે ૧૯

શારીરિકતપ.—

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च, शारीरं तप उच्यते ॥ २० ॥

भगवद्गीता, अ० १७, श्लो०

દેવ, બ્રાહ્મણ, ગુરૂ અને વિદ્વાનની પૂજા કરવી, પવિ
રાખવી, સરળતા રાખવી, બ્રહ્મચર્ય પાળવું અને કોઇ
પ્રાણીની હિંસા ન કરવી, આ શારીરિક તપ કહેવાય છે

વાચિકતપ·—

अनुद्वेगकरं वाक्यं, सत्यं प्रियं हितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव, वाङ्मयं तप उच्यते ॥ २१

भगवद्गीता, अ० १७, श्लो०

કોઇને ઉદ્વેગ ન કરે તેવું, સત્ય, પ્રિય અને હિતક
વચન બોલવું તથા સ્વાધ્યાયના અભ્યાસવાળું જે વાક્ય
તે વાચિકતપ કહેવાય છે ૨૧

માનસિકતપ —

मनःप्रसादः सौम्यत्वं, मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्, तपो मानसमुच्यते ॥ २२

भगवद्गीता, अ० १७, श्लो

મનની પ્રસન્નતા, સૌમ્યપણું, મૌન, આત્માનો નિ
ભાવની વિશુદ્ધિ, આ સર્વ માનસિક તપ કહેવાય છે

કેવુ તપ કરવુ:—

तदेव हि तपः कार्यं, दुर्ध्यानं यत्र नो भवेत् ।
येन योगा न हीयन्ते, क्षीयन्ते नेन्द्रियाणि च ॥२३॥

ज्ञानसार, तपोऽष्टक, श्लो० ७.

જે તપ કરતા જરા પણ અશુભ ધ્યાન ન થાય, જે તપ-વડે મન, વચન અને કાયાના યોગની હાનિ ન થાય–નબળા ન થાય, અને ઇદ્રિયો પણ ક્ષીણ ન થાય, તે જ (તેટલો જ) તપ કરવો જોઇએ (સુઇ રહીને, દુખ વેઠીને કે બીજી કોઇ પણ મુશ્કેલીથી તપશ્ચ્યા કરવામા આવે તે અજ્ઞાન કષ્ટ કહેવાય છે) ૨૩

તપનુ ફળ:—

तनोति धर्मं विधुनोति कल्मषं,
हिनस्ति दुःखं विदधाति संपदम् ।
चिनोति सत्त्वं विनिहन्ति तामसं,
तपोऽथवा किं न करोति देहिनाम् ? ॥ २४ ॥

सुभाषितरत्नसंदोह, श्लो० ८९६.

તપ માણસોના ધર્મ ને વધારે છે, પાપને દૂર કરે છે, દુખને નાશ કરે છે, સપત્તિને પેદા કરે છે, બળને ભેગુ કરે છે અને અજ્ઞાનનો નાશ કરે છે ભલા એવુ શુ છે કે જે તપ નથી કરતુ ? ૨૪

तपः सिंहकुमारवच्चरति मन्दिरस्थोऽपि यः,
स देवपरिषद्यपि द्युतिमहत्त्वविस्फूर्तिभृत् ।
कृशानुकृशतापनोल्लसितवर्णकं काञ्चनं,
न धातुषु विशिष्टतां नृपतिमौलितामेति च ? ॥२५॥

कर्पूरप्रकरण, श्लो० ८६

જે પુરુષ સિંહકુમારની માફક પોતાના ઘરમાં રહેવા છતાં પણ તપસ્યા કરે છે તે દેવતાઓની સભામાં પણ કાંતિ અને મહત્ત્વના તેજને ધારણ કરે છે કારણ કે શું સુવર્ણ, કે જેનો રંગ અગ્નિના મોટા તાપમાં પ્રકાશિત થયો છે તે, બધી ધાતુઓમાં શ્રેષ્ઠપણાને અથવા તો રાજાના મુગટપણાને નથી પામતું ? ૨૫

वस्त्रं जलेन पूतं स्यात्पुनस्तन्मलिनं भवेत् ।
तपसा च कृतं शुद्धो देहो न स्यान्मलीमसः ॥ २६ ॥

हिंगुलप्रकरण, तपप्रक्रम, श्लो० २०

વસ્ત્ર જલથી પવિત્ર થાય છે, પણ તે પાછું મલીન થાય છે પણ તપથી શુદ્ધ કરેલું શરીર ફરીથી મલીન થતું નથી ૨૬

यथाऽम्बुदा विलीयन्ते, प्रचण्डपवनाहताः ।
तथा तीव्रतपोऽपास्ताः, पाप्मानः प्रबला अपि ॥२७॥

उत्तराध्ययनसूत्रटीका(भावविजय), अ० २, पृ० ५८, श्लो० ४६

જેમ પ્રચંડ વાયુથી હણાયેલા વાદળાઓ લય પામે છે —વીખરાઈ જાય છે, તેમ ઉત્કટ—ભયંકર—પાપના સમૂહ પણ તીવ્ર તપથી હણાયેલા લય (ક્ષય) પામે છે ૨૭

यत्किंचित् त्रिषु लोकेषु, प्रार्थयन्ति नराः सुखम् ।
तत्सर्वं तपसा साध्य, तपो हि दुरतिक्रमम् ॥ २८ ॥
इतिहाससमुच्चय, अ० १३, श्लो० ४३

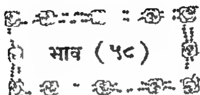
આ ત્રણ જગતને વિષે મનુષ્ય જે કાંઈ સુખની પ્રાર્થના કરે છે, તે સર્વ સુખ તપવડે સાધી શકાય છે કેમકે તપ દુરતિક્રમ છે–તપનું ફળ અવશ્ય મળે છે ૨૮

यस्माद् विघ्नपरम्परा विघटते दास्य सुराः कुर्वते,
कामः शाम्यति दाम्यतीन्द्रियगणः कल्याणमुत्सर्पति ।
उन्मीलन्ति महर्द्धयः कलयति ध्वंस च य कर्मणा,
स्वाधीन त्रिदिव शिव च भवति श्लाघ्य तपस्तन्न किं ? ॥२९॥
सिंदूरप्रकरण, श्लो० ८२

જે તપથી વિઘ્નનો સમૂહ નાશ પામે છે, દેવો દાસપણું કરે છે, કામ શાંત થાય છે, ઇંદ્રિયોનો સમૂહ વશમાં થાય છે, કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય છે, મોટી સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, કર્મનો સમૂહ નાશ પામે છે, તથા સ્વર્ગ અને મોક્ષ આધીન થાય છે, તે તપ વખાણવા લાયક કેમ ન હોય ? ૨૯

जिनेन्द्रचन्द्रोदितमस्तदूषणं, कषायमुक्तं निदधाति यस्तपः ।
न दुर्लभं तस्य समस्तविष्टपे, प्रजायते वस्तु मनोज्ञमीप्सितम् ३०
सुभाषितरत्नसंदोह, श्लो० ८९९

જે મનુષ્ય શ્રી જિનેશ્વર ભગવાને કહેલું, કોઈ પણ પ્રકારના દૂષણથી રહિત અને કષાયો વગરનું તપ કરે છે તેને, આખા સંસારમાં, કોઈ પણ ઇચ્છિત વસ્તુ દુર્લભ નથી થતી ૩૦

ભાવનુ મહત્વ —

न काष्ठे विद्यते देवो न शिलायां न मृण्मये ।
भावेषु विद्यते देवस्तस्माद्भावो हि कारणम् ॥ १ ॥

सूक्तमुक्तावलि, पृ० २१०, श्लो० १६ (हो द)

કાષ્ઠને વિષે દેવ નથી, પથ્થરમા નથી, તથા કાદવમા પણ નથી પરંતુ ભાવને વિષે જ—શ્રદ્ધાને વિષે જ—દેવ રહેલા છે, તેથી ભાવ જ મુખ્ય કારણ છે ૧

विवेकवनसारिणीं प्रशमशर्मसंजीवनीं,
भवार्णवमहातरीं मदनदावमेघावलीम् ।
चलाक्षमृगवागुरां गुरुकषायशैलाशनिं,
विमुक्तिपथवेसरीं भजत भावनां किं परैः ॥२॥

सिंदूरप्रकरण, श्लो० ८७.

વિવેકરૂપી વનના માર્ગ સમાન, શાતિના સુખ માટે સંજીવની બુટી સમાન, ભવરૂપી સમુદ્ર માટે મોટા વહાણ સમાન, કામરૂપી દાવાનળને શાંત કરવામા મેઘમાળા સમાન, ચપળ એવી ઇંદ્રિયોરૂપી મૃગોને માટે જાળપાશ સમાન, મહાન કષાયરૂપી પહાડો માટે વજ્ર સમાન અને મોક્ષમાર્ગમાં

(સામાન ઉપાડવા માટે) ખચ્ચર સમાન એવી ભાવનાનો આશ્રય કરો. બીજાને શા માટે વળગો છો ? ૨

दानशीलतपःसपद्भावेन भजते फलम् ।
स्वादःप्रादुर्भवेद्भोज्ये,कि नाम लवण विना ? ॥ ३ ॥

सूक्तमुक्तावलि, पृ० २०९, श्लो० ८ (ही ह)*

દાન, શીલ અને તપની સપદા ભાવ પ્રમાણે ફળને પામે છે, કેમકે ભોજનને વિષે જો લવણ ન હોય તો તે શુ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે ? ૩

भावस्यैकाङ्गवीरस्य, सान्निध्याद्बहवः शिवम् ।
ययुर्नैकोऽपि दानाद्यैर्भावहीनैर्धनैरपि ॥ ४ ॥

सूक्तमुक्तावलि, पृ० २०९, श्लो० ९ (ही ह)*

અદ્વિતીય વીર એવા એક ભાવના જ સમીપપણાથી ઘણા પ્રાણીઓ મોક્ષમા ગયા છે, પરતુ ભાવ વિના બહુ દાનાદિકથી પણ, એક પ્રાણી પણ મોક્ષમા ગયો નથી ૪

दानमिज्या तपः शौच, तीर्थं वेदाः श्रुत तथा ।
सर्वाण्येतानि तीर्थानि, यदि भावोऽस्ति निर्मलः ॥ ५ ॥

इतिहाससमुच्चय, अ० २५, श्लो० १७

જો નિર્મળ ભાવ (મન) હોય તો દાન, યજ્ઞ, તપ, શૌચ, તીર્થ, વેદ અને શાસ્ત્ર આ સર્વે તીર્થરૂપ છે ૫

ભાવ વગર નકામુ —

ज्वालाभिश्शलभा जलैर्जलचरास्तिर्यग्जटाभिर्वटा
मुण्डैरेडडका ममस्तपशवो नग्ना खरा भस्मभि ।
काष्ठाभिस्मकला द्रुमा शुकवरा पाठाद् बका ध्यानतो
नो शुध्यन्ति विशुद्धभावचपला नैते क्रियातत्परा ॥६॥

પતંગીયા અગ્નિની જ્વાળાને સહન કરે છે, જળચરો નિરંતર જળવડે સ્નાન કરે છે, વટવૃક્ષો મોટી જટા ધારણ કરે છે, ઘેટા મુંડપણુ ધારણ કરે છે, સર્વ પશુઓ નગ્નપણુ ધારણ કરે છે, ગધેડાઓ શરીરે ભસ્મ ચોળે છે, સર્વ વૃક્ષો કાષ્ઠને ધારણ કરે છે, પોપટો શાસ્ત્ર ભણે છે, તથા બગલા પણ ધ્યાન ધરે છે પરતુ તે સર્વે શુદ્ધ થતા નથી કેમકે તેઓ વિશુદ્ધ ભાવથી રહિત છે તેથી તેઓ ક્રિયામા તત્પર કહેવાય નહીં ૬

निरागे तरुणीकटाक्षितमिव त्यागव्यपेतप्रभौ ,
सेवाकष्टमिवोपरोपणमिवाम्भोजन्मनामश्मनि ।
विष्वग्वर्षमिवोषरक्षितितले दानार्हदर्चातप ,
स्वाध्यायाध्ययनादि निष्फलमनुष्ठानं विना भावनाम् ॥७॥

सिंदूरप्रकरण, श्लो० ८५

જેવી રીતે રાગ વગરના માણસમા યુવતિ સ્ત્રીના કટાક્ષો નિષ્ફળ જાય છે, દાનની ભાવના વગરના શેઠની સેવા કેવળ કષ્ટરૂપ થાય છે, કમળનુ પથ્થર ઉપર વાવવુ નકામુ નીવડે છે અને ઉસર ભૂમિમા પડેલો વરસાદ નકામો નિવડે છે તે જ પ્રમાણે દાન, જિનપૂજા વિગેરે ક્રિયાઓ ભાવના વગર નિષ્ફળ થાય છે ૭

ભાવ અને ક્રિયાઃ—

क्रियाशून्यस्य यो भावो भावशून्या च या क्रिया ।
अनयोरन्तरं दृष्टं, भानुखद्योतयोरिव ॥ ८ ॥

श्राद्धप્रतिक्रमणवृत्ति, पृ० ४ (दे ला)"

કોઇ માણસ ક્રિયા કરતો ન હોય પણ તેના ભાવ સારા હોય અને કોઇ માણસ ભાવરહિતપણે ક્રિયા કરતો હોય, આ બન્નેમા સૂર્ય અને પતગીયા જેટલુ અતર પડિતોએ જોયુ છે, એટલે કે ભાવ સૂર્ય સમાન છે અને ક્રિયા પતગીયા સમાન છે ૮

જેવો ભાવ તેવી સિદ્ધિઃ—

देवे तीर्थे तथा मन्त्रे, दैवज्ञे भेषजे गुरौ ।
यादृशी भावना यस्य, सिद्धिर्भवति तादृशी ॥ ९ ॥

દેવને વિષે, તીર્થને વિષે, જ્યોતિષીને વિષે, વૈદ્યને વિષ અને ગુરૂને વિષે જેની જેવી ભાવના-શ્રદ્ધા હોય, તેવી તેને સિદ્ધિ થાય છે, એમ હુ માનુ છુ ૯

ભાવનુ ફળ—

भव्यैश्च भावना भाव्या, भरतेश्वर वद्यथा ।
फलति दानशिलाद्या वृष्टा यथेह पादपाः ॥ १० ॥

हिंगुलप्रकरण, भावप्रक्रम, श्लो० १

ભવ્ય લોકોએ ભરત રાજાની પેઠે ભાવના ભાવવી, કે જેથી, વૃષ્ટિથી અહિં જેમ વૃક્ષો ફળે છે, તેમ દાન શીલ આ

विशुद्धादव सङ्कल्पाद् धर्मं मद्भिरुपार्ज्यते ।
स्वल्पेनैव प्रयासेन, चित्रमेतदहो परम् ॥ ११ ॥
तत्वामृत, श्लो० ५२

સજ્જન પુરુષો પવિત્ર એવી ભાવનાથી થોડા જ પ્રયત્નની ધર્મની પ્રાપ્તિ કરી લે છે એ ખરેખર આશ્ચર્યકારક છે ૧૧.

दाने शीले तपस्येव, भावना मिलिता यदि ।
तदा मोक्षसुखाकाक्षा, चिन्तनीया जनैरिह ॥ १२ ॥
हिंगुलप्रकरण, भावप्रक्रम, श्लो० ३-

દાન, શીલ અને તપમા જો ભાવના મળેલી હોય, તો જ અહિ લોકોએ મોક્ષસુખની ઈચ્છા ચીંતવવી ૧૨

सवतो देशतश्चैव, विरति॰ सफला तदा ।
यदा भावयुता लोके, स्वर्गमोक्षसुखप्रदा ॥ १३ ॥
हिंगुलप्रकरण भावप्रक्रम, श्लोक ४

જે ભાવે કરીને યુક્ત હોય તો જ સર્વવિરતિ અને દેશવિરતિ, આ લોકમા સફળ થાય છે, તથા સ્વર્ગ અને મોક્ષના સુખને દેનારી થાય છે ૧૩

सर्वं शीप्सति पुण्यमीप्सति दया धित्सत्यघं भित्सति,
क्रोधं दित्सति दानशीलतपसा साफल्यमादित्सति ।
कल्याणोपचयं चिकीर्षति भवाम्भोधेस्तटं लिप्सति,
मुक्तिस्त्रीं परिरिप्सते यदि जनस्तद् भावयेद् भावनाम् ॥१४॥
सिंदूरप्रकरण, श्लो० ८६-

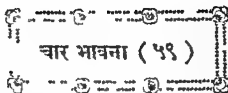
જો માણસ બધુ જાણવા ચાહતો હોય, પુણ્યને ચાહતો હોય, દયાને ધારણ કરવા ઇચ્છતો હોય, પાપને તોડવા ઇચ્છતો હોય, ક્રોધને દૂર કરવા ઇચ્છતો હતો, દાન, શીળ અને તપની સફળતા ચાહતો હોય, કલ્યાણનો સમૂહ કરવા ઇચ્છતો હોય, ભવરૂપી સમુદ્રના પારને પામવા ચાહતો હોય અને મુક્તિરૂપી સ્ત્રીને પરણવા ચાહતો હોય, તો માણસે ભાવના ભાવવી જોઇએ ૧૪

षट्खडराज्ये भरतोनिमग्नस्ताबूलवक्त्रः सविभूषणश्च ।
आदर्शहर्म्ये जटिते सुरत्नैर्ज्ञान स लेभे वरभावतोऽत्र ॥१५॥

हिंगुलप्रकरण, भावप्रक्रम, श्लो० ५.

છ ખડના રાજ્યમા આસક્ત થએલા, મુખમા તાબુલવાળા, તથા આભૂષણવાળા એવા ભરત મહારાજે ઉત્તમ રત્નોથી જડેલા એવા આરિસાભુવનમા પણ ઉત્તમ ભાવથી કેવળજ્ઞાન મેળવ્યુ છે ૧૫

ચાર ભાવનાના નામ તથા સ્વરૂપ —

परहितचिन्ता मैत्री परदुःखविनाशिनी तथा करुणा ।
परसुखतुष्टिर्मुदिता, परदोषोपेक्षणमुपेक्षा ॥ १ ॥

धर्मबिन्दु, अध्याय ४, २२६ मा सूत्रनी टीकामा

બીજાના હિતની જે ચિંતા (વિચાર) તે મૈત્રી, નામની ભાવના કહેવાય છે, બીજાના દુઃખને વિનાશ કરવાની જે ચિંતા તે કરૂણા ભાવના કહેવાય છે, બીજાનુ સુખ જોઇ હર્ષ પામવો તે મુદિતા–પ્રમોદ–ભાવના કહેવાય છે, અને બીજાના દોષની ઉપેક્ષા કરની તે ઉપેક્ષા–માધ્યસ્થ–ભાવના કહેવાય છે ૧

परे हितमतिर्मैत्री, मुदिता गुणमोदनम् ।
उपेक्षा दोषमाध्यस्थ्य, करुणा दुःखमोक्षधीः ॥ २ ॥

योगसार, प्रस्ताव २, श्लो० ५

અન્ય સર્વ જીવોને વિષે જે હિતબુદ્ધિ રાખવી તે મૈત્રી કહેવાય છે, અન્યના ગુણોને વિષે આનંદ પામવો તે મુદિતા કહેવાય છે, અન્યના દોષોને વિષે ઉપેક્ષા કરવી તે માધ્યસ્થ ભાવના કહેવાય છે, અને અન્ય જીવોને દુઃખથી મુક્ત કરવાની જે બુદ્ધિ તે કરૂણા કહેવાય છે ૨

मैत्री परस्मिन् हितधीः समग्रे,
भवेत् प्रमोदो गुणपक्षपातः ।
कृपा भवार्त्ते प्रतिकर्तुमीहो—
पेक्षैव माध्यस्थ्यमनार्यदोषे ॥ ३ ॥

अध्यात्मकल्पद्रुम, अधिकार १, श्लो० १२

બીજા સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર હિતબુદ્ધિ રાખવી તે મૈત્રી કહેવાય છે, ગુણને વિષે જે પક્ષપાત રાખવો તે પ્રમોદભાવના કહેવાય છે, સંસારની પીડા પામેલા પ્રાણીઓને વિષે તેમની પીડા દૂર કરવાની જે ઇચ્છા તે કૃપાભાવના કહેવાય છે, તથા જેના દોષ દૂર થઇ શકે તેમ ન હોય એવા પ્રાણીની જે ઉપેક્ષા કરવી તે માધ્યસ્થ્યભાવના કહેવાય છે ૩

ચાર ભાવનાનો ઉપદેશ —

भजस्व मैत्री जगदङ्गिराशिषु,
प्रमोदमात्मन् गुणिषु त्वशेषत ।
भवार्तिदीनेषु कृपारस सदाऽ-
प्युदासवृत्ति खलु निर्गुणेष्वपि ॥ ४ ॥

अध्यात्मकल्पद्रुम, अधिकार १, श्लो० १०.

હે આત્મન્! જગતના સર્વ જીવો ઉપર મૈત્રીભાવ ધારણ કર, સર્વ ગુણવાન પુરૂષો તરફ સંતોષ દૃષ્ટિથી જો સંસારની પીડાથી દુઃખી થતા પ્રાણીઓ ઉપર કૃપા રાખ અને નિર્ગુણી પ્રાણીઓ ઉપર ઉદાસવૃત્તિ–માધ્યસ્થભાવ–રાખ. ૪

માધ્યસ્થભાવના —

क्रूरकर्मसु निःशङ्कं, देवतागुरुनिन्दिषु ।
आत्मशंसिषु योपेक्षा, तन्माध्यस्थ्यमुदीरितम् ॥ ११ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० १२१

નિઃશંકપણે ક્રૂર કર્મ કરનારા, દેવ અને ગુરૂની નિંદા કરનારા તથા પોતાની પ્રશંસા કરનારા મનુષ્યોને વિષે જે ઉપેક્ષા રાખવી, તે માધ્યસ્થ્ય કહેવું છે. ૧૧

કઈ ભાવના કોના વિષે —

मैत्री सकलसत्त्वेषु, प्रमोदो गुणशालिषु ।
माध्यस्थ्यमविनेयेषु, करुणा सर्वदेहिषु ॥ १२ ॥
धर्मकल्पद्रुमस्यैता मूलं मैत्र्यादिभावना ।
यैर्न ज्ञाता न चाभ्यस्ताः, स तेषामतिदुर्लभः ॥ १३ ॥

योगसार, प्र० ૭, श्लो० ६, ७

સર્વ પ્રાણીઓને વિષે સ્નેહ રાખવો તે મૈત્રી ભાવના, ગુણી જનોને જોઈ આનંદ પામવો તે પ્રમોદ ભાવના, વિનય રહિત અકૃત્ય કરનારા-પ્રાણીઓને જોઈ તેની ઉપેક્ષા કરવી તે માધ્યસ્થ્ય ભાવના અને સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર દયા રાખવી તે કરૂણા ભાવના કહેવાય છે. આ મૈત્ર્યાદિક ચાર ભાવનાઓ ધર્મરૂપી કલ્પવૃક્ષનું મૂળ છે. આ ભાવનાઓ જેણે જાણી ન હોય તથા તેનો અભ્યાસ કર્યો ન હોય, તેમને તે ધર્મરૂપી કલ્પવૃક્ષ દુર્લભ છે. ૧૨, ૧૩

बार भावना (६०)

બાર ભાવનાના નામઃ—

साम्य स्याद् निर्ममत्वेन, तत्कृते भावना श्रयेत् ।
अनित्यतामशरणं, भवमेकत्वमन्यताम् ॥ १ ॥
अशौचमाश्रवविधिं, संवरं कर्मनिर्जराम् ।
धर्मस्वाख्याततां लोकं, द्वादशीं बोधिभावनाम् ॥ २ ॥

योगशास्त्र, पृ० २९७, श्लो० ५५, ५६ (प्र स)

મમતાનો ત્યાગ કરવાથી સમતા પ્રાપ્ત થાય છે, તે મમતાનો ત્યાગ કરવા માટે બાર ભાવનાનો આશ્રય કરવો જોઈએ, તે આ પ્રમાણે–૧ અનિત્યભાવના, ૨ અશરણભાવના, ૩ સંસારભાવના, ૪ એકત્વભાવના, ૫ અન્યત્વભાવના, ૬ અશૌચભાવના, ૭ આશ્રવવિધિભાવના, ૮ સંવરભાવના, ૯ કર્મનિર્જરાભાવના ૧૦ ધર્મસ્વાખ્યાતતાભાવના, ૧૧ લોકભાવના, અને બારમી બોધિભાવના ૧, ૨

भावयितव्यमनित्यत्वमशरणत्वं तथैकतान्यत्वे ।
अशुचित्वं संसारः कर्माश्रवसंवरविधिश्च ॥ ३ ॥

निर्जरणलोकविस्तरधर्मस्वाख्याततत्त्वचिन्ताश्च ।
बोधेः सुदुर्लभता च भावना द्वादश विशुद्धा ॥ ४ ॥

प्रशमरति, श्लो० १४९, १५०

અનિત્ય, અશરણ, એકત્વ, અન્યત્વ, અશુચીત્વ, સંસાર, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, લોકસ્વરૂપ, સદ્ધર્મસ્વરૂપચિંતન, અને સમ્યકત્વ-બોધિદુર્લભતા-એવી રીતે દ્વાદશ, વિશુદ્ધ ભાવના ભાવવી ૩ ૪

અનિત્યભાવના —

यत्प्रातस्तन्न मध्याह्ने, यन्मध्याह्ने न तन्निशि ।
निरीक्ष्यते भवेऽस्मिन् ही !, पदार्थानामनित्यता ॥५॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ५७

હા હા ! જે સવારે દેખ્યું હોય તે બપોરે દેખાતું નથી, અને જે બપોરે દેખ્યું હોય તે રાત્રે દેખાતું નથી એવી રીતે આ સંસારમાં પદાર્થોની અનિત્યતા જ નજરે પડે છે ૫

सम्पदो जलतरङ्गविलोला यौवनं त्रिचतुराणि दिनानि ।
शारदाभ्रमिव चञ्चलमायुः, किं धनैः कुरुत धर्ममनिन्द्यम् ॥६॥

उपदेशमाला (भाषांतर), पृ० ५ (प्र स) *

સંપદાઓ જળના તરંગ જેવી ચપળ છે, યૌવન ત્રણ ચાર દિવસ રહેવાનું છે, આયુષ્ય શરદ ઋતુના વાદળાની જેવું ચંચળ છે, ધન ઉપાર્જન કરવાથી શું ફળ છે ? નિર્મળ ધર્મનું જ ઉપાર્જન કરો. ૬

एता या' प्रेक्षसे लक्ष्मीश्छत्रचामरचञ्चला' ।
स्वप्न एप महाबुद्धे ! दिनानि त्रीणि पञ्च गा ॥ ७ ॥

હે મહાબુદ્ધિમાન ! જે આ છત્ર અને ચામરના જેવી ચચલ લક્ષ્મીને તુ જુએ છે, તે માત્ર સ્વપ્ન જ છે કેમકે તે ત્રણ કે પાચ દિવસની જ છે (અલ્પ કાળ રહેનારી હોવાથી સ્વપ્ન જેવી છે) ૭

श्रीर्जलतरङ्गतरला सन्ध्यारागस्वरूपमपि रूपम् ।
ध्वजपटचपल च बल, तडिल्लतातुल्यमेवायु ॥ ८ ॥

લક્ષ્મી જળના કલ્લોલ જેવી ચપળ છે, શરીરનું રૂપ સધ્યાકાળના રગ જેવુ છે, પરાક્રમ ધ્વજના વસ્રના છેડા જેવુ ચપળ છે, અને આયુષ્ય વીજળી જેવુ ચપળ છે-જગતમા સર્વ વસ્તુ વિનશ્વર છે ૮

यद्वद्द्रुमे महति पक्षिगणा विचित्राः,
कृत्वाऽऽश्रय हि निशि यान्ति पुनः प्रभाते ।
तद्वज्जगत्यसकृदेककुटुम्बजीवा',
सर्वे समेत्य पुनरेव दिशो भजन्ते ॥ ९ ॥

उत्तराध्ययनसूत्रटीका, पृ० १०६ (वि घ ल) ✻

જેમ એક મોટા વૃક્ષ ઉપર રાત્રિને સમય ભિન્ન ભિન્ન પક્ષીઓના સમૂહો આશ્રય કરીને પછી પ્રાત કાળે જુદે જુદે ઠેકાણે ચાલ્યા જાય છે, તેમ આ જગતમા સર્વે એક કુટુ બના જીવો વારવાર ભેળા થઈને પછી જુદી જુદી દિશામા-યોનિમા ઉત્પન્ન થાય છે-જાય છે ૯

याति कालो गलत्यायुर्विभूतिरतिचञ्चला ।
प्रियेषु क्षणिकं प्रेम, कथं धर्मेऽवधीरणा ? ॥ १० ॥

કાળ ચાલ્યો જાય છે, આયુષ્ય ગળતું જાય છે, લક્ષ્મી અત્યંત ચપળ છે, અને પ્રિય વસ્તુને વિષે જે પ્રીતિ છે તે એક ક્ષણવાર રહેનારી છે છતાં હે જીવ! ધર્મને વિષે તારો આ અનાદર કયો છે? ૧૦

चेतोहरा युवतयः स्वजनोऽनुकूलः,
सद्बान्धवाः प्रणयगर्भगिरश्च भृत्याः ।
गर्जन्ति दन्तिनिवहास्तरलास्तुरङ्गाः,
संमीलने नयनयोर्नहि किंचिदस्ति ॥ ११ ॥

वैराग्यशतक (भर्तृहरि), श्लो० ४२

ચિત્તને હરણ કરનારી સ્ત્રીઓ હોય, અનુકૂળ સ્વજન હોય, સારા બાંધવો હોય, નમ્રતા ભરેલી વાણી બોલનારા ચાકર હોય, આંગણામાં હાથીના સમૂહો ગર્જના કરતા હોય, અ ચપળતાવાળા ઘણા અશ્વો હોય આવી મોટી સમૃદ્ધિ પ્રા થઇ હોય તો પણ જ્યારે નેત્રો મીંચાઇ જાય છે (મૃત્યુ આ છે) ત્યારે તે સઘળામાંથી કાંઇ પણ રહેતું નથી ૧૧

अनित्यं यौवनं रूपं, जीवितं द्रव्यसंचयः ।
आरोग्यं प्रियसंवासो गृध्येत्तत्र न पण्डितः ॥ १२ ॥

महाभारत, शान्तिपर्व, अ० २०३, श्लो० १

યૌવન, રૂપ, જીવિત, દ્રવ્યનો સમૂહ, નીરોગતા વ

પ્રિય વસ્તુનો સંયોગ, આ સર્વ વસ્તુ અનિત્ય છે તેથી તેમા પંડિત જનો એ ગૃદ્ધિ–આસકિત કરવી નહીં ૧૨

चलं राज्यैश्वर्यं धनकनकसारः परिजनो
नृपाद्वा वाल्लभ्यं चलममरसौख्यं च विपुलम् ।
चलं रूपारोग्यं चलमिह चलं जीवितमिदं,
जनो दृष्टो यो वै जनयति सुखं सोऽपि हि चलः ॥१३॥

नलचंपुनाटक, उच्छ्वास ५, श्लो० १७.

આ જગતમા રાજ્યનુ ઐશ્વર્ય ચલાયમાન (અનિત્ય) છે, ધન અને સુવર્ણનો સાર ચલાયમાન છે, પરિવાર ચલાયમાન છે, રાજાની મિત્રાઈ ચલાયમાન છે, દેવતાનુ મોટુ સુખ ચલાયમાન છે, નીરોગતા ચલાયમાન છે, બળ ચલાયમાન છે, આ જીવિત ચલાયમાન છે, તથા જે જન જોવાથી સુખ ઉત્પન્ન થાય છે તે જન પણ ચલાયમાન છે અર્થાત્ સર્વ ક્ષણભંગુર–અનિત્ય છે ૧૩

इन्द्रचापसमा भोगाः, संपदो जलदोपमाः ।
यौवनं जलरेखेव, सर्वमेतदशाश्वतम् ॥ १४ ॥

तत्त्वामृत, श्लो० १५२

ભોગો ઇંદ્રધનુષ જેવા છે, સંપદાઓ વાદળા જેવી છે, અને યુવાવસ્થા જળની રેખા જેવી છે, આ સર્વ અનિત્ય છે ૧૪

जीवितं विद्युता तुल्यं, संयोगाः स्वप्नसन्निभाः ।
सन्ध्यारागसमः स्नेहः, शरीरं तृणविन्दुवत् ॥ १५ ॥

तत्त्वामृत, श्लो० १५१.

પ્રાણીઓનું જીવિત વીજળી જેવું છે, સંયોગો સ્વપ્ન જેવા છે, સ્નેહ સંધ્યાના રંગ જેવો છે, અને શરીર તૃણપર રહેલા જળના બિંદુ સમાન છે અર્થાત્ સર્વ અનિત્ય છે ૧૫

सर्वे क्षयान्ता निचयाः, पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥ १६॥

સર્વ પદાર્થના સમૂહો છેવટ (પરિણામે) નાશ પામનાર છે, જેઓ ઉચ્ચ સ્થાનને પામેલા હોય છે તેઓ છેવટ પડવાના જ છે, સર્વ સંયોગો પરિણામે વિયોગ પામનારા જ છે, અને લાંબુ જીવિત હોય તો પણ છેવટ મરણ થવાનું જ છે ૧૬

मरणं प्रकृतिः शरीरिणां, विकृतिर्जीवनमुच्यते बुधैः ।
क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसन्, यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ ॥१७॥

कालीदास

મરણ એ પ્રાણીઓની પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) છે, અને જીવવું તે વિકૃતિ (વિકાર) છે, એમ પંડિતો કહે છે જો પ્રાણી એક ક્ષણવાર પણ શ્વાસ લેતો રહેતો હોય (જીવતો હોય), તો તે તેને ખરેખર લાભ જ સમજવાનો છે ૧૭

को हि जानाति कस्याद्य, मृत्युकालो भविष्यति ।
युवैव धर्मशीलः स्यादनित्यं खलु जीवितम् ॥ १८॥

मत्स्यपुराण, अ० १७४, श्लो० १६

આજે કોનો મરણસમય થશે તે કોઇ પણ જાણતું નથી.

તેથી દરેક મનુષ્યે યુવાવસ્થામા જ ધર્મ કરવામા તત્પર થવુ જોઇએ કેમકે આ જીવિત અનિત્ય જ છે ૧૮

यौवन जीवित चित्त, छाया लक्ष्मीश्च स्वामिता ।
चञ्चलानि षडेतानि, ज्ञात्वा धर्मरतो भवेत् ॥ १९ ॥

યૌવન, જીવિત, ચિત્ત, કાંતિ, લક્ષ્મી અને પ્રભુતા આ ૭ પદાર્થ ચચળ છે, એમ જાણીને મનુષ્યે ધર્મમા તત્પર થવુ ૧૯

इत्यनित्य जगद्वृत्त, स्थिरचित्त प्रतिक्षणम् ।
तृष्णाकृष्णाहिमन्त्राय, निर्ममत्वाय चिन्तयेत् ॥ २० ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ६०

રાગરૂપી કાળા નાગને વશ કરવાને મત્ર તુલ્ય એવા નિર્મમત્વ માટે એ પ્રમાણે જગતના સ્વરૂપને સ્થિર ચિત્તે દરેક ક્ષણે અનિત્ય ચિંતવવુ ૨૦

जीवित यौवन लक्ष्मी, रूप प्रियसमागमः ।
चल सर्वमिद वात्या, नर्तिताब्धितरङ्गवत् ॥ २१ ॥

महावीरचरित्र, सर्ग १, श्लो० २४८.

આયુષ્ય, યુવાવસ્થા, લક્ષ્મી, રૂપ, પ્રિય વસ્તુનો તથા જનનો સમાગમ આ સર્વ પદાર્થો વાયુએ ઉછાળેલા સમુદ્રના તરગની જેવા ચપળ છે ૨૧

इष्टजनसप्रयोगर्द्धिविषयसुखसपदस्तथाऽऽरोग्यम् ।
देहश्च यौवन जीवित सर्वाण्यनित्यानि ॥ २२ ॥

प्रशमरति, श्लो० १५१.

પ્રાણીઓનું જીવિત વીજળી જેવું છે, સંયોગો સ્વપ્ન જેવા છે, સ્નેહ સંધ્યાના રંગ જેવો છે, અને શરીર તૃણપર રહેલા જળના બિંદુ સમાન છે અર્થાત્ સર્વ અનિત્ય છે ૧૫

सर्वे क्षयान्ता निचयाः, पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥ १६ ॥

સર્વે પદાર્થના સમૂહો છેવટ (પરિણામે) નાશ પામનારા છે, જેઓ ઉચ્ચ સ્થાનને પામેલા હોય છે તેઓ છેવટ પડવાના જ છે, સર્વે સંયોગો પરિણામે વિયોગ પામનારા જ છે, અને પ્રાણનું જીવિત હોય તો પણ છેવટ મરણ થવાનું જ છે ૧૬

मरणं प्रकृतिः शरीरिणां, विकृतिर्जीवनमुच्यते बुधैः ।
क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसन्, यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ ॥१७॥

कालीदास

મરણ એ પ્રાણીઓની પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) છે, અને જીવવું તે વિકૃતિ (વિકાર) છે, એમ પંડિતો કહે છે જો પ્રાણી એક ક્ષણવાર પણ શ્વાસ લેતો રહેતો હોય (જીવતો હોય), તો તેને ખરેખર લાભ જ સમજવાનો છે ૧૭

को हि जानाति कस्याद्य, मृत्युकालो भविष्यति ।
युवैव धर्मशील: स्यादनित्यं खलु जीवितम् ॥ १८ ॥

मत्स्यपुराण, અ૦ ૧૭૪, શ્લો૦ ૧૬.

આજે કોનો મરણસમય થશે તે કોઇ પણ જાણતું નથી

माता यदि विष दद्यात्, पित्रा विक्रीयते सुतः ।
राजा हरति सर्वस्व, कस्तत्र पालको भवेत् ॥ २६ ॥

पद्मपुराण, खड ३, अ० १३, श्लो० ३२.

જો કદાચ માતા જ પુત્રને વિષ આપે, પિતા જ પુત્રને વેચે, અને રાજા જ સર્વસ્વનુ હરણ કરે, તો ત્યા તેનુ રક્ષણ કરનાર કોણ હોય ? કોઈ જ ન હોય ૨૬

रोगाक्रान्तो दुःखार्दितस्तथा स्वजनपरिवृतो जीवः ।
क्रन्दति करुण सवाष्प रुज निहन्तु न शक्तोऽसौ ॥ २७॥

રોગથી વ્યાપ્ત થયેલો, દુ ખથી પીડા પામેલો અને સ્વજનોથી પરિવરેલો જીવ, કરુણ સ્વરે અને અશ્રુ સહિત, આક્રંદ કરે છે, પરતુ તે રોગને હણવા સમર્થ થતો નથી ૨૭

एकस्य जन्ममरणे, गतयश्च शुभाशुभा भवावर्ते ।
तस्मादाकालिकहितमेकेनैवात्मनः कार्यम् ॥ २८ ॥

प्रशमरति, श्लो० १५३

આ સસારરૂપી સમુદ્રમા જીવ એકલો જ જન્મે છે અને એકલો જ મરે છે તેમ જ શુભ અને અશુભ ગતિ પણ એકલાની જ થાય છે એટલા માટે કોઈ પણ સમય ગુમાવ્યા વગર પોતાના આત્માનુ હિત કરવુ ૨૮

व्याधिजन्मजरामृत्युग्रस्ताना प्राणिनामिह ।
विना जिनोदित धर्मं, शरण कोऽपि नापर ॥ २९ ॥

महावीरचरित्र, सर्ग १, श्लो० २४९

ઇષ્ટજનનો યોગ, સમૃદ્ધિ, વિષયસુખની સંપદા, તથા આરોગ્ય, દેહ, યૌવન અને જીવિત એ સર્વે અનિત્ય છે ૨૨

અશરણભાવના —

पितुर्मातुः स्वसुर्भ्रातुस्तनयानां च पश्यताम् ।
अत्राणो नीयते जन्तुः, कर्मभिर्यमसद्मनि ॥ २३ ॥

योगशास्त्र, पृ० २९८, श्लो० ६२ (प्र स)

પિતા, માતા, બહેન, ભાઈ અને પુત્રો વિગેરે સર્વે જોતા છતા રક્ષણ વિનાનો જંતુ, પોતાના કર્મ વડે, યમરાજને ઘેર લઇ જવાય છે ૨૦

शोचन्ति स्वजनानन्तं, नीयमानान् स्वकर्मभिः ।
नेष्यमाणं तु शोचन्ति, नात्मानं मूढबुद्धयः ॥ २४ ॥

योगशास्त्र, पृ० २९८, श्लो० ६३ (प्र स)

મૂઢ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો પોતપોતાના કર્મવડે મૃત્યુ પામતા સ્વજનોનો શોક કરે છે, પરંતુ પોતાને પણ મૃત્યુ લઈ જવાનો છે, તેનો શોક તો કરતા નથી ૨૪

संसारे दुःखदावाग्निज्वलज्ज्वालाकरालिते ।
वने मृगार्भकस्येव, शरणं नास्ति देहिनः ॥ २५ ॥

योगशास्त्र, पृ० २९८, श्लो० ६४ (प्र स)

દુઃખરૂપી દાવાનળની બળતી જ્વાળાવડે ભયંકર એવા આ સંસારમાં રહેલા પ્રાણીને, વનમાં રહેલા મૃગના બાળકની જેમ, કાંઇ પણ શરણ નથી ૨૫.

माता यदि विष दद्यात्, पित्रा विक्रीयते सुतः ।
राजा हरति सर्वस्वं, कस्तत्र पालको भवेत् ॥ २६ ॥

पद्मपुराण, खंड ३, अ० १३, श्लो० ३२

જો કદાચ માતા જ પુત્રને વિષ આપે, પિતા જ પુત્રને વેચે, અને રાજા જ સર્વસ્વનુ હરણ કરે, તો ત્યા તેનુ રક્ષણ કરનાર કોણ હોય ? કોઈ જ ન હોય ૨૬

रोगार्तो दुःखार्दितस्तथा स्वजनपरिवृतो जीवः ।
क्वणति करुणं सवाष्पं रुजं निहन्तुं न शक्तोऽसौ ॥ २७॥

રોગથી વ્યાપ્ત થયેલો, દુ ખથી પીડા પામેલો અને સ્વજનોથી પરિવરેલો જીવ, કરુણ સ્વરે અને અશ્રુ સહિત, આક્રંદ કરે છે, પરતુ તે રોગને હણવા સમર્થ થતો નથી ૨૭

एकस्य जन्ममरणे, गतयश्च शुभाशुभा भवावर्ते ।
तस्मादाकालिकहितमेकेनैवात्मनः कार्यम् ॥ २८ ॥

प्रशमरति, श्लो० १५३

આ સસારરૂપી સમુદ્રમા જીવ એકલો જ જન્મે છે અને એકલો જ મરે છે તેમ જ શુભ અને અશુભ ગતિ પણ એકલાની જ થાય છે એટલા માટે કોઇ પણ સમય ગુમાવ્યા વગર પોતાના આત્માનુ હિત કરવુ ૨૮

व्याधिजन्मजरामृत्युग्रस्तानां प्राणिनामिह ।
विना जिनोदितं धर्मं, शरणं कोऽपि नापरः ॥ २९ ॥

महावीरचरित्र, सर्ग १, श्लो० ७४९

तस्मात् स्वजनस्यार्थे, यत्किंचिदकार्यं करोषि रे मूढ ! ।
भोक्तव्य तस्य फल, प्रत्येकेनैव ते बाढम् ॥ ४८ ॥

उमास्वातिवाचक

તેથી કરીને હે મૂઢ ! આ જગતમા તુ જે કાંઈ સ્વજનને અર્થે અકાર્ય કરે છે, તેનુ ફળ તારે એકલાએ જ અત્યત ભોગવવાનુ છે ૪૮

न भ्राता बान्धवा यस्य, न च स्वजनबान्धवाः ।
एव समारसबन्धो मायामोहसमन्वित ॥ ४९ ॥

पद्मपुराण, खड २, अ० ७, श्लो० ४.

કોઈના કોઇ ભાઇ નથી, કોઈ કોઇનો બધુ નથી અને કોઇ કોઈના કુટુબી નથી આ પ્રમાણે આ સસારનો સબધ માયા અને મોહથી યુક્ત છે ૪૯

अन्यैस्तेनाऽर्जित वित्त, भूय सभूय भुज्यते ।
स त्वेको नरकक्रोड, क्लिश्यते निजकर्मभि ॥ ५० ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ६९

તે પ્રાણીએ મહાઆરભાદિવડે મેળવેલા ધનને, સબધી વિગેરે એકઠા થઈને ભોગવે છે, છતા પાપ કરી ધન ઉપાર્જન કરનાર તે પ્રાણી, પોતાના કર્મોવડે, નરકમા તો એકલોજ કલેશ પામે છે ૫૦

जन्म मृत्यु हि यात्येको भुनक्त्येक शुभाशुभम् ।
नरकेषु पतत्येक एको याति परा गतिम् ॥ ५१ ॥

वृद्धचाणक्यनीति, अ० ५, श्लो० १३

આ આત્મા એકલો જ જન્મ અને મરણને પામે છે, એકલો જ શુભાશુભ કર્મના ફળને ભોગવે છે, એકલો જ નરકમાં પડે છે, અને એકલો જ મોક્ષગતિને પામે છે ૫૧

અન્યત્વભાવનાઃ—

अन्योऽहं स्वजनात्परिजनाच्च विभवाच्छरीरकाच्चेति ।
यस्य नियता मतिरियं न बाधते तं हि शोककलिः ॥५२॥

प्रशमरति, श्लो० १५४.

હું સ્વજનથી, પરિજનથી, વૈભવથી, અને શરીરથી જુદો છું એવી જેની નિશ્ચિત મતિ છે તેને શોક સંતાપ સતાવતો નથી ૫૨.

यत्रान्यत्वं शरीरस्य, वैसादृश्याच्छरीरिणः ।
धनबन्धुसहायानां, तत्रान्यत्वं न दुर्वचम् ॥ ५३ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ७०.

(આત્મા ચેતન, અમૂર્ત અને શાશ્વત છે, જ્યારે શરીર અચેતન, મૂર્ત અને અનિત્ય છે આવી રીતે) જ્યાં આત્મા-થકી શરીરનું પણ અસદૃશપણું હોવાથી જુદાઈ છે, ત્યાં ધન, બાંધવો અને મિત્રાદિનું આ આત્મા થકી જુદાપણું કહેવું એ જરા પણ ખોટું નથી ૫૩

यो देहधनबन्धुभ्यो भिन्नमात्मानमीक्षते ।
क्व शोकशङ्कुना तस्य, हन्तातङ्कः प्रतन्यते ॥ ५४ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ७१.

જે પ્રાણી દેહ, ધન અને બાંધવો થકી પોતાના આત્માને જુદો દેખે છે, તેને શોકરૂપી શલ્ય પીડા કેમ ઉપજાવી શકે ? અર્થાત્ દેહ, બાંધવો વિગેરેથી પોતાના આત્માને ભિન્ન માનનાર અને આચરણમા ઉતારનાર મનુષ્યને કદાપિ શોક સ્પર્શી શકતો નથી ૫૪

अन्यद्वपुरिदं जीवाज्जीवश्चान्यः शरीरतः ।
जानन्नपीति को दक्षः, करोति ममतां तनौ ? ॥ ५५ ॥

शान्तशतक, श्लो० ३९

આ કાયા જીવથી જુદી જ છે અને જીવ આ શરીરથી ભિન્ન છે એમ જાણતા છતા કયો ડાહ્યો પુરુષ શરીરમા મમત્વ કરે ? ૫૫

पुराऽऽसीत् स्वजनस्तेऽन्यः, साम्प्रतं वर्ततेऽपरः ।
देहान्ते भविताऽन्यस्य, तस्माच्च परतोऽपरः ॥ ५६ ॥
एवं व्यवस्थिते लोके, कः कस्य स्वजनोऽपि वा ।
को वा परजनः कस्य, मोह एव च केवलम् ? ॥ ५७ ॥

इतिहाससमुच्चय, अ० १७, श्लो० ६६, ६७

પહેલા (પૂર્વ જન્મમા) જે તારો સ્વજન હતો તે બીજો હતો, અને હાલ (આ ભવમા) બીજો છે વળી દેહને અંતે એટલે મરી ગયા પછી તે બીજાનો સ્વજન થશે તે થકી (હવે પછીના ભવમા) તારો તેથી બીજો સ્વજન થશે. ૫૬.

આ પ્રમાણે લોકની વ્યવસ્થા હોવાથી કોણ કોનો સ્વજન છે ? અને કોણ કોનો પરજન છે ? અર્થાત્ કોઈ કોઈનો સ્વજન કે પરજન નથી પણ કેવળ મોહ જ છે ૫૭

भिन्नः शरीरतो जीवो जीवाद्भिन्नश्च विग्रहः ।
विदन्निति वपुर्नाशेऽप्यन्तः खिद्येत कः कृती ? ॥ ५८ ॥

उत्तराध्ययनसूत्रटीका (भावविजय) अ० २, पृ० ६०, श्लो० ३८.

આ જીવ શરીરથી ભિન્ન છે, અને આ શરીર જીવથી ભિન્ન છે, એમ જાણતો કયો પંડિત શરીરનો નાશ થાય તો પણ મનમાં ખેદ પામે ? કોઈ પંડિત ખેદ પામે જ નહીં ૫૮

स्वशरीरशरीरिणावपि, श्रुतसंयोगविपर्ययौ यदा ।
विरहः किमिवानुतापयेद्वद बाह्यैर्विषयैर्विपश्चितम् ? ॥५९॥

रघुवंश, सर्ग ७, श्लो० ८९

જ્યારે પોતાના શરીર અને આત્મા પણ સંયોગ અને વિયોગવાળા શ્રુતિમાં કહેલા સાંભળ્યા છે, તો પછી બાહ્ય વિષયોનો વિયોગ વિદ્વાનને શી રીતે પરિતાપ ઉપજાવે તે તું કહે ૫૯.

અશુચિત્વભાવના:—

अशुचिकरणसामर्थ्यादाद्युत्तरकारणाशुचित्वाच्च ।
देहस्याशुचिभावः स्थाने स्थाने भवति चिन्त्यः ॥ ६० ॥

प्रशमरति श्लो० १५५.

આ શરીરમાં (શુદ્ધ વસ્તુને પણ) અશુદ્ધ કરવાની શક્તિ છે તે કારણે, તથા એના મૂળ કારણ અને ઉત્તર કારણ પણ અશુદ્ધિવાળાં છે તેથી દરેક સ્થળે આ શરીરના અશુદ્ધપણાની ભાવના ચિંતવવાની હોય છે ૬૦

विलेपनार्थमासक्तः, सुगन्धिर्यक्षकर्दम ।
मलीभवति यत्राशु, क्व शौच तत्र वर्ष्मणि ॥ ६१ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ७३ नी टीका.

કેસર, કસ્તૂરી, ચદન, કપૂર અને અગરૂ, એ પાચે સુગધી પદાર્થના બનાવેલ યક્ષકર્દમ નામના ખુશબોદાર ચૂર્ણનો લેપ જેના ઉપર લગાવવાથી મળરૂપ થઈ જાય છે, તે શરીરમા પવિત્રતા શી ? ૬૧

जग्ध्वा सुगन्धि ताम्बूल, सुप्तो निश्युत्थित प्रगे ।
जुगुप्सते वक्त्रगन्ध, यत्र तत् किं वपुः शुचि ? ॥ ६२ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ७६ नी टीका

રાત્રે સુગધી તાબલ ખાઈને સૂઈ ગયા પછી સવારે ઉઠતા મોઢુ દુર્ગન્ધ મારે છે, તો તે શરીર પવિત્ર કેમ કહેવાય ? ૬૨

स्वत सुगन्धयो गन्धधूपपुष्पस्रगादय ।
यत्सङ्गाद् यान्ति दौर्गन्ध्य, सोऽपि काय शुचीयते ॥६३॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ७३ नी टीका

ગધ, ધૂપ અને પુષ્પમાળા વિગેરે સ્વત સુગધી પદાર્થો પણ જેના સગથી દુર્ગંધવાળા થઈ જાય છે, એવી પણ કાયાને પવિત્ર માનવી એ કેટલુ અજ્ઞાન કહેવાય ? ૬૩

दोषधातुमलाकीर्णं, कृमिगण्डूपदास्पदम् ।
रोगभोगिगणैर्जग्ध, शरीर को वदेत् शुचि ? ॥ ६४ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ७२ नी टीका.

દોષિત ધાતુ અને મળવડે વ્યાસ, કરમીયા અને ગડૂપદ વિગેરે જીવડાઓના સ્થાનરૂપ, તથા રોગરૂપ સર્પના સમુદાયવડે ભક્ષણ કરાતા આ શરીરને પવિત્ર કોણ કહે ? ૬૪

सुस्वादून्यन्नपानानि, क्षीरेक्षुविकृती अपि ।
भुक्तानि यत्र विष्टायै, तच्छरीर कथ शुचि ? ॥ ६५ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ७२ नी टीका

જે શરીરમા સારા સ્વાદિષ્ટ અન્નપાન ખાધા હોય તે પણ વિષ્ટા થઇ જાય છે, તથા દૂધ અને શેરડી જેવી ઉત્તમ ચીજ પણ વિકારરૂપ થઇ જાય છે, તે શરીર પવિત્ર કેમ કહેવાય ? ૬૫

मातृजग्धान्नपानोत्थरस नाडीक्रमागतम् ।
पाय पाय विवृद्धः सन्, शौच मन्येत कस्तनौ ? ॥६६॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ७२ नी टीका

માતાએ ખાધેલા અનાજ અને પાણીમાથી પેદા થયેલ રસને નાડી વાટે પી પીને વૃદ્ધિ પામેલા આ શરીરમા કોણ પવિત્રતા માને ? ૬૬

शुक्रशोणितसम्भूतो मलनि'स्यन्दवर्धितः ।
गर्भे जरायुसछन्न, शुचि' कायः कथं भवेत् ? ॥६७॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ७२ नी टीका.

વીર્ય અને રૂધીરથી પેદા થયેલ, મળના ખાબોચીયામા વૃદ્ધિ પામેલ, અને ગર્ભમા, ગર્ભાશયથી ઢકાયેલ કાયા પવિત્ર કેમ હોય ? ૬૭

रसासृग्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्रान्त्रवर्चसाम् ।
अशुचीनां पदं कायः, शुचित्वं तस्य तत् कुतः ? ॥६८॥
योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ७२

આહારથી થતા રસ, રુધિર, માંસ, ચરબી, હાડકાં, મજ્જા (હાડકાની અંદરનો માવો), વીર્ય, આંતરડાં અને વિષ્ઠા, એ સર્વ અશુચિ પદાર્થોના સ્થાનરૂપ આ શરીર છે તો તેની અંદર શુચિપણું–પવિત્રપણું–ક્યાંથી હોય ? ૬૮

नवस्रोतःस्रवद्विस्ररसनिःस्यन्दपिच्छिले ।
देहेऽपि शौचसङ्कल्पो महामोहविजृम्भितम् ॥ ६९ ॥
योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ७२ नी टीका,

આ શરીર નવ દ્વારથી ઝરતા દુર્ગંધમય રસના પ્રવાહથી વ્યાપ્ત છે, તેને વિષે જે શૌચ(પવિત્રતા)નો વિચાર કરવો તે તો મહામોહનો વિલાસ છે ૬૯

न शक्यं निर्मलीकर्तुं, गात्रं स्नानशतैरपि ।
अश्रान्तमिव श्रोतोभिर्नवभिर्मलमुद्गिरत् ॥ ७० ॥
उत्तराध्ययनसूत्रटीका (कमलसंयम), पृ० ७२५

નિરંતર નવ દ્વારવડે મળને ઝરતું આ શરીર સેંકડો સ્નાનો-વડે પણ નિર્મળ કરી શકાતું નથી ૭૦

वसारुधिरमांसास्थियकृद्विण्मूत्रपूरिते ।
वपुष्यशुचिनिलये, मूर्छां कुर्वीत कः सुधीः ? ॥ ७१ ॥
महावीरचरित्र, सर्ग १, श्लो० २५३-

વસા-ચરબી, રૂધીર માસ, હાડકા, યકૃત્ (પેટમા જમણા પડખામા રહેલો માસપિંડ), વિષ્ટા અને મૂત્રથી ભરેલા અશુચિના ઘરરૂપ આ શરીરને વિષે કયો બુદ્ધિમાન માણસ મૂર્છા-મોહ-કરે ? કોઇ ન કરે. ૭૧

સસારભાવનાઃ—

श्रोत्रियः श्वपचः स्वामी, पत्तिर्ब्रह्मा कृमिश्च सः ।
ससारनाट्ये नटवत्, ससारी हन्त चेष्टते ॥ ७२ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ६५

સસારી જીવ આ સસારરૂપી નાટકમા, નાટકીયાની જેમ, જુદી જુદી ચેષ્ટા કરે છે જુઓ ! વેદનો પારગામી બ્રાહ્મણ મરીને કર્મયોગે ચડાળ થાય છે, સ્વામી મરીને સેવક થાય છે, અને બ્રહ્મા પણ મરીને કર્મયોગે કૃમિપણે જન્મે છે ૭૨

माता भूत्वा दुहिता भगिनी भार्या च भवति ससारे ।
व्रजति सुतः पितृत्वां भ्रातृता पुनः शत्रुता चैव ॥७३॥

प्रशमरति, श्लो० १५६.

આ સસારમા એક જ જીવ એક વખતે માતા થઇને પુત્રી થાય છે, બ્હેન કે ભાર્યા થાય છે તેમ જ પુત્ર થઇને પિતા, ભાઈ અને શત્રુ પણ થાય છે ૭૩

આશ્રવભાવનાઃ—

मिथ्यादृष्टिरविरतः प्रमादवान् यः कषायदडरुचिः ।
तस्य तथाऽऽश्रवकर्मणि यतेत तन्निग्रहे तस्मात् ॥७४॥

——ति, श्लो० १५७.

જે પ્રાણી મિથ્યાદષ્ટિ, અવિરતી, પ્રમાદી, કષાયોમા આસક્ત અને મન, વચન, કાયાના દંડમા આસક્ત હોય તેની તે તે આશ્રવની ક્રિયાઓમા પ્રયત્નશીલ થઈને તે પ્રયત્નવી તે આશ્રવના નિગ્રહમા પ્રયત્ન કરવો ૭૪

मैत्र्यादिवासितं चेत , कर्म सूते शुभात्मकम् ।
कषायविषयाक्रान्त, वितनोत्यशुभ पुन. ॥ ७५ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ७५

મન જ્યારે મૈત્રી, પ્રમોદ વિગેરે ભાવનાવડે વાસિત થાય છે, ત્યારે શુભ કર્મને ઉત્પન્ન કરે છે, અને એ જ મન જ્યારે ક્રોધાદિ કષાયો અને ઇન્દ્રિયોના વિષયથી વ્યાપ્ત થાય છે ત્યારે અશુભ કર્મને વિસ્તારે છે ૭૫

शुभार्जनाय निर्मथ्य, श्रुतज्ञानाश्रित वच. ।
विपरीत पुनर्ज्ञेयमशुभार्जनहेतवे ॥ ७६ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ७६

શ્રુતજ્ઞાનને આશ્રિત જે સત્ય વચન તે શુભ કર્મ ઉપાર્જન કરવા માટે છે, અને તેથી વિપરીત એટલે અસત્ય અને શ્રુતજ્ઞાનના વિરોધવાળુ જે વચન તે અશુભ કર્મ ઉપાર્જન કરવા માટે જાણવુ ૭૬

शरीरेण सुगुप्तेन, शरीरी चिनुते शुभम् ।
सततारम्भिणा जन्तुघातकेनाऽशुभ पुनः ॥ ७७ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ७७.

વિષયાદિથકી સારી રીતે ગોપાવેલા શરીરવડે આત્મા શુભ કર્મ મેળવે છે, અને નિરતર આરભ–સમારભ કરનાર તથા પ્રાણીઓનો ઘાત કરનાર–હિંસક એવા એ જ શરીરવડે આત્મા અશુભ કર્મ ઉપાર્જન કરે છે ૭૭

સવરભાવના:—

या पुण्यपापयोरग्रहणे वाक्कायमानसी वृत्तिः ।
सुसमाहितो हितः सवरो वरददेशितश्चिन्त्यः ॥ ७८ ॥

प्रशमरति, श्लो० १५८.

જે, પુણ્ય અને પાપને ગ્રહણ નહિ કરવાવાળી એવી વાણી, શરીર અને મનની વૃત્તિ તેને તીર્થકર ભગવાનોએ સવર કહેલ છે આત્મામા આરોપેલ એવા હિતકારી એ સવરનો વિચાર કરવો ૭૮

असयमकृतोत्सेकान्, विषयान् विषसन्निभान् ।
निराकुर्यादखण्डेन, सयमेन महामति. ॥ ७९ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ८३

અસયત એટલે ઇદ્રિયોના ઉન્માદવડે વૃદ્ધિ પામેલા એવા ઝેર સમાન વિષયોને બુદ્ધિશાળી પુરૂષે, અખડ સયમવડે જિતેન્દ્રિય થઇને–દૂર કરવા ૭૯

નિર્જરાભાવના:—

यद्वद् विशोषणादुपचितोऽपि यत्नेन जीर्यते दोषः ।
तद्वत् कर्मोपचित, निर्जरयति सवृतस्तपसा ॥ ८० ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ८८ नी टीका.

જેમ સુવર્ણને યત્નવડે ખૂબ તપાવવાથી તેમાં એકઠો થયેલો પણ દોષ નાશ પામે છે, તેમ તપસ્યાવડે સંવર યુક્ત બનેલો જીવ એકઠા થયેલા કર્મની નિર્જરા કરે છે–કર્મોનો નાશ કરે છે ૮૦

લોકભાવના:—

लोकस्याधस्तिर्यक्त्व, चिन्तयेदूर्ध्वमपि च बाहल्यम् ।
सर्वत्र जन्ममरणे, रूपिद्रव्योपयोगांश्च ॥ ८१ ॥

प्रशमरति, श्लो० १६०

લોક ભાવનામાં–અધોલોક, તિર્યગ્લોક અને ઊર્ધ્વલોક અને એ ત્રણેના વિસ્તારનો વિચાર કરવો. એ તમામ લોકમાં જન્મ અને મરણ થાય છે તેમજ ત્યાં રૂપી દ્રવ્યનો ઉપયોગ રહેલો છે એનો પણ વિચાર કરવો. ૮૧

कटिस्थकरवैशाख–स्थानकस्थनराकृतिम् ।
द्रव्यैः पूर्णं स्मरेल्लोकं, स्थित्युत्पत्तिव्ययात्मकैः ॥८२॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० १०३

કેડ ઉપર બન્ને હાથ રાખી અને બન્ને પગ પહોળા કરી ઉભેલા પુરુષની જેવી આકૃતિવાળો, અને ઉત્પત્તિ, નાશ તથા ધ્રુવતા એ ત્રણે ધર્મવાળા દ્રવ્યોથી પૂર્ણ, આવા સ્વરૂપવાળો ચૌદ રજ્જુ પ્રમાણ આ લોક ચિંતવવો. ૮૨.

लोको जगत्रयाकीर्णो भुवः सप्तात्र वेष्टिताः ।
घनाम्भोधिमहावात–तनुवातैर्महाबलैः ॥ ८३ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० १०४.

ઊર્ધ્વ, અધો અને તીર્ચ્છો, એમ ત્રણ જગતથી વ્યાસ આ લોક છે તેમા નીચે સાત પૃથ્વીઓ મહાબળવાન એવા ઘનોદધિ, મહાવાયુ અને તનુવાયુથી વીંટળાયેલી છે ૮૩

वेत्रासनसमोऽधस्तान्मध्यतो झल्लरीनिभः ।
अग्रे मुरजसङ्काशो लोकः स्यादेवमाकृतिः ॥ ८४ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० १०५.

આ લોક નીચેના ભાગમા નેતરના આસનને આકારે છે, એટલે નીચે વિસ્તારવાળો અને ઉપર ઉપર સંકોચ પામતા આકારવાળો છે મધ્ય ભાગમા ઝાલર સમાન આકારવાળો છે અને ઉપરના ભાગમા મૃદંગ સમાન આકારવાળો છે, એટલે કે ઉપર–નીચે સંકોચવાળો અને વચમા વિસ્તારવાળો છે ૮૪

निष्पादितो न केनापि, न धृतः केनचिच्च सः ।
स्वयंसिद्धो निराधारो गगने किन्त्ववस्थितः ॥ ८५ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० १०६

આ લોકને કોઇએ બનાવ્યો નથી, તેમ કોઇએ ધરી રાખ્યો નથી, પણ સ્વયંસિદ્ધ અને આધાર વગરનો એવો આકાશમા રહેલો છે ૮૫

સ્વાખ્યાતધર્મભાવના—

धर्मोऽयं स्वाख्यातो जगद्धितार्थं जिनैर्जितारिगणैः ।
येऽत्र रतास्ते संसारसागरं लीलयोत्तीर्णाः ॥ ८६ ॥

प्रशमरति, श्लो० १

જિત્યો છે રાગદ્વેષાદિ શત્રુઓનો સમૂહ જેમણે એવા શ્રી જિનેશ્વર ભગવાને જગતના હિતને માટે ધર્મને કહેલો છે અને જે લોકો એ ધર્મમા મગ્ન છે તેઓ આ સસારસમુદ્રને તરી ગયા છે એમ જાણવુ ૮૬

धर्मप्रभावत' कल्पद्रुमाद्या ददतीप्सितम् ।
गोचरेऽपि न ते यत्स्युरधर्माधिष्ठितात्मनाम् ॥ ८७ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ९४.

ધર્મના પ્રભાવથી કલ્પવૃક્ષ વિગેરે ઈચ્છિત આપે છે, અને એ જ કલ્પવૃક્ષાદિ અધર્મી મનુષ્યોને દૃષ્ટિગોચર પણ થતા નથી ૮૭

आप्लावयति नाऽम्भोधिराश्वासयति चाम्बुद ।
यन्महीं स प्रभावोऽय, ध्रुव धर्मस्य केवल ॥ ८८ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ९६

સમુદ્ર પૃથ્વીને જે ડુબાડી દેતો નથી, અને મેઘ પૃથ્વીને જે શાત કરે છે, તે પ્રભાવ ખરેખર કેવળ ધર્મનો જ છે ૮૮

न ज्वलत्यनलस्तिर्यग्, यदूर्ध्वं वाति नाऽनिल ।
अचिन्त्यमहिमा तत्र, धर्म एव निबन्धनम् ॥ ८९ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ९७

અગ્નિ જે તીરછો બળતો નથી, અને વાયુ ઉચો વાતો નથી, તેમા અચિન્ત્ય પ્રભાવશાળી ધર્મજ કારણ છે ૮૯

निरालम्बा निराधारा, विश्वाधारो वसुन्धरा ।
यच्चाऽवतिष्ठते तत्र, धर्मादन्यन्न कारणम् ॥ ९० ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ९८

ચરાચર આ જગતનો આધાર પૃથ્વી જે આલંબન અને આધાર વિના રહી છે, તેમા ધર્મ સિવાય બીજુ કાંઇ કારણ નથી ૯૦

सूर्यचन्द्रमसावेतौ, विश्वोपकृतिहेतवे ।
उदयेते जगत्यस्मिन्, नून धर्मस्य शासनात् ॥ ९१ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ९९

ખરેખર, ધર્મનીજ આજ્ઞાથી વિશ્વના ઉપકારમાટે આ જગતમા સૂર્ય અને ચદ્ર ઉદય પામે છે ૯૧

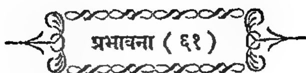
દુર્લભબોધભાવના:—

चिर गतस्य ससारे, बहुयोनिसमाकुले ।
प्राप्ता सुदुर्लभा बोधिः, शासने जिनभाषिते ॥ ९२ ॥

तत्त्वामृत, श्लो० ३०१.

ઘણી યોનિઓથી ભરેલા આ સસારમા લાબા કાળથી ફરતા એવા પ્રાણીને શ્રી જિનેશ્વરદેવે પ્રરૂપેલા શાસનમાં દુર્લભ એવા બોધિની પ્રાપ્તિ થઇ છે ૯૨

प्रभावना अने भावना.—

प्रकारेणाधिका मन्ये, भावनात' प्रभावनाम् ।
भावना स्वस्य लाभाय, स्वान्ययोस्तु प्रभावना ॥ १ ॥

उपदेशतरंगिणी, पृ० १७१, श्लो० ९ (य प्र) *

એક ' પ્ર ' અક્ષરે કરીને ભાવના થકી પ્રભાવનાને હું અધિક માનું છું કેમકે ભાવના પોતાને જ લાભદાયક છે અને પ્રભાવના તો પોતાને અને બીજાને પણ લાભદાયક છે ૧

भावना मोक्षदा स्वस्य, स्वान्ययोस्तु प्रभावना ।
प्रकारेणाधिका युक्त, भावनात' प्रभावना ॥ २ ॥

श्राद्धविधि पृ० १६७

ભાવના શબ્દ કરતા પ્રભાવના શબ્દમા ' પ્ર ' વધારે છે તેથી, ભાવનાથી પોતાની જ મુક્તિ થાય છે અને પ્રભાવનાથી પોતાની અને બીજાની પણ મુક્તિ થાય છે એ વાત સાચી છે ૨

त्याग (६२)

ત્યાગનુ મહત્ત્વ:—

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यान विशिष्यते ।
ध्यानात् कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १ ॥

भगवद्गीता, अ० १२, श्लो० १२

શાસ્ત્રના અભ્યાસ કરતા જ્ઞાન વધારે શ્રેષ્ઠ છે, જ્ઞાન કરતા ધ્યાન વધારે શ્રેષ્ઠ છે, ધ્યાન કરતા કર્મના ફળનો ત્યાગ વધારે શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે કર્મના ફળનો ત્યાગ કર્યા પછી તરત જ શાતિ પ્રાપ્ત થાય છે ૧

त्याग एव हि सर्वेषा, मोक्षसाधनमुत्तमम् ।
त्यजतैव हि तज्ज्ञेय, त्यक्तुः प्रत्यक् परं पदम् ॥ २ ॥

भाल्लवीयश्रुति.

ત્યાગ જ—સર્વ સગનો ત્યાગ કરવો તે જ—સર્વ જીવોને મોક્ષનુ ઉત્તમ સાધન છે ત્યાગ કરના પુરૂષે તેનુ સ્વરૂપ પ્રથમ જાણવુ જોઈએ, ત્યારપછી ત્યાગ કરનારને ઉત્તમ પદની—મોક્ષની—પ્રાપ્તિ થાય છે ૨

ક્રિયા કેવી જોઈએ.—

भावोपयोगशून्याः कुर्वन्नावश्यकीः क्रिया. सर्वाः ।
देहक्लेशं लभसे, फलमाप्स्यसि नैव पुनरासाम् ॥ ३

अध्यात्मकल्पद्रुम, अधिकार ११, श्लो० ११

ભાવ અને ઉપયોગ વગર સર્વ આવશ્યક ક્રિયા કરવાથી મ
કાયક્લેશ (શરીરની મજુરી) થશે પણ તુ તેઓનુ ફળ મેળ
શકીશ નહિ જ (એટલે કે—ભાવ અને ઉપયોગયુક્ત ક્રિયા કર
જોઈએ) ૩

ક્રિયા શા માટે—

गुणवृद्ध्यै ततः कुर्यात्, क्रियामस्खलनाय वा ।
एकं तु संयमस्थानं, जिनानामवतिष्ठते ॥ ४ ॥

ज्ञानसार, क्रियाऽष्टक, श्लो०

ગુણોનો વધારો કરવાને માટે અથવા તો (આત્માનુ ગુણો
અસ્ખલન થાય તેટલા માટે ક્રિયા કરવી જોઈએ કેવળીઓને ક્રિ
કરવાની નથી હોતી એનુ કારણ એ છે કે તેઓનુ સંયમસ્
એક જ હોય છે ૪

ક્રિયા વગરનુ જ્ઞાન —

क्रियाविरहितं हन्त !, ज्ञानमात्रमनर्थकम् ।
गतिं विना पथज्ञोऽपि, नाप्नोति पुरमीप्सितम् ॥ ५

ज्ञानसार, क्रियाऽष्टक, श्लो०

હે ભાઈ! ક્રિયા વગરનુ એકલુ જ્ઞાન નિષ્ફળ છે કોઈ માણસ રસ્તાનો બરાબર જાણકાર હોય, પરન્તુ ગમન કર્યા વિના તે ઇચ્છિત શહેરે પહોંચતો નથી ૫

ક્રિયા વગર બધું નકામુ:—

ज्ञानभाव पुरस्कृत्य, ये क्रिया व्यवहारत ।
वदने कवलक्षेप, विना ते तृप्तिकाङ्क्षिणः ॥ ६ ॥

ज्ञानसार, क्रियाऽष्टक, श्लो० ४.

જે કેટલાએક (પોતાને તાત્ત્વિક કહેવડાવનારા ધર્મઢી શુષ્કજ્ઞાનીઓ) " ક્રિયા એ બાહ્યભાવ છે " એવા બ્હાના કાઢી વ્યવહારથી ક્રિયા કરતા નથી, તેઓ મુખમા કોળીયો નાખ્યા વગર તૃપ્તિની ઇચ્છા રાખનારા છે ૬

ક્રિયાવાન્ સાચો પડિત:—

उपदेष्टु च वक्तु च, जन' सर्वोऽपि पण्डितः ।
तदनुष्ठानकर्तृत्वे, मुनयोऽपि न पण्डिता ॥ ७ ॥

सूक्तमुक्तावली, अधिकार ५०, श्लो० १ *

ઉપદેશ આપવામા કે બોલવામા તો બધાય માણસો હોશીયાર હોય છે, પણ કહેવા પ્રમાણે કરવામા તો ઋષિ–મુનિઓ–પણ નિપુણ નથી હોતા ૭

पठक' पाठकश्चैव, ये चान्ये शास्त्रचिंतका ।
सर्वे व्यसनिनो ज्ञेया य. क्रियावान् स पण्डितः ॥ ८ ॥

सूक्तमुक्तावली, अधिकार ५०, श्लो० २

ભણનાર, ભણાવનાર તથા બીજા જે કઈ શાસ્ત્રોનો વિચાર કરનારા પુરૂષો છે તેમને તો માત્ર અમુક પ્રકાર ની ટેવને આધીન થયેલા જ સમજવા! બાકી ખરો પંડિત તો એ જ છે કે જે ક્રિયા કરે છે ૮

अधीत्य शास्त्राणि भवन्ति मूर्खा
यस्तु क्रियावान् पुरुषः स विद्वान् ।
सचिन्त्यतामौषधमातुर हि,
न ज्ञानमात्रेण करोत्यरोगम् ॥ ९ ॥

सूक्तमुक्तावली, अधिकार ५०, श्लो० ३ *

શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવા છતાં માણસો મૂર્ખ રહે છે અને જે ક્રિયાવાન પુરૂષ હોય છે તે જ ખરો વિદ્વાન છે કારણ કે દવાનો વિચાર માત્ર કરવાથી તે દવા રોગી માણસના રોગને દૂર કરતી નથી ૯

ક્રિયાનું ફળ—

ज्ञानी क्रियापर शान्तो भावितात्मा जितेन्द्रिय ।
स्वय तीर्णा भवाम्भोधे, पर तारयितु क्षम ॥ १० ॥

ज्ञानसार, क्रियाऽष्टक, श्लो० १

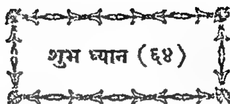
જે જ્ઞાની ક્રિયામાં તત્પર, શાંત, શુભ અધ્યવસાયવડે ભાવિત આત્માવાળો અને જિતેન્દ્રિય હોય તે સંસારરૂપી સમુદ્રથી પોતે તરી ગયો છતો બીજાને તારવાને સમર્થ છે ૧૦

गुणवद्बहुमानादेर्नित्यस्मृत्या च सत्क्रिया ।
जातं न पातयेद् भावमजातं जनयेदपि ॥ ११ ॥

ज्ञानसार, क्रियाऽष्टक, श्लो० ५.

(સમ્યગ્જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રાદિ) ગુણવાળા મહાત્માઓના બહુમાન વિગેરેને અને નિત્યનિયમને યાદ કરાવવાવાળી એવી જે શુભ ક્રિયા છે તે આત્માની ઉત્પન્ન થયેલી શુભ ભાવનાને પડવા દેતી નથી, અને ન ઉત્પન્ન થયેલ શુભ ભાવનાને ઉત્પન્ન પણ કરે છે ૧૧

સામાન્ય ધ્યાનના ભેદ —

आर्त्तं रौद्रं च धर्म्यं च, शुक्लं चेति चतुर्विधम् ।
तस्याद् भेदाविह द्वौ द्वौ, कारणं भवमोक्षयो: ॥ १ ॥

अध्यात्मसार, प्रबंध ५, श्लो० ८६.

આર્તધ્યાન, રૌદ્રધ્યાન, ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન, એમ-ધ્યાન ચાર પ્રકારનું છે તેમાના પહેલા બે-આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન-સસારના કારણભૂત છે અને બીજા બે-ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન-મોક્ષના કારણભૂત છે ૧

શુભધ્યાનનું મહત્વ —

कुलं पवित्रं जननी कृतार्था, वसुन्धरा भाग्यवती च तेन ।
अपारसंवित्सुखसागरेऽस्मिन्, लीनं परब्रह्मणि यस्य चेत: ॥२॥

सूक्तमुक्तावली, अधिकार १०७, श्लो० २ ❀

જે માણસનુ ચિત્ત અતરમા શાતિરૂપી સમુદ્રમા મગ્ન થાય-પરમબ્રહ્મમા લીન હોય-જે પરમાત્માના ધ્યાનમા જ મગ્ન હોય તેનુ કુળ પવિત્ર સમજવુ, તેથી માતાને કૃતાર્થ સમજવી અને તે માણસથી સમગ્ર પૃથ્વી ભાગ્યશાળી જાણવી ૨

यत्र गच्छति परं परिपाकं, पाकशासनपदं तृणकल्पम् ।
स्वप्रकाशसुखबोधमयं तद्ध्यानमेव भवनाशि भजध्वम् ॥ ३ ॥

अध्यात्मसार, प्रबंध ५, श्लो० १७०.

જે ધ્યાનમા, ઉંચા પરિણામને પ્રાપ્ત થયા થકા, ઇંદ્રનુ પદ પણ તણખલા સમાન થઇ જાય છે તેવા, પોતાના આત્માના પ્રકાશના સુખના જ્ઞાનવાળા અને ભવનો નાશ કરવાવાળા એવા ધ્યાનનો આશ્રય લ્યો। ૩

सुकरं मलधारित्वं, सुकरं दुस्तपं तपः ।
सुकरोऽक्षनिरोधश्च, दुष्करं चित्तरोधनम् ॥ ४ ॥

सूक्तमुक्तावली, अधिकार १०७, श्लो० ५ *

મળને ધારણ કરવો-ઘૃણાને જીતવી-સહેલી છે, આકરૂ તપ કરવુ એ સહેલુ છે અને ઇંદ્રિયોનો નિરોધ કરવો એ પણ સહેલો છે, પરન્તુ મનને રોકવુ-ધ્યાનમા લગાડવુ-આકરૂ છે ૪

सम्प्लुतोदक इवान्धुजलाना, सर्वतः सकलकर्मफलानाम् ।
सिद्धिरस्ति खलु यत्र यदुच्चैर्ध्यानमेव परमार्थनिदानम् ॥५॥

अध्यात्मसार, प्रबंध ५, श्लो० १७३.

જેમ કુવામા, ઝરતા પાણીની સિદ્ધિ હોય છે તે પ્રમાણે જે ધ્યાનમા તમામ કર્મના ફળની, દરેક રીતે સિદ્ધિ છે તે ઉંચા પ્રકારનુ એવુ ધ્યાન મોક્ષના કારણભૂત છે ૫

શુભ ધ્યાની ભાગ્યશાળી'—

यस्य ज्ञानमनन्तमप्रतिहतं ज्ञेयस्थितौ दर्शनं,
दोषत्यक्तमनन्तमुत्तमतमोऽनन्तं सुखानां चयः ।
वीर्यस्यानुपमः स कोऽपि महिमाऽनन्तस्त्रिलोकाद्भुतः,
सिद्धत्वे प्रथितः प्रभुः स भगवान् धन्यैः सदा ध्यायते ॥६॥

જે ભગવાનનું જ્ઞાન અનંત અને કોઇથી ન હણાય તેવું છે, જેનું દર્શન જાણવા લાયક પદાર્થોની સ્થિતિને વિષે દોષ રહિત અને અનન્ત છે, જેના સુખનો સમૂહ અતિ ઉત્તમ અને અનંત છે, જેના વીર્યનો મહિમા ઉપમા રહિત, અનંત અને ત્રણ લોકથી પણ અદ્ભુત છે, તથા જે પ્રભુ સિદ્ધપણામાં રહેલા છે, તે ભગવાનનું ધન્ય પુરૂષો જ સદા ધ્યાન કરે છે ૬

શુભ ધ્યાનનો ઉપદેશ'—

यावद्व्याधिनिबाधया विधुरतामङ्गं न संसेवते,
यावच्चेन्द्रियपाटवं न हरति क्रूरा जरा राक्षसी ।
तावन्निष्कलनिश्चलामलपदं कर्मक्षयायाधुना,
ध्येयं ध्याननिचक्षणैः स्फुटतरं हृत्पद्मसद्मोदरे ॥ ७ ॥

वैराग्यशतक (पद्मानंद), श्लो० ७०

જ્યાં સુધી વ્યાધિઓની પીડાથી આ શરીર વિધુરતાને- વ્યાકુળપણાને પામ્યું નથી, અને જ્યાં સુધી વૃદ્ધાવસ્થારૂપી ક્રૂર

રાક્ષસીએ ઇંદ્રિયોની પટુતાનું હરણ કર્યું નથી, ત્યાં સુધી ધ્યાનમાં નિપુણ એવા પુરૂષોએ કર્મનો ક્ષય કરવા માટે હૃદયપદ્મરૂપી ઘરને વિષે નિષ્કલ (અવયવ રહિત), નિશ્ચળ અને નિર્મળ એવા મોક્ષપદ (આત્મસ્વરૂપ) નું અત્યંત સ્ફુટ રીતે ધ્યાન કરવું ૭

स्त्रीणां स्त्रीसङ्गिनां सङ्गं, त्यक्त्वा दूरत आत्मवान् ।
क्षेमे विविक्त आसीनश्चिन्तयेन्मामतन्द्रितः ॥ ८ ॥

भागवतपुराण, स्कंध ११, अ. १४

આત્મજ્ઞાનની અભિલાષાવાળા પુરૂષે સ્ત્રીઓના સંગનો દૂરથી ત્યાગ કરી તથા સ્ત્રીઓના સંગવાળાના પણ સંગનો ત્યાગ કરી ઉપદ્રવ રહિત, એકાંત સ્થાનમાં નિશ્ચળ આસને બેસી પ્રમાદ રહિતપણે મારૂં (પ્રભુનું) ચિંતવન કરવું ૮

શુભ ધ્યાનના ભેદઃ—

मुहूर्तान्तर्मनः स्थैर्यं, ध्यानं छद्मस्थयोगिनाम् ।
धर्म्यं शुक्लं च तद् द्वेधा, योगरोधस्त्वयोगिनाम् ॥ ९ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ११५

અંતર્મુહૂર્ત પર્યંત ચિત્તની સ્થિરતા, તે છદ્મસ્થ યોગીઓનું ધ્યાન કહેવાય છે તે, ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન એમ બે પ્રકારે છે યોગના નિરોધરૂપ ધ્યાન તો અયોગી કેવલીઓને જ હોય છે ૯.

[ધર્મધ્યાન]

ધર્મધ્યાનનુ સ્વરૂપઃ—

सूत्रार्थसाधनमहाव्रतधारणेषु,
　　बन्धप्रमोक्षगमनागमहेतुचिन्ता ।
पञ्चेन्द्रियव्युपरमश्च दया च भूते,
　　ध्यानं तु धर्ममिति तत्प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥१०॥
योगतारावली, पृ० १६, श्लो ७४

સૂત્ર અને અર્થનુ સાધન—અભ્યાસ તથા મહાવ્રતોને ધારણ કરવાને વિષે જે ચિંતા, તથા બંધ, મોક્ષ, ગતિ અને આગતિના કારણને વિષે જે ચિંતા, પાચ ઇંદ્રિયોના વિષયોથી વિરામ પામવો તે, તથા પ્રાણીઓને વિષે દયા કરવી તે ધર્મધ્યાન કહેવાય છે, એમ ધ્યાનના સ્વરૂપને જાણનારાઓ કહે છે ૧૦

धर्मध्याने भवद् भावः, क्षायोपशमिकादिकः ।
लेश्या क्रमविशुद्धा स्युः, पीतपद्मसिताः पुनः ॥११॥
योगशास्त्र, प्रकाश १०, श्लो० १६

ધર્મધ્યાનમા ક્ષાયોપશમિક વિગેરે ભાવ હોય છે, અને અનુક્રમે વિશુદ્ધ એવી પીત, પદ્મ અને સિત લેશ્યા હોય છે ૧૧

ધર્મધ્યાનના ભેદ.—

आज्ञाविचयमपायविचयं च स ध्यानयोगमुपसृत्य ।
तस्माद्विपाकविचयमुपयाति संस्थानविचयं च ॥ १२ ॥
प्रशमरति, श्लो० २४७.

એ (ધ્યાની મનુષ્ય) આજ્ઞાવિચય અને અપાયવિચય નામના ધર્મધ્યાનના ભેદને મેળવ્યા પછી તેથી વિપાકવિચય અને સસ્થાનવિચય નામના ધર્મધ્યાનના ભેદને પ્રાપ્ત થાય છે ૧૨

आज्ञाऽपायविपाकाना सस्थानस्य च चितनात् ।
धर्मध्यानोपयुक्ताना, ध्यातव्य स्याच्चतुर्विधम् ॥ १३ ॥

अध्यात्मसार, प्रबध ५, श्लो० ११८

ધર્મધ્યાનમા લાગેલા પ્રાણીઓને આજ્ઞાનો, અપાયનો, વિપાકનો અને સસ્થાનનો વિચાર કરવાનો હોવાથી એ ધ્યાન ચાર પ્રકારે ધરવાનુ હોય છે ૧૩

आज्ञाऽपायविपाकाना, सस्थानस्य च चिन्तनात् ।
इत्थ वा ध्येयभेदेन, धर्म्यं ध्यान चतुर्विधम् ॥ १४ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश १०, श्लो० ७

આજ્ઞા, અપાય, વિપાક અને સસ્થાનનુ ચિતન કરવાથી ધ્યેયના ભેદે આ પ્રમાણે ધર્મધ્યાન ચાર પ્રકારે કહ્યુ છે ૧૪

આજ્ઞાવિચય ધ્યાનઃ—

नयभगप्रमाणाढ्या, हेतूदाहरणान्विताम् ।
आज्ञा ध्यायेज्जिनेन्द्राणामप्रामाण्याकलकिताम् ॥ १५ ॥

अध्यात्मसार, प्रबध ५, श्लो० ११९.

નય, સપ્તભંગી અને પ્રમાણે કરીને યુક્ત, હેતુ અને દ્રષ્ટાત-વડે કરીને સહિત અને અપ્રમાણરૂપી કલકથી રહીત

જિનેશ્વર ભગવાનની આજ્ઞાનુ ધ્યાન કરવુ તે આજ્ઞાવિચય ધ્યાન સમજવુ ૧૫

आज्ञा यत्र पुरस्कृत्य, सर्वज्ञानामबाधिताम् ।
तत्त्वतश्चिन्तयेदर्थास्तदाज्ञाध्यानमुच्यते ॥ १६ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश १०, श्लो० ८

કોઈ પણ પ્રમાણથી અથવા પૂર્વાપરના વિરોધવડે અબાધિત એવા સર્વજ્ઞ ભગવાનના આગમને આગળ કરી, તે આગમમા કહેલા જીવાદિ પદાર્થોનુ પરમાર્થ વૃત્તિએ જેમા ચિંતન કરવુ, તે આજ્ઞાધ્યાન કહેવાય છે ૧૬

અપાયવિચય ધ્યાન.—

रागद्वेषकषायादिपीडितानां जनुष्मताम् ।
ऐहिकामुष्मिकांस्तांस्तान्नानापायान् विचिंतयेत् ॥१७॥

अध्यात्मसार, प्रबंध ५, श्लो० १२०

રાગ, દ્વેષ વિગેરે કષાયોથી પીડિત એવા પ્રાણીઓના આ લોક અને પરલોક સબધી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના તે તે દુ ખોનો વિચાર કરવો તે અપાયવિચય ધ્યાન સમજવુ ૧૭

रागद्वेषकषायाद्यैर्जायमानान् विचिन्तयेत् ।
यत्रापायास्तदपायविचयध्यानमिष्यते ॥ १८ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश १०, श्लो० १०.

જે ધ્યાનમા રાગ, દ્વેષ અને ક્રોધાદિ કષાયોવડે ઉત્પન્ન

યતા દોષોનુ ચિંતન કરવામા આવે છે તે અપાયવિચય નામનુ ધ્યાન કહેવાય છે ૧૮

વિપાકવિચય ધ્યાનઃ—

ध्यायेत्कर्मविपाक च, त त योगानुभावजम् ।
प्रकृत्यादिचतुर्भेद, शुभाशुभविभागत' ॥ १९ ॥

अध्यात्मसार, प्रबध ५, श्लो० १२१.

મન, વચન અને કાયાના યોગના સામર્થ્યની ઉત્પન્ન થયેલ પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના અને શુભ અને અશુભ એવા કર્મના વિપાક-ઉદય-નો વિચાર કરવો તે વિપાકવિચય ધ્યાન સમજવુ ૧૯

प्रतिक्षणसमुद्भूतो यत्र कर्मफलोदयः ।
चिन्त्यते चित्ररूप. स, विपाकविचयो मत. ॥ २० ॥

योगशास्त्र, प्रकाश १०, श्लो० १२.

દરેક ક્ષણે અનેક સ્વરૂપે ઉત્પન્ન થતા કર્મફળના ઉદયનુ, જે ધ્યાનમા ચિંતન કરાય, તે વિપાકવિચયનામનુ ધ્યાન કહેવાય છે ૨૦

સસ્થાનવિચય ધ્યાન —

उत्पादस्थितिभगादिपर्यायैर्लक्षणैः पृथक् ।
भेदैर्नामादिभिर्लोकसस्थान चिंतयेद्भृतम् ॥ २१ ॥

अध्यात्मसार, प्रबध ५, श्लो० १२२

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશરૂપ પર્યાયોવડે કરીને, પોત પોતાના લક્ષણોવડે કરીને અને નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ વિગેરે ભેદોવડે કરીને, જુદા જુદા લોકના સંસ્થાનનો વિચાર કરવો તે સંસ્થાનવિચય ધ્યાન સમજવું. ૨૧

अनाद्यन्तस्य लोकस्य, स्थित्युत्पत्तिव्ययात्मनः ।
आकृतिं चिन्तयेद् यत्र, संस्थानविचयः स तु ॥२२॥

योगशास्त्र, प्रकाश १०, श्लो० १४

જે ધ્યાનમાં ઉત્પત્તિ, નાશ અને ધ્રુવ સ્વરૂપવાળા અનાદિ અનંત લોકની આકૃતિનું ચિંતન કરાય, તે સંસ્થાનવિચય નામનું ધ્યાન કહેવાય છે. ૨૨

ધર્મધ્યાનનો ઉપાય—

इन्द्रियैः सममाकृष्य, विषयेभ्यः प्रशान्तधीः ।
धर्मध्यानकृते तस्मान्मनः कुर्वीत निश्चलम् ॥ २३ ॥

योगशास्त्र, पृ० ३६६, श्लो० ६ (प्र. स.)

શાંત બુદ્ધિવાળા મનુષ્યે પાંચે ઇંદ્રિયો સહિત મનને વિષયો માથી ખેંચી લઇને ધર્મધ્યાન કરવા માટે નિશ્ચળ-સ્થિર કરવું. ૨૩

ધર્મધ્યાનનું ફળ—

शीलार्णवस्य पारं गत्वा संविग्नसुगममपारस्य ।
धर्मध्यानमुपगतो वैराग्यं प्राप्नुयाद्योग्यम् ॥ २४ ॥

प्रशमरति, श्लो० २४६.

સંસારથી ભય પામતા એવા માણુસને માટે જલ્દી મેળવી શકાય એવો છે કીનારો જેનો એવા શીલ–એટલે કે મૂળ ગુણુ અને ઉત્તર ગુણુ–રૂપી સમુદ્રને પાર કરીને, ધર્મધ્યાનને પ્રાપ્ત થયેલો મનુષ્ય ઉચિત એવા વૈરાગ્યને પામે છે ૨૪

[शुक्लध्यान]

શુક્લધ્યાનનુ સ્વરૂપ —

यस्येन्द्रियाणि विषयेषु पराङ्मुखानि,
सङ्कल्पकल्पनविकल्पविकारदोषैः ।
योगै सदा त्रिभिरहो निभृतान्तरात्मा,
ध्यान तु शुक्लमिति तत्प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ २५ ॥

योगतारावली, पृ० १६, श्लो० ७३

જેની ઇદ્રિયો વિષયોને વિષે પરાઙ્મુખ–વિપરીત–હોય, તથા સંકલ્પ, કલ્પના, વિકલ્પ અને વિકારના દોષવાળા મન, વચન અને કાયાના યોગવડે જેનો આત્મા નિશ્ચળ હોય, તેવા પુરૂષનુ જે ધ્યાન તે શુક્લધ્યાન કહેવાય છે એમ ધ્યાનના સ્વરૂપને જાણુનાર કહે છે ૨૫

શુક્લધ્યાનના ભેદ અને ફળઃ—

एतच्चतुर्विधं शुक्लध्यानमत्र द्वयो' फलम् ।
आद्ययो सुरलोकाप्तिरन्ययोस्तु महोदय. ॥ २६ ॥

अध्यात्मसार, प्रबध-५, श्लो १६३.

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશરૂપ પર્યાયોવડે કરીને, પોત
પોતાના લક્ષણોવડે કરીને અને નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને
ભાવ વિગેરે ભેદોવડે કરીને, જુદા જુદા લોકના સંસ્થાનનો
વિચાર કરવો તે સંસ્થાનવિચય ધ્યાન સમજવું ૨૧

अनाद्यन्तस्य लोकस्य, स्थित्युत्पत्तिव्ययात्मन. ।
आकृतिं चिन्तयेद् यत्र, संस्थानविचय स तु ॥२२॥

योगशास्त्र, प्रकाश १०, श्लो० १४

જે ધ્યાનમા ઉત્પત્તિ, નાશ અને ધ્રુવ સ્વરૂપવાળા અનાદિ
અનંત લોકની આકૃતિનું ચિંતન કરાય, તે સંસ્થાનવિચય
નામનું ધ્યાન કહેવાય છે ૨૨

ધર્મધ્યાનનો ઉપાય —

इन्द्रियै. सममाकृष्य, विषयेभ्य प्रशान्तधीः ।
धर्मध्यानकृते तस्मान्मन कुर्वीत निश्चलम् ॥ २३ ॥

योगशास्त्र, पृ० ३६६, श्लो० ६ (प्र स

શાંત બુદ્ધિવાળા મનુષ્યે પાંચે ઇંદ્રિયો સહિત મનને વિષયો
આથી ખેંચી લઇને ધર્મધ્યાન કરવા માટે નિશ્ચલ-સ્થિર કરવું ૨૩

ધર્મધ્યાનનું ફળ —

शीलार्णवस्य पार गत्वा सविग्नसुगमपारस्य ।
धर्मध्यानमुपगतो वैराग्य प्राप्नुयाद्योग्यम् ॥ २४ ॥

प्रशमरति, श्लो० २४६

સંસારથી ક્ષય પામતા એવા માણસને માટે જલદી મેળવી શકાય એવો છે કીનારો જેનો એવા શીલ—એટલે કે મૂળ ગુણ અને ઉત્તર ગુણ—રૂપી સમુદ્રને પાર કરીને, ધર્મધ્યાનને પ્રાપ્ત થયેલો મનુષ્ય ઉચિત એવા વૈરાગ્યને પામે છે ૨૪

[शुक्लध्यान]

શુક્લધ્યાનનુ સ્વરૂપ —

यस्येन्द्रियाणि विषयेषु पराङ्मुखानि,
सङ्कल्पकल्पनविकल्पविकारदोषैः ।
योगैः सदा त्रिभिरहो निभृतान्तरात्मा,
ध्यानं तु शुक्लमिति तत्प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥२५॥

योगतारावली, पृ० १६, श्लो० ७३

જેની ઇંદ્રિયો વિષયોને વિષે પરાઙ્મુખ-વિપરીત-હોય, તથા સંકલ્પ, કલ્પના, વિકલ્પ અને વિકારના દોષવાળા મન, વચન અને કાયાના યોગવડે જેનો આત્મા નિશ્ચળ હોય, તેવા પુરુષનુ જે ધ્યાન તે શુક્લધ્યાન કહેવાય છે એમ ધ્યાનના સ્વરૂપને જાણનાર કહે છે ૨૫

શુક્લધ્યાનના ભેદ અને ફળ:—

एतच्चतुर्विधं शुक्लध्यानमत्र द्वयोः फलम् ।
आद्ययोः सुरलोकाप्तिरन्त्ययोस्तु महोदयः ॥ २६ ॥

अध्यात्मसार, प्रबंध ५, श्लो १६

આ શુક્લધ્યાનના ચાર ભેદ છે (૧ પૃથક્ત્વ, ૨ એકત્વવિતર્ક, ૩ સૂક્ષ્મક્રિયાનિવૃત્તિ અને ૪ ઐવેશ્ય) એમાં પહેલા બેનું ફળ —સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ છે અને બીજા બેનું ફળ મોક્ષ છે ૨૬

[ईश्वर–ध्यान–सबधी]

નોટ–આમાં પરમાત્માનુ ધ્યાન કેવી રીતે ધરવુ અને એમાં ધીમે ધીમે કેવી રીતે આગળ વધવુ એનો ક્રમ બતાવવામાં આવેલ છે

પ્રભુધ્યાનના પ્રકાર'—

रूपस्थ च पदस्थ च, पिण्डस्थ रूपवर्जितम् ।
ध्यान चतुर्विध प्रोक्त, ससारार्णवतारकम् ॥ २७ ॥

विवेकविलास, उल्लास ११, श्लो० ३६-

રૂપસ્થ, પદસ્થ, પિંડસ્થ અને રૂપાતીત-રૂપરહિત, એમ ચાર પ્રકારનું ધ્યાન કહેલુ છે, તે સંસારરૂપી સમુદ્રને ઉતારનાર છે ૨૭

પ્રભુધ્યાનનો અનુક્રમ'—

पश्यति प्रथम रूप, स्तौति ध्येय तत पदै• ।
तन्मय• स्यात् तत पिण्डे, रूपातीत क्रमाद्भवेत् ॥२८॥

विवेकविलास, उल्लास ११, श्लो० ३७

યોગી પ્રથમ રૂપને જુએ છે, ત્યારપછી પદવડે-નામવડે-ધ્યાન કરવા લાયક પરમાત્માની સ્તુતિ કરે છે, ત્યારપછી પિંડને વિષે કરતા તન્મય એટલે તે પરમાત્મામય થાય છે, અને

ત્યારપછી અનુક્રમે રૂપાતીત એટલે રૂપરહિત થાય છે (આ શ્લોકમા રૂપસ્થ, પદસ્થ પિંડસ્થ અને રૂપાતીત એ ચાર પ્રકારનુ ધ્યાન બતાવ્યુ છે) ૨૮

પિંડસ્થધ્યાનઃ—

यत्किंचन शरीरस्थ, ध्यायते देवतादिकम् ।
तन्मयीभावशुद्ध तत्, पिण्डस्थ ध्यानमुच्यते ॥२९॥

विवेकविलास, उल्लास ११, श्लो० ४२

તન્મયપણાથી શુદ્ધ એવા જે કોઇ શરીરમા રહેલા દેવતાદિકનુ ધ્યાન કરવામા આવે, તે પિંડસ્થ ધ્યાન કહેવાય છે ૨૯

પદસ્થધ્યાનઃ—

विद्याया यदि वा मन्त्रे, गुरुदेवस्तुतावपि ।
पदस्थ कथ्यते ध्यान, पवित्रान्यस्तुतावपि ॥ ३० ॥

विवेकविलास, उल्लास ११, श्लो० ३९

વિદ્યાને વિષે, મત્રને વિષે, દેવ ગુરૂની સ્તુતિને વિષે, અથવા બીજી કોઈ પવિત્ર વસ્તુને વિષે જે ધ્યાન કરવામા આવે, તે પદસ્થધ્યાન કહેવાય આવે છે ૩૦

રૂપસ્થધ્યાનઃ—

यथाऽवस्थितमालम्ब्य, रूप त्रिजगदीशितु ।
क्रियते यन्मुदा ध्यान, तद्रूपस्थ निगद्यते ॥ ३१ ॥

विवेकविलास, उल्लास ११, श्लो० ३८

ત્રણ જગતના સ્વામી શ્રી તીર્થંકર દેવનુ જેવુ રૂપ છે તેવા રૂપનુ આલંબન કરી તેનુ જે હર્ષથી ધ્યાન કરવુ, તે રૂપસ્થ ધ્યાન કહેવાય છે ૩૧

सर्वातिशययुक्तस्य, केवलज्ञानभास्वतः ।
अर्हतो रूपमालम्ब्य, ध्यानं रूपस्थमुच्यते ॥ ३२ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ९, श्लो० ७

સર્વ અતિશયોવડે યુક્ત, અને કેવલજ્ઞાનવડે દેદીપ્યમાન એવા અરિહંતના સ્વરૂપનું આલંબન લઇને જે ધ્યાન કરવુ તે રૂપસ્થધ્યાન કહેવાય છે ૩૨

जिनेन्द्रप्रतिमारूपमपि निर्मलमानसः ।
निर्निमेषदृशा ध्यायन्, रूपस्थध्यानवान् भवेत् ॥३३॥

योगशास्त्र, प्रकाश ९, श्लो० १०

નિર્મળ ચિત્તવાળો મનુષ્ય જિનેશ્વરની પ્રતિમાના રૂપને પણ, નિમેષ રહિત દૃષ્ટિએ, ધ્યાન ધરતો છતો રૂપસ્થ ધ્યાનવાળો થાય ૩૩

રૂપાતીતધ્યાન —

निर्लेपस्य निरूपस्य, सिद्धस्य परमात्मनः ।
चिदानन्दमयस्य स्याद्ध्यानं रूपविवर्जितम् ॥ ३४ ॥

विवेकविलास, उल्लास ११, श्लो० ५४

કર્મના લેપ રહિત, રૂપ રહિત અને ચિદાનંદમય એવા

સિદ્ધ પરમાત્માનુ જે ધ્યાન કરવુ, તે રૂપવર્જિત-રૂપાતીત ધ્યાન કહેવાય છે ૩૪

શુભધ્યાન કયાં સુધી કરવુ:—

यावत्परगुणदोषपरिकीर्तने व्यापृत मनो भवति ।
तावद्वर विशुद्धे ध्याने व्यग्र मनः कर्तुम् ॥ ३५ ॥

प्रशमरति, श्लो० १८४.

જ્યા સુધી, પારકાના ગુણ અને દોષના વર્ણન કરવામા મન પરોવાયેલુ રહેતુ હોય ત્યા સુધી મનને શુદ્ધ એવા ધ્યાનમા રોકી રાખવુ સારૂ છે ૩૫

શુભધ્યાનના અવયવો:—

नेत्रद्वन्द्वे श्रवणयुगले नासिकाऽग्रे ललाटे,
वक्त्रे नाभौ शिरसि हृदये तालुने भ्रुयुगान्ते ।
ध्यानस्थानान्यमलमतिभि' कीर्तितान्यत्र देहे,
तेष्वेकस्मिन् विगतविषय चित्तमालम्बनीयम् ॥ ३६ ॥

उपदेशप्रासाद, भाग ३ (प्र स)

બન્ને નેત્રમા, બન્ને કાનમા, નાસિકાના અગ્ર ભાગે, લલાટને વિષે, મુખને વિષે, નાભિને વિષ, મસ્તકને વિષે, તાળવાને વિષે અને બે ભ્રૂકુટિની વચ્ચે, આટલા સ્થાનો દેહને વિષે નિર્મળ બુદ્ધિવાળાઓએ ધ્યાનને યોગ્ય સ્થાનો કહેલા છે તે સર્વ-માથી કોઇ પણ એક સ્થાનને વિષે વિષય રહિત ચિત્તને એકાગ્ર કરવુ ૩૬

કયા ધ્યાનનું શું ફળ —

आर्त्ते तिर्यगितिस्तथा गतिरधो ध्याने तु रौद्रे सदा,
धर्मे देवगतिः शुभं वत फलं शुक्ले तु जन्मक्षयः ।
तस्माद्व्याधिरगान्तरे हितकरे संसारनिर्वाहके,
ध्याने शुक्लवरे रजःप्रमथने कुर्यात्प्रयत्नं बुधः ॥ ३७॥

दशवैकालिकसूत्रवृत्ति (हरिभद्र), पृ० ३९, श्लो० ५ (दे ला)*

આર્તધ્યાનથી તિર્યંચ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, રૌદ્રધ્યાનથી સદા અધોગતિ-નરકગતિ-પ્રાપ્ત થાય છે, ધર્મધ્યાનથી દેવગતિ તથા શુભ ફળ (મનુષ્ય ભવ) પ્રાપ્ત થાય છે, અને શુક્લધ્યાનથી જન્મનો ક્ષય-મોક્ષ-પ્રાપ્ત થાય છે તેથી કરીને વ્યાધિ-રોગ-રહિત, હિતકારક, સંસારનો નાશ કરનાર અને કર્મરૂપી-રજને-મથન કરનાર શ્રેષ્ઠ શુક્લધ્યાનને વિષે ડાહ્યા પુરૂષે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ ૩૭

શુભ ધ્યાનનું ફળ —

वीतरागं यतो ध्यायन्, वीतरागो भवेद्भवी ।
इलिका भ्रमरी भीता, ध्यायन्ती भ्रमरी यथा ॥ ३८ ॥

योगसार, प्रस्ताव १, श्लो० ४२

જેમ ઇયળ ભયથી ભમરીનું ધ્યાન કરતી કરતી પોતે ભમરી જ થઇ જાય છે, તેમ ભવ્ય જીવ વીતરાગનું ધ્યાન કરતો કરતો વીતરાગ થઈ જાય છે ૩૮

एतद्ध्यानफल नाम, यच्चारित्रोद्यमः सदा ।
क्रियते पापनिर्मुक्तैः, साधुसेवापरायणैः ॥ ३९ ॥

तत्त्वामृत, श्लो० ११

ધ્યાનનુ ફળ એ જ છે કે જેથી પ્રાણીઓ પાપથી અળગા થઈને સાધુઓની સેવામા તત્પર થાય અને હમેશા ચારિત્રની પ્રાપ્તિને માટે ઉદ્યમ કરે ૩૯

मणाविव प्रतिच्छाया, समापत्तिः परात्मनः ।
क्षीणवृत्तौ भवेद् ध्यानादन्तरात्मनि निर्मले ॥ ४० ॥

ज्ञानसार ध्यानाष्टक, श्लो० ३.

જેમ સ્વચ્છ મણિમા પ્રતિબિંબ પડે છે તેમ ધ્યાન કરવાથી જેની વૃત્તિઓનો ક્ષય થયો છે એવા નિર્મળ આત્મામા પરમાત્માની છાયા પડે છે ૪૦

मोक्षः कर्मक्षयादेव, स चात्मज्ञानतो भवेत् ।
ध्यानसाध्य मत तच्च, तद् ध्यान हितमात्मनः ॥४१॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ११३.

કર્મક્ષયથી જ મોક્ષ થાય છે, તે કર્મક્ષય આત્મજ્ઞાનથી થાય છે, અને તે આત્મજ્ઞાન ધ્યાનથી સાધ્ય માન્યુ છે, તેથી વિધિપૂર્વક કરેલુ ધ્યાન જ આત્માને હિતકારક છે (એટલે પરપરાએ ધ્યાનથી મોક્ષ મળે છે) ૪૧

आर्त्त-रौद्रपरित्यागाद् धर्मशुक्लसमाश्रयात् ।
जीवः प्राप्नोति निर्वाणमनन्तसुखमच्युतम् ॥ ४२ ॥

तत्त्वामृत, श्लो० २०८

આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનનો ત્યાગ કરવાથી અને ધર્મધ્યાન તથા શુક્લધ્યાનનો આશ્રય લેવાથી પ્રાણી અનંત સુખવાળા અને અક્ષય એવા મોક્ષને મેળવે છે ૪૨

एकाग्रमनसा ध्याता देवा शैलमया अपि ।
अचिरेणैव तुष्यन्ति, किं पुनश्चेतनो जनः ? ॥ ४३ ॥

એકાગ્ર ચિત્તવડે પથ્થરમય દેવોનું પણ (પ્રતિમાનું પણ) ધ્યાન કર્યું હોય તો તે પણ તત્કાળ તુષ્ટમાન થાય છે, તો પછી ચેતનાવાળો લોક કેમ તુષ્ટમાન ન થાય ? ૪૩

अशुभ ध्यान (६५)

આર્તધ્યાનનુ સ્વરૂપઃ—

राज्योपभोगशयनासनवाहनेषु,
स्त्रीगन्धमाल्यमणिरत्नविभूषणेषु ।
इच्छाभिलाषमतिमात्रमुपैति मोहात् ,
ध्यान तदार्त्तमिति तत्प्रवदन्ति तज्ज्ञा' ॥ १ ॥

योगतारावली, पृ० १७, श्लो० ८३

રાજ્યનો ભોગ, શય્યા, આસન, વાહન, સ્ત્રી, ચદન, પુષ્પ, મણિ, રત્ન અને અલકાર, એ સર્વને વિષે મોહને લીધે અત્યત ઇચ્છા અને અભિલાપ રાખવો તે આર્તધ્યાન છે એમ ધ્યાનના સ્વરૂપને જાણનાર કહે છે (પ્રાપ્ત થયેલી પ્રિય વસ્તુનો વિયોગ ન થાય તે ઇચ્છા અને અપ્રાપ્ત વસ્તુનો સયોગ થાય તે અભિલાપ કહેવાય છે) ૧

રૌદ્રધ્યાનનુ સ્વરૂપ'—

सछेदनैर्दहनभञ्जनमारणैश्च,
बन्धप्रहारदमनैर्विनिकृन्तनैश्च ।
यो याति रागमुपयाति च नानुकम्पा,
ध्यान तु रौद्रमिति तत्प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ २ ॥

योगतारावली, पृ० १७, श्लो० ८४

જે માણસ બીજા પ્રાણીઓને છેદન કરવાથી, બાળવાથી, ભાગવાથી, મારવાથી, બાધવાથી, પ્રહાર કરવાથી, દમન કરવાથી અને કાપવાથી પ્રીતિને પામતો હોય, તથા અનુકંપાને-દયાને-પામતો ન હોય, તે માણસનુ તેવુ ધ્યાન રૌદ્રધ્યાન કહેવાય છે, એમ ધ્યાનને જાણનાર પડિતો કહે છે ૨

આર્તધ્યાનથી નુકસાન —

प्रमत्तश्चेन्द्रियार्थेषु गृद्धो धर्मपराङ्मुखः ।
जिनोक्तमपुरस्कुर्वन्नार्तध्याने प्रवर्तते ॥ ३ ॥

अध्यात्मसार, प्रबंध ५, श्लो० ०७

પ્રમાદી થઈને, ઇંદ્રિયોના વિષયોમા લોલુપ થઈને, ધર્મથી વિમુખ થઈને અને શ્રી જિનેશ્વર ભગવાને કહેલ વસ્તુને નહિ માનતો છતો આર્તધ્યાનમા પ્રવૃત્ત થાય છે ૩

શુભ-અશુભ-ધ્યાન-ફળ.—

अहो ! ध्यानस्य माहात्म्य, येनैकाऽपि हि कामिनी ।
अनुरागविरागाभ्या, भवाय च शिवाय च ॥ ४ ॥

सूक्तमुक्तावली, पृ० २०५, श्लो० ७ (हि ह) *

અહો ! ધ્યાનનુ માહાત્મ્ય આશ્ચર્યકારક છે, કે જેથી એક જ સ્ત્રી અનુરાગ (પ્રીતિ) ને લીધે સસારને માટે થાય છે અને વૈરાગ્યથી મોક્ષને માટે થાય છે અર્થાત્ સ્ત્રીને વિષે પ્રીતિનુ ધ્યાન કર્યુ હોય તો તેથી સસાર વધે છે અને સ્ત્રીને વિષે વૈરાગ્યનુ ધ્યાન કર્યુ હોય તો તેથી મોક્ષ મળે છે ૪

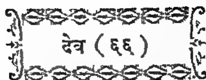
અશુભ ધ્યાનનુ કડવુ ફળઃ—

वैभाराद्रितटे गतो द्रमकको भिक्षार्थमुद्यानिका—
भुक्तिव्यग्रजने चिरात् कणमपि प्रापैप नातः क्रुधा ।
तद्घाताय शिला मुमोच महतीं मौढ्यात् तथैवाप्तवान्,
मृत्यु श्वभ्रमपि स्वदुष्प्रणिधितो बाह्य प्रमाण न तत् ॥५॥

उत्तराध्ययनसूत्रटीका (कमलसयम), पृ० १४४ *

વૈભાર પર્વતની તળેટીના વનમા એકદા કોઈ ભીખારી ભિક્ષાને માટે ગયો ત્યા સર્વ જનો ઉજાણીના ભોજનમા વ્યગ્ર થયેલા હોવાથી તે ભીખારી ચિરકાળ સુધી એક કણને પણ પામ્યો નહીં તેથી તેણે ક્રોધ પામીને સર્વ જનોને ઘાત કરવાના ઈરાદાથી પર્વત પર ચડીને એક મોટી શિલા રડતી-ડડતી મૂકી મૂઢતાને લીધે તે જ શિલાવડે ચગદાઈને તે મૃત્યુ પામ્યો અને દુર્ધ્યાનને લીધે નર્કે ગયો તેવી બાહ્ય ચેષ્ટાનુ કાઈ પણ પ્રમાણ નથી, આભ્યતર ચેષ્ટા જ પ્રમાણભૂત છે ૫

દેવનું સ્વરૂપ—

निरातङ्को निराकाङ्क्षो निर्विकल्पो निरञ्जनः ।
परमात्माऽक्षयोऽत्यक्षो ज्ञेयोऽनन्तगुणोऽव्ययः ॥ १ ॥

विवेकविलास, उल्लास ११, श्लो० ३३

પરમાત્મા ભય રહિત છે, આકાંક્ષા રહિત છે, સંકલ્પ વિકલ્પ રહિત છે, કર્મના લેપ રહિત છે, વિનાશ રહિત છે, ઇંદ્રિયોને પ્રત્યક્ષ નથી, અનંત ગુણવાળો છે અને શાશ્વત છે એમ જાણવું ૧

भवबीजाङ्कुरजनना रागाद्याः क्षयमुपागता यस्य ।
ब्रह्मा वा विष्णुर्वा, हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥ २ ॥

वीतरागस्तोत्र(हेमचन्द्र), प्रकाश २१, श्लो० ४४

સંસારના બીજરૂપ અંકુરાને ઉત્પન્ન કરનારા રાગાદિક જેના ક્ષય પામ્યા હોય, તે ભલે બ્રહ્મા હોય, વિષ્ણુ હોય, શંકર હોય, કે જિનેશ્વર હોય, તેને મારો નમસ્કાર છે (એટલે કે આવા ગુણોવાળો ગમે તે દેવ છે) ૨

महाज्ञानं भवेद्यस्य, लोकालोकप्रकाशकम् ।
महादया दमो ध्यानं, महादेवः स उच्यते ॥ ३ ॥

रागद्वेषौ महामल्लौ, दुर्जयौ येन निर्जितौ ।
महादेवं तु तं मन्ये, शेषा वै नामधारकाः ॥ ४ ॥

महाक्रोधो महामानो महामाया महामदः ।
महालोभो हतो येन, महादेव स उच्यते । ५ ॥

महादेवस्तोत्र (हेमचंद्र)

જેને લોક તથા અલોકને પ્રકાશ કરનારૂ મહાજ્ઞાન હોય, તથા જેને મોટી દયા, દમ અને ધ્યાન હોય, તે મહાદેવ કહેવાય છે

દુ ખે કરીને જીતી શકાય એવા રાગદ્વેષરૂપી મહામલ્લોને જેણે જીત્યા હોય, તેને હુ મહાદેવ માનુ છુ તે સિવાય બીજા તો કેવળ મહાદેવ એવા નામ માત્રને જ ધારણ કરનાર સમજવા

મહાક્રોધ, મહામાન, મહામાયા, મહામદ અને મહા લોભ, આ સર્વને જેણે હણ્યા હોય તે જ મહાદેવ કહેવાય છે ૩, ૪, ૫

यस्य निखिलाश्च दोषा न सन्ति सर्वे गुणाश्च विद्यन्ते ।
ब्रह्मा वा विष्णुर्वा, हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥ ६ ॥

लोकतत्त्वनिर्णय (हरिभद्रसूरि).

જે દેવને વિષે એક પણ દોષ ન હોય અને સર્વે ગુણો જ હોય, તે બ્રહ્મા હોય, વિષ્ણુ હોય, શકર હોય, કે જિનેશ્વર હોય, તેને નમસ્કાર હો ૬

सुरासुरेन्द्रसपूज्य., सद्भूतार्थप्रदेशकः ।
कृत्स्नकर्मक्षयं कृत्वा, सम्प्राप्त' परम पदम् ॥ ७ ॥

पार्श्वनाथचरित्र (गद्य), पृ० ८२ (प्र स

જે દેવેંદ્ર અને અસુરેંદ્રને પૂજવા લાયક હોય, સત્ય પદાર્થની દેશના આપનારા હોય અને જે સમગ્ર કર્મનો ક્ષય કરી મોક્ષપદને પામ્યા હોય તે પરમેશ્વર છે

वीतरागो जिनो देवो रागद्वेपविवर्जितः ।
हतमोहमहामल्ल केवलज्ञानदर्शन ॥ ८ ॥

पार्श्वनाथचरित्र (गद्य), पृ० ८७ (प्र स)*

જે રાગ દ્વેષથી રહિત હોય, મોહરૂપી મહામલ્લને હણનાર હોય, કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનવાળા હોય, જે રાગ વગરના હોય અને જે ઇંદ્રિયાદિક ઉપર જય મેળવનાર હોય તે દેવ છે ૮

निर्ममो निरहङ्कारो निस्सङ्गो निष्परिग्रह ।
रागद्वेपविनिर्मुक्तस्त दव ब्राह्मणा विदु ॥ ९ ॥

शिवपुराण, ज्ञानसहिता, अ० २४, श्लो० २६

જે મમતા રહિત હોય, અહકાર રહિત હોય, સર્વ સગ રહિત હોય, સર્વ પરિગ્રહ રહિત હોય, તથા રાગ દ્વેષ રહિત હોય તેને બ્રાહ્મણો દેવ કહે છે ૯

કેવા દેવનુ ધ્યાન ધરવુ —

आर्हन्त्य महिमोपेत, सर्वज्ञ परमेश्वरम् ।
ध्यायेद्देवेन्द्रचन्द्रार्कसभान्त स्थ स्वयम्भुवम् ॥ १० ॥

तत्त्वामृत, श्लो० ३३०

આઠ મહાપ્રાતિહાર્યાદિક મહિમાએ કરીને સહિત, તમામ

પદાર્થને જાણનાર, દેવેંદ્રો અને સૂર્ય–ચંદ્ર જેમની પરિષદામા આવીને બેસે છે એવા અને પોતાની મેળે જ જ્ઞાનને પામેલા એવા પરમેશ્વરનુ ધ્યાન ધરવુ યોગ્ય છે ૧૦

यदा ध्यायति यद्योगी, याति तन्मयता तदा ।
ध्यातव्यो वीतरागस्तन्नित्यमात्मविशुद्धये ॥ ११ ॥

योगसार, प्रस्ताव १, श्लो० २

યોગી જે વખતે જેનુ ધ્યાન ધરે છે, તે વખતે તે તન્મય થાય છે તેથી આત્માની શુદ્ધિને માટે નિરંતર વીતરાગનુ જ ધ્યાન કરવુ ૧૧

દેવપણાનો અનુક્રમ —

सम्यक्त्वमोहनीय क्षपयत्यष्टावत' कषायाश्च ।
क्षपयति ततो नपुसकवेद स्त्रीवेदमथ तस्मात् ॥ १२ ॥
हास्यादि तत• षट्क क्षपयति तस्माच पुरुषवेदमपि ।
सज्वलनानपि हत्वा, प्राप्नोत्यथ वीतरागत्वम् ॥१३॥

प्रशमरति, श्लो० २६०, २६१

પહેલા સમકિત મોહનીનો ક્ષય કરે છે, તે પછી આઠ કષાય (અપ્રત્યાખ્યાની તથા પ્રત્યાખ્યાની) નો ક્ષય કરે છે, તે પછી નપુસક વેદ અને સ્ત્રીવેદ ખપાવે છે, પછી હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, શોક, દુર્ગછા એ છને ખપાવે છે પછી પુરૂષ વેદને ખપાવે છે અને પછી સજ્વલન કષાયોને ખપાવી વીતરાગપણાને પામે છે ૧૨, ૧૩

દેવની એકતાઃ—

बुद्धो वा यदि वा विष्णुर्यद्वा ब्रह्माऽथवेश्वर ।
उच्यता स जिनेन्द्रो वा, नार्थभेदस्तथाऽपि हि ॥१४॥

योगसार, प्रस्ताव १, श्लो० ३६

તે પરમાત્મા કદાચ બુદ્ધ નામે હો, વિષ્ણુ નામે હો,
બ્રહ્મા નામે હો, કે ઇશ્વર-શંકર-નામે કહો, કે જિનેશ્વર કહે
તો પણ તે સર્વમાં નામનો ભેદ છતાં અર્થભેદ કાંઇપણ નથી
સર્વનો અર્થ સરખો જ છે ૧૪

सङ्ख्ययाऽनेकरूपोऽपि, गुणतस्त्वेक एव स ।
अनन्तदर्शनज्ञानवीर्यानन्दगुणात्मकः ॥ १५ ॥

जातरूप यथा जात्य, बहुरूपमपि स्थितम् ।
सर्वत्रापि तदेकं, परमात्मा तथा प्रभु ॥ १६ ॥

योगसार, प्रस्ताव १, श्लो० १७, १

પરમાત્મા સંખ્યાએ કરીને અનેક છે, પરંતુ અનંતજ્ઞાન
અનંતદર્શન, અનંતવીર્ય અને અનંતઆનંદરૂપ ગુણ સ
સરખા હોવાથી ગુણની અપેક્ષાએ તો એક જ છે જેમ ઉ
સુવર્ણ જુદા જુદા આકારે રહેલું છે તો પણ તે સર્વ અ
ગેમાં તે સુવર્ણ એક જ છે, તેમ પરમાત્મા પ્રભુ પણ આ
વડે જુદા જુદા છતાં ગુણવડે એક જ છે ૧૫, ૧૬

પરદેવ-માન-ફળઃ—

अन्येषामपि देवाना, निन्दा द्वेष च वर्जयेत् ।
देवं देवकुल दृष्ट्वा, नमस्कुर्यान्न लङ्घयेत् ॥ १७ ॥

एवं य आस्तिक भावमाश्रित ममता गतः ।
सर्वदेवप्रसादेन, लभते सम्पद वराम् ॥ १८ ॥

मानसो, प्रक० ७, अ० ७, श्लो० १०५, १०६.

બીજા દેવોની પણ નિંદા અને દ્વેષનો ત્યાગ કરવો દેવને તથા દેવકુળને જોઈ તેને નમસ્કાર કરવો, પણ નમસ્કાર કર્યા વિના તેનુ ઉલ્લઘન કરવુ નહીં આ પ્રમાણે જે માણસ આસ્તિક ભાવને પામેલો હોય અને સમતાને પામેલો હોય તે સર્વ દેવના પ્રસાદવડે મોટી સપદાને પામે છે ૧૭, ૧૮

દેવને નમસ્કારઃ—

आकाशात् पतित तोय, यथा गच्छति सागरम् ।
सर्वदेवनमस्कारः, केशव प्रति गच्छति ॥ १९ ॥

पाडवगीता, अ० ९, श्लो० ३३

જેમ આકાશમાથી પડેલુ પાણી (ગમે ત્યા પડ્યુ હોય તો પણ તે) સમુદ્રમા જ જાય છે, તેમ સર્વ (કોઇ પણ) દેવને કરેલો નમસ્કાર વિષ્ણુ ભગવાન પાસે જાય છે—વિષ્ણુ ભગવાનને જ નમસ્કાર કર્યો છે એમ જાણવુ ૧૯

६

कुदेव (६७)

કુદેવનુ સ્વરૂપ:—

ये स्त्रीशस्त्राक्षसूत्रादिरागाद्यङ्ककलङ्किताः ।
निग्रहानुग्रहपरास्ते देवा स्युर्न मुक्तये ॥ १ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश २, श्लो० ४६

જે દેવો સ્ત્રી, શસ્ત્ર અને જપમાળા વિગેરે રાગ-દ્વેષના ચિન્હે કરીને સહિત હોય છે તથા નિગ્રહ અને અનુગ્રહ કરવામા તત્પર હોય છે, તે દેવો મુક્તિને માટે નથી-મુક્તિ આપનારા હોતા નથી (કારણ કે તે કુદેવ છે) ૧

કુદેવ નિંદા —

यक्षाणा च पिशाचाना, मद्यमासभुजा तथा ।
दिवौकसा तु भजन, सुरापानसम स्मृतम् ॥ २ ॥

पद्मपुराण, उत्तरखड, भा० ४, अ० २८०, श्लो० ९५

યક્ષો, પિશાચો અને મદિરા માસ ખાનારા બીજા દેવોની જે સેવા કરવી તે મદિરાપાન જેવુ કહેલુ છે ૨

कोटिजन्मकृत पुण्य, यज्ञदानक्रियादिकम् ।
सद्य सर्व लय याति, यक्षभूतादिपूजनात् ॥ ३ ॥

पद्मपुराण, उत्तरखड, भा० ४, अ० २८०, श्लो० ९७

યજ્ઞ, દાન અને ધર્મક્રિયા વિગેરે કરીને જે કાંઇ કરોડો જન્મમા પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું હોય, તે સર્વ પુણ્ય યક્ષ અને ભૂત વિગેરેની પૂજા કરવાથી તત્કાળ લય–નાશ પામે છે ૩

કુદેવનુ ફળ —

ब्रह्मराक्षसवेतालयक्षभूतार्चनं नृणाम् ।
कुम्भीपाकमहाघोरनरकप्राप्तिसाधनम् ॥ ४ ॥

पद्मपुराण, उत्तरखंड, भा० ८, अ० २८०, श्लो० ९६

બ્રહ્મરાક્ષસ, વેતાલ, યક્ષ અને ભૂત એ નીચ દેવોની જે પૂજા કરવી, તે મનુષ્યોને કુંભીપાક નામના મહાઘોર નરકની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ થાય છે ૪

કુદેવ–કુગુરૂ–કુધર્મઃ—

सरागोऽपि हि देवश्चेद् गुरुरब्रह्मचार्यपि ।
कृपाहीनोऽपि धर्मः स्यात्, कष्टं नष्टं हहा ! जगत् ॥५॥

योगशास्त्र, प्रकाश २, श्लो० १४.

જો રાગ દ્વેષ સહિત છતા પણ દેવ હોય, બ્રહ્મચારી નહીં છતા પણ ગુરૂ કહેવાય, અને કૃપા રહિત છતા પણ ધર્મ કહેવાય, તો ખરેખર, આ આખુ ય જગત નાશ પામ્યુ સમજવુ ૫.

ગુરુનું મહત્ત્વ —

किं ध्यानेन भवत्वशेषविषयत्यागैस्तपोभिः कृतं,
पूर्णं भावनयाऽलमिन्द्रियदमैः पर्याप्तमाप्तागमैः ।
किन्त्वेकं भवनाशनं कुरु गुरुप्रीत्या गुरोः शासनं,
सर्वे येन विना विनाथबलवत्स्वार्थाय नालं गुणाः ॥६॥

सिन्दूरप्रकरण, श्लो० १६

હે ભવ્ય! ધ્યાનથી શું વળે છે? સમસ્ત વિષયોનો ત્યાગ કરવાથી સર્યું, તપોવડે પણ સર્યું, ભાવનાવડે પૂર્ણ થયું, ઇંદ્રિયોના દમનથી સર્યું, અને આપ્તના આગમવડે પણ શું? આ સર્વેનું કાંઇ કામ નથી, પરંતુ સંસારનો નાશ કરનાર એક ગુરુનું શાસન જ (આજ્ઞા જ) મોટી પ્રીતિથી તું કર–આજ્ઞાનું પાલન કર. કેમકે તે આજ્ઞાપાલન વિના બીજા સર્વ ગુણો હોય તો તે સર્વે નાયક વિનાના સૈન્યની જેમ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવામાં સમર્થ નથી. ૬

विदलयति कुबोधं बोधयत्यागमार्थं,
सुगतिकुगतिमार्गौ पुण्यपापे व्यनक्ति ।
अवगमयति कृत्याकृत्यभेदं गुरुर्यो
भवजलनिधिपोतस्तं विना नास्ति कश्चित् ॥ ७ ॥

सिन्दूरप्रकरण, श्लो० १४.

જે ગુરુ અજ્ઞાનનો અથવા મિથ્યાત્વનો નાશ કરે છે, આગમનો અર્થ શીખવે છે, સુગતિ અને કુગતિના માર્ગરૂપ

પુણ્ય અને પાપને પ્રગટ કરે છે, તથા કૃત્ય–કરવાલાયક–અને અકૃત્ય–નહીં કરવા લાયક–ના ભેદને જણાવે છે આવા ગુરૂ વિના સંસારરૂપી સમુદ્રને તારવામા વહાણુ સમાન બીજો કોઇ પણ નથી ૭

एकमप्यक्षरं यस्तु, गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।
पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं, यद्दत्वा ह्यनृणी भवेत् ॥ ८ ॥
एकाक्षरप्रदातारं, यो गुरुं नाभिमन्यते ।
शुनीयोनिशतं गत्वा, चाण्डालेष्वपि जायते ॥ ९ ॥

अत्रिसंहिता, अ० १, श्लो० ९, १०

જે ગુરૂ, શિષ્યને એક અક્ષર પણ શીખવે છે, તેના બદલામા એવુ પૃથ્વીપર કોઇ પણ દ્રવ્ય નથી કે જે આપીને તેના અનૃણી–દેવા રહિત–થવાય એક અક્ષરના જ્ઞાનને આપનાર ગુરૂને જે માનતો ન હોય, તે કુતરીની યોનિમા સો વાર ઉત્પન્ન થઇને ચંડાલને વિષે ઉત્પન્ન થાય છે ૮, ૯

ગુરૂ : સાચો પ્રકાશક—

विना गुरुभ्यो गुणनीरधिभ्यो,
जानाति धर्मं न विचक्षणोऽपि ।
यथार्थमार्थं गुरुलोचनोऽपि,
दीपं विना पश्यति नान्धकारे ॥ १० ॥

कुमारपालप्रबंध, पृ० ४६ (आत्मा सं) *

ગુણના સમુદ્રરૂપ ગુરૂ વિના બીજો કોઇ વિચક્ષણ માણસ પણ ધર્મને જાણી શકતો નથી કેમકે દીર્ઘ નેત્રવાળો પુરૂષ પણ અધારામા દીવા વિના પદાર્થના સમૂહને જોઇ શકતો નથી ૧૦

ગુરૂ સાચો રક્ષક —

पिता माता भ्राता प्रियसहचरी सूनुनिवह',
सुहृत्स्वामी माद्यत्करिभटरथाश्व' परिकरः ।
निमज्जन्त जन्तु नरककुहरे रक्षितुमल,
गुरोधर्माधर्मप्रकटनपरात् कोऽपि न पर ॥ ११ ॥

सिन्दूरप्रकरण, श्लो० १५

ધર્મ અને અધર્મને પ્રગટ કરવામા તત્પર એવા ગુરૂ સિવાય બીજા કોઇ એટલે પિતા, માતા, ભાઇ, પ્રિય સ્ત્રી, પુત્રનો સમૂહ, મિત્ર, મદોન્મત્ત હાથી, સુભટ, રથ અને અશ્વવાળો સ્વામી તથા પરિવાર વિગેરે કોઇ પણ નરકરૂપી ખાડામા ડુબતા પ્રાણીનુ રક્ષણ કરવા માટે સમર્થ નથી ૧૧

ગુરૂ કોણ કોણ —

माता पिता कलाऽऽचार्य एतेषा ज्ञातयस्तथा ।
वृद्धा धर्मोपदेष्टारो गुरुवर्ग सता मत ॥ १२ ॥

માતા, પિતા, કળાચાર્ય, તથા તેમના સગા સબધી, વૃદ્ધો અને ધર્મનો ઉપદેશ કરનારા આ સર્વને સત્પુરૂષોએ, ગુરૂ વર્ગ માનેલો છે ૧૨

पतिरेव गुरुः स्त्रीणा, सर्वस्याभ्यागतो गुरुः ।
गुरुरग्निर्द्विजातीना, वर्णाना ब्राह्मणो गुरुः ॥ १३ ॥

चाणाक्यनीति, अ० ५, श्लो० १

સ્ત્રીઓનો ગુરૂ પતિ જ છે, અભ્યાગત સર્વનો ગુરૂ છે, બ્રાહ્મણોનો ગુરૂ અગ્નિ છે, અને સર્વ વર્ણોનો ગુરૂ બ્રાહ્મણ છે ૧૩

ગુરૂને નમસ્કાર —

अज्ञानतिमिरान्धाना, ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलित येन, तस्मै श्रीगुरवे नम' ॥ १४ ॥

उपदेशतरंगिणी, पृ० २०७ (य म)*

અજ્ઞાનરૂપી અંધકારવડે અંધ થયેલા પ્રાણીઓના નેત્રને જેણે જ્ઞાનરૂપી અંજનની શલાકાવડે વિકસ્વર કર્યા છે, તે શ્રી ગુરૂને નમસ્કાર થાઓ ૧૪

ગુરૂભક્તિ.—

शुभोपदेशदातारो वयोवृद्धा बहुश्रुताः ।
कुशला धर्मशास्त्रेषु, पर्युपास्या मुहुर्मुहु. ॥ १५ ॥

શુભ ઉપદેશ આપનાર, વયવડે વૃદ્ધ, ઘણા શાસ્ત્રોને જાણનારા અને ધર્મશાસ્ત્રમા કુશળ એવા ગુરૂઓ વારવાર સેવવા લાયક છે ૧૫

अभ्युत्थानादियोगश्च तदन्ते निभृतासनम् ।
नामग्रहश्च नाख्याने, नावर्णश्रवण क्वचित् ॥ १६

ગુરૂ આવે ત્યારે ઉભા થવું વિગેરે યોગ કરવો, ત્યાર પછી તેમની પાસે નિશ્ચલ આસન મૂકવું, અયોગ્ય સ્થાને ગુરૂના નામનું ગ્રહણ ન કરવું નહીં, અને કોઈપણ ઠેકાણે તેમની નિંદા સાંભળવી નહીં. ૧૬

ગુરૂને ભૂલનાર પાપી —

अक्षरस्यापि चैकस्य, पदार्धस्य पदस्य च ।
दातारं विस्मरन् पापी, किं पुनर्धर्मदेशिनाम् ॥ १७ ॥

उपदेशप्रासाद, भाग १, पृ० १७८ (प्र स)

એક જ અક્ષરને, અર્ધા પદને અથવા એક પદને જે ગુરૂ શીખવે છે-ભણાવે છે તે (ગુરૂ) ને ભૂલી જનાર માણસ પાપી કહેવાય છે, તો પછી જે ધર્મનો ઉપદેશ આપે છે તેવા ગુરૂને ભૂલી જનાર માણસ પાપી હોય તેમાં શું કહેવું ? ૧૭

ગુરૂભક્તિનું ફળ —

न स्नानेन न मौनेन नैवाग्निपरिचर्यया ।
ब्रह्मचारी दिवं याति, स याति गुरुपूजनात् ॥ १८ ॥

अग्निशुश्रूषया क्षान्त्या, स्नानेन विविधेन च ।
वानप्रस्थो दिवं याति, स याति गुरुपूजनात् ॥ १९ ॥

व्यासस्मृति, अ० ५, श्लो० १०, ११

બ્રહ્મચારી સ્નાનવડે, મૌનવડે કે અગ્નિની સેવાવડે સ્વર્ગમાં જઈ શકતો નથી, પરંતુ તે ગુરૂની પૂજાથી સ્વર્ગે જાય છે વાન-

ગ્રન્થ આશ્રમના રહેલ પુરુષ અગ્નિની સેવાવડે, ક્ષમાવડે, કે વિવિધ પ્રકારના સ્નાનવડે સ્વર્ગે જતો નથી, પણ ગુરુની પૂજાથી સ્વર્ગે જાય છે ૧૮-૧૯

उपदेशः शुभो नित्य, दर्शन धर्मचारिणाम् ।
स्थाने विनय इत्येतत्साधुसेवाफल महत् ॥ २० ॥

धर्मविन्दु, पृ० ५३

હમેશા શુભ ઉપદેશ સાભળવો, ધર્મનુ આચરણ કરનારનુ દર્શન કરવુ અને યોગ્ય સ્થળે વિનય કરવો આ સાધુ સેવાનુ ફળ છે ૨૦

ગુરુ આવે ત્યારે ઉભા થવું વિગેરે યોગ કરવો, ત્યાર પછી તેમની પાસે નિશ્ચળ આસન મૂકવું, અયોગ્ય સ્થાને ગુરુના નામનું ગ્રહણ કરવું નહીં, અને કોઈપણ ઠેકાણે તેમની નિંદા સાંભળવી નહીં ૧૬

ગુરુને ભૂલનાર પાપી —

अक्षरस्यापि चैकस्य, पदार्धस्य पदस्य च ।
दातारं विस्मरन् पापी, किं पुनर्धर्मदेशिनाम् ॥ १७ ॥

उपदेशप्रासाद, भाग १, पृ० १७८ (प्र स)

એક જ અક્ષરને, અર્ધા પદને અથવા એક પદને જે ગુ શીખવે છે-ભણાવે છે તે (ગુરુ) ને ભૂલી જનાર માણસ પા કહેવાય છે, તો પછી જે ધર્મનો ઉપદેશ આપે છે તેવા ગુરુ ભૂલી જનાર માણસ પાપી હોય તેમાં શું કહેવું ? ૧૭

ગુરુભક્તિનું ફળ —

न स्नानेन न मौनेन नैवाग्निपरिचर्यया ।
ब्रह्मचारी दिवं याति, स याति गुरुपूजनात् ॥ १८ ॥

अग्निशुश्रूषया क्षान्त्या, स्नानेन विविधेन च ।
गृहस्थो दिवं याति, स याति गुरुपूजनात् ॥ १९

नारदस्मृति, अ० ५, श्लो० १०, १

બ્રહ્મચારી સ્નાનવડે, મૌનવડે કે અગ્નિની સેવાવડે સ્વર્ગ જઈ શકતો નથી, પરંતુ તે ગુરુની પૂજાથી સ્વર્ગે જાય છે

પ્રથમ આશ્રમમાં રહેલ પુરુષ અગ્નિની સેવાવડે, ક્ષમાવડે, કે વિવિધ પ્રકારના સ્નાનવડે સ્વર્ગે જતો નથી, પણ ગુરુની પૂજાથી સ્વર્ગે જાય છે ૧૮-૧૯

उपदेशः शुभो नित्य, दर्शन धर्मचारिणाम् ।
स्थाने विनय इत्येतत्साधुसेवाफल महत् ॥ २० ॥

धर्मबिन्दु, पृ० ५३

હમેશા શુભ ઉપદેશ સાંભળવો, ધર્મનુ આચરણ કરનારનુ દર્શન કરવુ અને યોગ્ય સ્થળે વિનય કરવો આ સાધુ સેવાનુ ફળ છે ૨૦

સસાર યાત્રામા કુગુરૂના ઉપદેશથી ધર્મને માટે કરેલા મોગ પ્રયાસ પણ, ફળની બાબતમા જોઇએ તો વૃથા નીવડે છે, તેટલા માટે હે ભાઇ ! જો તુ હિતની ઇચ્છા રાખતો હોય તો દૃષ્ટિરાગ પડતો મૂકીને અત્યત શુદ્ધ ગુરૂને ભજ. ૬

> इद प्रकृत्या विषयैर्वशीकृत,
> परस्पर स्त्रीधनलोलुप जगत् ।
> सनातने वर्त्मनि साधुभिर्धृत,
> हहा ! कुगोषं कुमतौ निधीयते ॥ ७ ॥

આ જગત્ સ્વભાવથી જ વિષયોએ વશ કર્યું છે, પરસ્પર સ્ત્રી અને ધનમા લુબ્ધ થયેલુ છે, તેને સાધુ પુરૂષોએ મહા કષ્ટથી સનાતન (મોક્ષ) માર્ગમા ધારણ કર્યું-ઉપદેશાદિકવડે મોક્ષ માર્ગની સન્મુખ કર્યું તો પણ ખેદની વાત છે કે વિપરિત બોધનારા ગુરૂઓવડે તે કુગતિમા લઇ જવાય છે ૭

मुनि–योगी (७०)

મુનિનુ સ્વરૂપ—

निरीहा निरहङ्कारा निर्ममा॰ समचेतसः ।
महाव्रतधरा धीराः, साधव' शरण मम ॥ १ ॥

त्रिषष्ठी, पर्व १०, सर्ग १२, श्लो० ३९७.

ઈચ્છા રહિત, અહંકાર રહિત મમતા રહિત, સમાન ચિત્ત॰વાળા, પાંચ મહાવ્રતોને ધારણ કરનાર અને વૈર્યવાળા સાધુઓ મારૂ શરણ હો ૧

ब्रह्मचर्यरतो नित्य, वनवासरतो भवेत् ।
मोक्षशास्त्रेषु निरतो ब्रह्मसूत्री जितेन्द्रियः ॥ २ ॥

पद्मपुराण, अ० ५९, श्लो० २१.

મુનિ નિરંતર બ્રહ્મચર્યમા તત્પર હોય છે, વનવાસપર પ્રીતિવાળો હોય છે, મોક્ષના શાસ્ત્રોમા લીન હોય છે, બ્રહ્મસૂત્રના જ્ઞાનવાળો હોય છે, તથા જિતેંદ્રિય છે ૨

क्षान्तो दान्तो मुक्तो जितेन्द्रिय सत्यवागभयदाता ।
प्रोक्तस्त्रिदण्डविरतो विधिगृहीता भवति पात्रम् ॥ ३ ॥

धर्मबिन्दु

હોય છે, સુખ અને દુઃખને વિષે સમાન હોય છે, તથા સર્વ સંગથી રહિત હોય છે ૮

ये न हृष्यन्ति लाभेषु, नालाभेषु व्यथन्ति च ।
निर्ममा निरहङ्कारा', सत्त्वस्था समदर्शिनः ॥ ९ ॥

महाभारत, शान्तिपर्व, अ० १५६, श्लो० ३२

જેઓ લાભ થવાથી હર્ષ પામતા નથી, અને લાભ ન થવાથી ખેદ પામતા નથી એવા સાધુઓ મમતા રહિત, અહંકાર રહિત સત્ત્વવાળા અને સમાન દૃષ્ટિવાળા હોય છે ૯

दु'खेष्वनुद्विग्नमना' सुखेषु विगतस्पृह ।
वीतरागभयक्रोध , स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ १० ॥

भगवद्गीता, अ० २, श्लो० ५६

જે પુરૂષ દુઃખને વિષે મનમા ઉદ્વેગ (ખેદ) ન પામે, સુખને વિષે સ્પૃહા–ઇચ્છા ન રાખે, તથા જેના રાગ, ભય અને ક્રોધ નાશ પામ્યા હોય અને જે સ્થિતધી (સ્થિર બુદ્ધિવાળો) હોય તે મુનિ કહેવાય છે ૧૦

अद्वेष्टा सर्वभूताना, मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरहङ्कार', समदु खसुखः क्षमी ॥ ११ ॥

भगवद्गीता, अ० १२, श्लो० १३.

ક્ષમાવાન મુનિ સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર દ્વેષ રહિત, મૈત્રીવાળો અને દયાવાળો જ હોય છે, તથા મમતા રહિત, અહંકાર રહિત અને સુખ દુઃખમા સમાન હોય છે ૧૧

ये प्रव्रज्या समागृह्य, शान्तात्मानो जितेन्द्रियाः ।
वसन्ति पुण्यतीर्थेषु, तेऽपि हि परमर्षयः ॥ १५ ॥

मनुस्मृति, पूर्वभाग, श्लो० ८७

જેઓ પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરીને શાંત આત્માવાળા અને જિતેંદ્રિય થઈને, પવિત્ર તીર્થોમાં વસે છે, તેઓ પણ નિશ્ચે ઉત્તમ ઋષિઓ છે ૧૫

य समं सर्वभूतेषु, त्रसेषु स्थावरेषु च ।
तपश्चरति शुद्धात्मा, श्रमणोऽसौ प्रकीर्तित ॥ १६ ॥

જે પુરૂષ ત્રસ અને સ્થાવર સર્વ પ્રાણીઓને વિષે સમાન અને શુદ્ધ આત્માવાળો થઈ તપનું આચરણ કરે છે, તેને શ્રમણ-સાધુ-કહ્યો છે ૧૬

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा, कूटस्थो विजितेन्द्रिय ।
युक्त इत्युच्यते योगी, समलोष्टाश्मकाञ्चन ॥ १७ ॥

જેનો આત્મા સામાન્ય જ્ઞાન અને વિશેષ જ્ઞાનથી તૃપ્ત થયેલો હોય, જે કૂટસ્થ (મધ્યસ્થ) હોય એટલે કે પોતે જે કાંઈ ક્રિયા કરે તે અભિમાન રહિતપણે કરે, જેણે ઇંદ્રિયોને વશ કરી હોય, તથા જે ઢેફા, પત્થર અને સુવર્ણને વિષે સમદૃષ્ટિવાળો હોય, આ સર્વવડે જે યુક્ત હોય તે યોગી કહેવાય છે ૧૭

મુનિસ્વરૂપ અને મુનિઅવગણનાનું ફળ —

परीषहजये शक्त, शक्त कर्मपरिक्षये ।
ज्ञानध्यानतपोभूष, शुद्धाचारपरायणम् ॥ १८ ॥

प्रशान्तमानस सौम्य, प्रशान्तकरण शुभम् ।
प्रशान्तारिमहामोह, कामक्रोधनिपूदनम् ॥ १९ ॥

निन्दास्तुतिसम धीर, शरीरेऽपि च निःस्पृहम् ।
जितेन्द्रिय जितक्रोध, जितलोभमहाभयम् ॥ २० ॥

रागद्वेषविनिर्मुक्त, सिद्धिसङ्गमनोत्सुकम् ।
ज्ञानाभ्यासरत नित्य, नित्य च प्रशमे स्थितम् ॥ २१ ॥

एवविध हि यो दृष्ट्वा, स्वगृहाङ्गणमागतम् ।
मात्सर्यं कुरुते मोहात्, क्रिया तस्य न विद्यते ॥ २२ ॥

मायानिरसन कृत्वा, तृष्णा च परित्यज्य ते ।
रागद्वेषौ समुत्सार्य, प्रयाताः पदमक्षयम् ॥ २३ ॥

तत्त्वामृत, श्लो० २०५, २०६, २०७, २०८, २०९, २१०.

જે પરીષહ સહન કરવામા સમર્થ છે, જે કર્મનો ક્ષય કરવામા શક્તિમાન છે, જે જ્ઞાન ધ્યાન અને તપવડે શોભે છે, જે શુદ્ધ આચાર પાળવામા તત્પર છે, જેનુ મન શાત છે, જેની દૃષ્ટિ સૌમ્ય-સમાન-છે, જેની ઇંદ્રિયો અત્યત શાત છે, જે પ્રાણીઓને શુભકારક છે, જેનો મોહરૂપી શત્રુ શાત થયેલો છે, જેણે કામ અને ક્રોધનો વિનાશ કર્યો છે, અન્ય મનુષ્ય નિંદા કરે કે સ્તુતિ કરે તે બન્નેને વિષે જે સમાન છે, જે ધૈર્યવાન છે, જે પોતાના શરીરને વિષે પણ નિસ્પૃહ છે, જેણે ઇંદ્રિયોને જીતી છે, જેણે ક્રોધને જીત્યો છે, જેણે લોભ અને મહાભયને જીત્યા છે, જે રાગદ્વેષથી રહિત છે, જે સિદ્ધિનો સગ કરવામા ઉત્સુક છે, જે નિરતર જ્ઞાનનો

અભ્યાસ કરવામા આસક્ત છે, તથા જે નિરંતર પ્રશમને વિષે રહેલા છે, એવા મહાત્મા મુનિને પોતાના ઘરના આગણામા આવેલા જોઈને જે મનુષ્ય મોહને લીધે તેનાપર ઇર્ષ્યા કરે છે, તેની સર્વ ક્રિયાઓ નિષ્ફળ છે તેવા મુનિ મહાત્મા માયાનો નાશ કરી, તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરી અને રાગદ્વેષને દૂર કરી મોક્ષ પદને પામેલા હોય છે ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩-

सम शत्रौ च मित्रे च, सम मानापमानयो' ।
लाभालाभे सम नित्य, लोष्ठकाञ्चनयोस्तथा ॥ २४ ॥

सम्यक्त्वभावनाशुद्ध, ज्ञानसेवापरायणम् ।
चारित्रचरणासक्तमक्षीणसुखकाङ्क्षिणम् ॥ २५ ॥

ईदृश श्रमण दृष्ट्वा, यो न मन्येत दुष्टधी ।
नृजन्मनः फल सार, स हारयति सर्वथा ॥ २६ ॥

तत्त्वामृत, श्लो० २२२, २२३, २२४-

જે સર્વદા શત્રુ અને મિત્રને વિષે સમાન છે, જે માન અને અપમાનને વિષે સમાન છે, જે લાભ અને અલાભને વિષે સમાન છે, જે માટીના ઢેફા અને સુવર્ણને વિષે સમાન છે, સમકિતની ભાવનાવડે શુદ્ધ છે, જે જ્ઞાનની સેવામા તત્પર છે, જે ચારિત્રનુ પાલન કરવામા આસક્ત છે, જે મોક્ષના સુખને' ઇચ્છે છે, આવા ગુણવાળા મુનિને જોઇને જે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય તેની અવગણના કરે છે, તે મનુષ્ય પોતાના ઉત્તમ મનુષ્ય જન્મના ફળને સર્વથા હારી જાય છે ૨૪, ૨૫, ૨૬

મુનિનુ મહત્વ:—

विषयसुखनिरभिलाषः प्रशमगुणगणाभ्यलकृतः साधुः ।
द्योतयति यथा न तथा सर्वाण्यादित्यतेजांसि ॥ २७ ॥

प्रशमरति, श्लो० २४२

વિષય સુખથી વિરક્ત અને પ્રશમાદિક ગુણગણથી વિભૂષિત સાધુ જેવો ઉદ્યોત કરે છે તેવો ઉદ્યોત સૂર્યના સઘળા કીરણો પણ કરી શકતા નથી ૨૭

विनिर्मल पार्वणचन्द्रकान्त,
यस्यास्ति चारित्रमसौ गुणज्ञः ।
मानी कुलीनो जगतोऽभिगम्यः,
कृतार्थजन्मा महनीयबुद्धिः ॥ २८ ॥

सुभाषितरत्नसन्दोह, श्लो० २३९

જે મનુષ્યને નિર્મળ-નિર્દોષ અને પુનમના ચદ્ર જેવુ મનોહર ચરિત્ર હોય, તે જ પુરૂષ ગુણનો જાણનાર છે, માનવત છે, કુલીન છે, જગતને માનવા લાયક છે, તેનો જન્મ સફલ છે, અને તેની બુદ્ધિ વખાણવા લાયક છે ૨૮

एकरात्रोपितस्यापि, यतेर्या गतिरुच्यते ।
न सा शक्या गृहस्थेन, प्राप्तु क्रतुशतैरपि ॥ २९ ॥

विष्णुपुराण, अ० ११, श्लो० ३४

યતિપણામા માત્ર એક જ રાત્રિ રહેલા પુરૂષોની જે સદ્ગતિ કહેલી છે, તે ગતિને ગૃહસ્થાશ્રમી પુરૂષ સેકડો યજ્ઞો કરવાથી પણ પામી શકે નહીં ૨૯

आशा नाम नदी मनोरथजला तृष्णातरङ्गाकुला,
रागग्राहवती वितर्कविहगा धैर्यद्रुमध्वंसिनी ।
मोहावर्तसुदुस्तराऽतिगहना प्रोत्तुङ्गचिन्तातटी,
तस्याः पारगता विशुद्धमनसो नन्दन्ति योगीश्वराः ॥३०॥

वैराग्यशतक (भर्तृहरि), श्लो० १०

આ આશા નામની નદી છે, તેમા મનોરથરૂપી પાણી છે, તૃષ્ણારૂપી તરંગોવડે તે વ્યાપ્ત છે, તેમા રાગરૂપી ગ્રાહો (મગર વિગેરે જળચરો) રહેલા છે, તેની અંદર તર્કવિતર્કરૂપી પક્ષીઓ ઉડયા કરે છે, તે ધૈર્યરૂપી વૃક્ષોને પાડી નાખે છે, તેમા મોહરૂપી આવર્ત હોવાથી તે દુઃખે કરીને તરી શકાય તેવી છે, તે અત્યંત ગહન (ઊંડી) છે, અને ચિંતારૂપી તેને ઉંચા તટ-કિનારા-છે આવી નદીના પારને વિશુદ્ધ મનવાળા યોગીશ્વરો જ પામે છે તેથી તેઓ આનંદ પામે છે ૩૦

योगयुक्तो विशुद्धात्मा, विजितात्मा जितेन्द्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा, कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ३१ ॥

भगवद्गीता, अ० ५, श्लो० ७

જે યોગવડે યુક્ત હોય, જેનો આત્મા વિશુદ્ધ હોય, જેણે આત્માને જીત્યો હોય, જેણે ઇંદ્રિયોને વશ કરી હોય, તથા જેનો આત્મા સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારૂપ હોય (સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના આત્મા તુલ્ય માનનો હોય અર્થાત્ જીવદયાવાળો હોય), તેવો યોગી, કર્મને કરતા છતા પણ, તે કર્મથી લેપાતો નથી ૩૧

ब्रह्मचारिसहस्र स्याद्वानप्रस्थशतानि च ।
ब्राह्मणाना हि कोट्यस्तु, यतिरेको विशिष्यते ॥ ३२ ॥

अत्रिस्मृति, श्लो० ३६१

હજાર બ્રહ્મચારી, સેંકડો વાનપ્રસ્થના આશ્રમમા રહેલા અને કરોડ બ્રાહ્મણો, આ સર્વ કરતા માત્ર એક જ યતિ હોય તો તે વિશેષ છે ૩૨

गृहस्थाना महस्रेण, वानप्रस्थशतेन च ।
ब्रह्मचारिसहस्रेण, यो योगी स विशिष्यते ॥ ३३ ॥

भविष्यपुराण, स्कंध० ४, अ० १९, श्लो० २३

હજારો ગૃહસ્થોમા, સેંકડો વાનપ્રસ્થાશ્રમીની મધ્યે અને હજાર બ્રહ્મચારીના મધ્યે જે યોગી હોય તે સર્વથી અધિક છે ૩૩

सर्वेषामाश्रमाणा तु, संन्यासी ह्युत्तमाश्रमी ।
स एवात्र नमस्य स्याद्भक्त्या सन्मार्गवर्तिभि. ॥३४॥

हारितस्मृति, श्लो० २१०

સર્વ આશ્રમોને મધ્યે સન્યાસી ઉત્તમ આશ્રમવાળો છે તેથી સન્માર્ગમા વર્તનાર પુરૂષોને, તે સન્યાસી જ ભક્તિથી નમવા લાયક છે ૩૪

न च राजभय न च चौरभय-
मिहलोकसुख परलोकहितम् ।

नरदनगत नरकीर्तिकर,
श्रमणत्नमिद रमणीयतरम् ॥ ३५ ॥

આ શ્રમણુપણુ (ચારિત્ર) અતિ રમણીય [redacted] કેમકે તેમા રાજાનો પણુ ભય નથી, ચોગ્નો ભય નથી, આ લોક સબધી સુખ છે, પરભવમા પણુ હિતકારક છે, તેને મનુષ્યો અને દેવો પણુ નમસ્કાર કરે છે, તથા જગતમા ઉત્તમ કીર્તિ ને કરનારૂ છે ૩૫.

पादपङ्कजसलीनं, तस्यैतद्भुवनत्रयम् ।
यस्य चित्त स्थिरीभूय, स्वस्वरूपे लय गतम् ॥ ३६ ॥

જેનુ ચિત્ત સ્થિર થઈને આત્મસ્વરૂપને વિષે લયને (એકતાને) પામ્યુ હોય, તેના ચરણુ કમળને વિષે ત્રણુ ભુવન લીન થાય છે ૩૬

येऽपि परिग्रहास्त्यक्त्वा, भवन्ति ब्रह्मचारिणः ।
देवानामपि ते मान्या वन्दनीयाः सदा खलु ॥ ३७ ॥

मनुस्मृति, पूर्वभाग, श्लो० ४३

જેઓ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરીને બ્રહ્મચર્યને ધારણુ કરે છે, તેઓ દેવોને પણુ સદા વાદવા લાયક અને માનવા લાયક થાય [redacted] ૩૭

સાચો મુનિ—

बाधवधनेन्द्रियसुखत्यागात् त्यक्तभयविग्रह साधु ।
त्यक्तात्मा निर्ग्रंथस्त्यक्ताहकारममकार ॥ ३८ ॥

प्रशमरति, श्लो० १७३

બાન્ધવ, ધ[redacted] અને ઇંદ્રિયસુખના ત્યાગથી જેણે ભય અને

વિગ્રહ તજ્યા છે, અને અહંકાર, મમકાર તજ્યા છે જેણે એવા ત્યાગી સાધુ જ નિર્ગ્રંથ કહેવાય છે ૩૮

अहकारं बल दर्पं, काम क्रोध परिग्रहम् ।
विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ३९ ॥

भगद्गीता अ० १८, श्लो० ५३

અહંકાર, બળ, ગર્વ, કામ, ક્રોધ અને પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી મમતા રહિત શાંતપણે જે મુનિ વિચરે તે બ્રહ્મલોકમા (મોક્ષમા) જવા માટે લાયક થાય છે ૩૯

मित्रे नन्दति नैन नैन पिशुने वैरातुरो (र) जायते,
भोग लुभ्यति नैन नैन तपसि क्लेश समालम्ब्यते ।
रत्ने रज्यति नैन नैन दृषदि प्रद्वेषमापद्यते
येपा शुद्धहृदा सदैव हृदय ते योगिनो योगिन' ॥४०॥

वैराग्यशतक (पद्मानद), श्लो० ६

શુદ્ધ હૃદયવાળા જેઓનુ મન હમેશા મિત્ર ઉપર (મિત્રને જોઈને) આનંદ પામતુ ન હોય, અને ખળ પુરૂષ ઉપર વેરવાળુ થતુ ન હોય, ભોગની ઉપર લોભ પામતુ ન હોય, તપને વિષે ક્લેશ પામતુ ન હોય, રત્નને વિષે રાગ પામતુ ન હોય અને પત્થરને વિષે દ્વેષ પામતુ ન હોય, એવા યોગીઓ જ યોગી છે ૪૦

आत्मौपम्येन सर्वत्र, सम पश्यति योऽर्जुन ! ।
सुख वा यदि वा दु'ख, स योगी परमो मतः ॥४१॥

भगवद्गीता, अ० ६, श्लो० ३२.

नैवास्ति राजराजस्य, तत्सुखं नैव देवराजस्य ।
यत्सुखमिहैव साधोर्लोकव्यापाररहितस्य ॥ ४६ ॥

લોકના વ્યાપારે કરીને રહિત એવા સાધુને આ જગતમાં જે સુખ છે, તે સુખ ચક્રવર્તીને પણ નથી, તથા દેવેંદ્રને પણ નથી ૪૬

મુનિ સાચો ધીર.—

धीराणां यतयो धीरा ये निराकुलचेतसः ।
कर्मशत्रुमहासैन्यं, निर्जयन्ति तपोबलात् ॥ ४७ ॥

तत्त्वामृत, श्लो० २११

જેઓનું ચિત્ત આકુળતા રહિત છે અને જેઓ તપના બળથી કર્મરૂપી શત્રુના મોટા સૈન્યને અત્યંત જીતે છે, તેવા યતિઓ જ સર્વ ધીરામાં અત્યંત ધીર છે ૪૭

મુનિઃ મોક્ષસાધકઃ—

निर्जितमदमदनानां, वाक्कायमनोविकाररहितानाम् ।
विनिवृत्तपराशानामिहैव मोक्षः सुविहितानाम् ॥ ४८ ॥

प्रशमरति, श्लो० २३८

મદ અને કામદેવને સર્વથા જીતનારા, તન, મન, વચનના દોષરહિત અને નિઃસ્પૃહ એવા સુવિહિત સાધુઓને અહિં જ મોક્ષ છે ૪૮

धर्मोऽयं स्वाख्यातो जगद्धितार्थं जिनैर्जितारिगणैः ।
येऽत्र रतास्ते संसारसागरं लीलयोत्तीर्णाः ॥ ४९ ॥

प्रशमरति, श्लो० १६१.

જેમણે અંતરંગ શત્રુઓને જીત્યા છે એવા જિનેશ્વરોએ જગતના હિત માટે આ ચારિત્રધર્મ પ્રરૂપેલો છે તેમાં જે રક્ત થએલા છે તે સંસારસમુદ્રને લીલામાત્રમાં પાર પામેલા સમજવા ૪૯

सर्वभूतसमो मैत्रः, समलोष्टाश्मकांचनः ।
ध्यानयोगरतो भिक्षुः, प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ५० ॥

हारीतस्मृति, अ० ७, श्लो० ९

બધા પ્રાણીઓને વિષે સમભાવવાળો, મિત્રતાની ભાવનાવાળો, ઢેફું, પત્થર અને સુવર્ણમાં સરખી બુદ્ધિવાળો અને ધ્યાનયોગમાં મગ્ન થયેલો ભિક્ષુ ઉંચી ગતિ-મોક્ષ-ને પામે છે ૫૦

यथा नीता रसेन्द्रेण, धातवः शातकुंभताम् ।
पुनरावृत्तये न स्युस्तद्वदात्माऽपि योगिनाम् ॥५१॥

જેમ રસેંદ્રવડે-સિદ્ધરસવડે-લોહાદિક ધાતુઓ સુવર્ણપણાને પામે છે-સુવર્ણ થાય છે, અને પછી તે પાછી ધાતુ નથી બનતી, તે જ પ્રમાણે યોગીનો આત્મા પણ પુનરાવૃત્તિને માટે થતો નથી, એટલે કે ફરીથી સંસારમાં આવતો નથી (અહીં ભાવાર્થ એ છે કે—શૃંગારાદિક નવ રસોમાં ઇંદ્ર સમાન એવા શમતારૂપ રસવડે યોગીનો આત્મા શાતકુંભતા એટલે શાંતિના કુંભપણાને અર્થાત્ મોક્ષને પામે છે, ત્યારપછી તે ફરીથી સંસારી થતો નથી) ૫૧

મુનની બેફીકરી:—

नाजीवीकाप्रणयिनीतनयादिचिन्ता,
नो राजभीश्च भगवत्समयं च वेत्ति ।

दु:ख प्राप्य न दीन स्यात्, सुख प्राप्य न विस्मित ।
मुनि॰ कर्मविपाकस्य, जानन् परवश जगत् ॥ ५६ ॥

આ જગત્ એટલે સર્વ પ્રાણીઓ કર્મના વિપાકને (C
યને) આધીન છે એટલે કે સુખદુખની પ્રાપ્તિ કર્મને આધી
છે એમ જાણતા મુનિ દુખ પામે ત્યારે દીનતાને ધાર
કરતા નથી અને સુખ પામે ત્યારે વિસ્મય-હર્ષ (ગર્વ)
પામતા નથી ૫૬

મુનિનુ કુટુબ —

धर्मो यस्य पिता क्षमा च जननी भ्राता मन.सयम,
सूनु सत्यमिद दया च भगिनी नीरागता गेहिनी ।
शय्या भूमितल दिशोऽपि वसन (वमन) ज्ञानामृत भोजनं,
यस्यैतानि सखे ! कुटुम्बमनघ तस्येह कष्ट कथम् ? ॥ ५७ ॥

धर्मकल्पद्रुम, पृ० ७५, श्लो० ८० (दे० ला०)

જેને ધર્મરૂપી પિતા છે, ક્ષમારૂપી માતા છે, મનનો સયમ
જેને ભાઇ છે, સત્યરૂપી પુત્ર છે, દયારૂપી બહેન છે, નીરા
ગતા (રાગરહિતપણુ) રૂપી ભાર્યા છે, ભૂમિતળરૂપી શય્યા છે,
દિશારૂપી વસ્ત્ર છે, અને જ્ઞાનરૂપી અમૃત જેનુ ભોજન છે
હે મિત્ર જેને આ સર્વે નિર્મળ કુટુબરૂપ છે, તેવા સાધુને શી
રીતે કષ્ટ આવે ? તેને કષ્ટ આવે જ નહીં ૫૭

पिता योगाभ्यासो विषयविरतिः सा च जननी,
विवेक सोदर्य प्रतिदिनमनीहा च भगिनी ।

प्रिया क्षान्ति पुत्रो विनय उपकारः प्रियसुहृद्,
महायो वैराग्य गृहमुपशमो यस्य स सुखी ॥ ५८ ॥

सूक्तमुक्तावली, अधिकार १, श्लो० १७ ॐ

જે મહાત્માને નિરંતર યોગના અભ્યાસરૂપી પિતા છે, વિષય ઉપરની વિરતિરૂપ માતા છે, વિવેકરૂપી ભાઇ છે, નિઃસ્પૃહારૂપ બહેન છે, ક્ષમારૂપ પ્રિયા છે, વિનયરૂપ પુત્ર છે, વૈરાગ્યરૂપ સહાયક છે, અને ઉપશમરૂપ ઘર છે તે મહાત્મા નિરંતર સુખી છે ૫૮

सत्य माता पिता ज्ञान, धर्मो भ्राता दया सखा ।
शान्ति पत्नी क्षमा पुत्र', षडेते मम बान्धवा॰ ॥ ५९ ॥

वृद्धचाणाक्यनीति, अ० १२, श्लो० ११

મુનિ કહે છે કે–મારે સત્યરૂપી માતા છે, જ્ઞાનરૂપી પિતા છે, ધર્મરૂપી ભાઈ છે, દયારૂપી મિત્ર છે, શાંતિરૂપી ભાર્યા છે અને ક્ષમારૂપી પુત્ર છે, આ છ મારા બાંધવો (સગા) છે ૫૯

મુનિનો વૈભવઃ—

मही रम्या शय्या विपुलमुपधान भुजलता,
वितान चाकाश व्यजनमनुकूलोऽयमनिलः ।
स्फुरद्दीपश्चन्द्रो विरतिवनितासङ्गमुदित ,
सुख शान्तः शेते मुनिरतनुभूतिर्नृप इव ॥ ६० ॥

वैराग्यशतक (भर्तृहरि), श्लो० ९४.

શાન્ત મુનિ મોટી વિભૂતિવાળા રાજાની જેમ સુખે સુવે છે કેમકે તેને મનોહર પૃથ્વી જ શય્યા છે, ભુજલતારૂપી મોટું ઓશીકું છે, આકાશરૂપી ચદરવો છે, આ અનુકૂળ વાયુરૂપી વીંઝણો છે, ચંદ્રરૂપી દેદીપ્યમાન દીવો છે, અને વિરતિરૂપી સ્ત્રીના સંગથી તે હર્ષવાળો છે—આનંદમાં મગ્ન છે ૬૦

મુનિની રાત્રિ —

स्वाध्यायोत्तमगीतिसङ्गतिजुष सतोषपुष्पाञ्चिता ,
सम्यग्ज्ञानविलासमण्डपगता सद्ध्यानशय्या श्रिता ।
तत्त्वार्थप्रतिबोधदीपकलिका क्षान्त्यङ्गनासङ्गिनो
निर्वाणैकसुखाभिलाषिमनसो धन्या नयन्ते निशा ॥६१॥

वैराग्यशतक (पद्मानंद), श्लो० ¯२

જેમના મનમાં એક મોક્ષના જ સુખનો અભિલાષ હોય છે એવા ધન્ય પુરુષો (યોગીજનો) રાત્રિને વિષે સ્વાધ્યાયરૂપી ઉત્તમ સંગીતના સંગને કરે છે, સંતોષરૂપી પુષ્પની માળા પહેરે છે, સમ્યક્જ્ઞાનરૂપી વિલાસના મંડપમાં રહી સદ્ધ્યાનરૂપી શય્યામાં સુવે છે, તત્ત્વાર્થના બોધરૂપી દીવાનો પ્રકાશ તેની પાસે નિરંતર હોય છે, અને ક્ષમારૂપી સ્ત્રીનો સંગ પણ છે, આવા વૈભવથી તેઓ રાત્રિઓ નિર્ગમન કરે છે ૬૧

મુનિ અને પ્રાણાયામ —

योगिनो मुक्तिकामस्य, प्राणायामादिसाधनम् ।
साध्यं च परमं ब्रह्म, पुनर्नावर्तते यतः ॥ ६२ ॥

મુક્તિની ઇચ્છાવાળા યોગીને પ્રાણાયામ વિગેરે સાધનરૂપ છે અને પરબ્રહ્મ એટલે મોક્ષ સાધ્યરૂપ છે, કે જે મોક્ષ મળવાથી ફરીથી કદાપિ પાછું સંસારમાં આવવાનું રહેતું નથી ૬૨

મુનિ અને પશુઃ—

सुभाषितेन गीतेन, युवतीनां च लीलया ।
मनो न भिद्यते यस्य, स योगी ह्यथवा पशुः ॥ ६३ ॥

સુભાષિતવડે, સંગીતવડે અને સ્ત્રીઓની લીલાવડે જેનું મન ભેદાતું ન હોય, તે યોગી અથવા પશુ જાણવો ૬૩

મુનિના પતનના કારણોઃ—

द्रव्यस्त्रीग्रामसंपर्कान्मधुमांसफलेहनात् ।
विचारस्य परित्यागाद्यति पतनमृच्छति ॥ ६४ ॥

यतिधर्मसमुच्चय, अ०, १६, श्लो० १०

દ્રવ્ય, સ્ત્રી અને ગામના સંબંધથી (પરિચયથી), મદિરા અને મધના ચાટવાથી તથા તત્ત્વના વિચારનો ત્યાગ કરવાથી યતિ પતન પામે છે-ધર્મભ્રષ્ટ થાય છે ૬૪

વેષધારી મુનિઃ—

स्वाध्यायमाधित्ससि नो प्रमादैः,
शुद्धा न गुप्तीः समितीश्च धत्से ।
तपो द्विधा नार्जसि देहमोहा-
दल्पेऽपि हेतौ दधसे कषायान् ॥ ६५ ॥

परीषहान्नो सहसे न चोप-
मर्गान्न शीलाङ्गधरोऽपि चासि ।
तन्मोक्ष्यमाणोऽपि भवाब्धिपारं,
मुने ! कथं यास्यसि वेषमात्रात् ॥ ६६ ॥

अध्यात्मकल्पद्रुम, अधिकार १३, श्लो० २, ३

હે મુનિ ! તુ પ્રમાદને લીધે સ્વાધ્યાય કરતો નથી, શુદ્ધ ત્રણ ગુપ્તિને તથા પાચ સમિતિને ધારણ કરતો નથી, બાહ્ય અને આભ્યંતર બે પ્રકારના તપને, શરીર પરના મોહને લીધે, કરતો નથી, થોડા કારણમા પણ ક્રોધાદિક કષાયને ધારણ કરે છે, બાવીશ પરીષહોને તથા ચાર પ્રકારના ઉપસર્ગોને સહન કરતો નથી, તો મુક્ત થવાને ઇચ્છતો છતો પણ તુ આ વેષ-માત્રથી જ કેવી રીતે સસારરૂપી સમુદ્રના પારને પામીશ ૬૫, ૬૬

आजीविकार्थमिह यद्यतिवेषमेष
धत्से चरित्रममलं न तु कष्टभीरु ।
तद्वेत्सि किं न न बिभेति जगज्जिघृक्षु-
र्मृत्युः कुतोऽपि नरकश्च न वेषमात्रात् ? ॥६७॥

अध्यात्मकल्पद्रुम, अधिकार १३, श्लो० ४

જગતમા આજીવિકાને માટે આ તુ યતિવેષને ધારણ કરે છે, પરતુ કષ્ટથી ભય પામતો તુ નિર્મળ ચારિત્રને પામતો નથી પરતુ શુ તુ નથી જાણતો કે આખા જગતને ખા જવાને ઇચ્છતા આ મૃત્યુ અને નરક એ બન્ને કોઈ પણ પ્રકારના વેષમાત્રથી ભય પામતા નથી ? ૬૭

ये लुब्धचित्ता विषयादिभोगे,
बहिर्विरागा हृदि बद्धरागाः ।
ते दाम्भिका वेषभृतश्च धूर्ता
मनांसि लोकस्य तु रञ्जयन्ति ॥ ६८ ॥

हृदयप्रदीप

જેઓનુ ચિત્ત વિષયાદિક ભોગમા લુબ્ધ હોય છે, બહારથી વૈરાગ્ય ધારણ કરે છે અને હૃદયમા રાગને ધારણ કરે છે, તેઓ દંભવાળા, માત્ર વેષને જ ધારણ કરનારા અને ધૂર્ત લોકો, સર્વ લોકના મનને ખુશી કરે છે ૬૮

મુનિપણાની ભાવના.—

एकाकी निःस्पृहः शान्तः, पाणिपात्रो दिगम्बरः ।
कदा शम्भो भविष्यामि, संसारोन्मूलनक्षमः ? ॥ ६९ ॥

वैराग्यशतक (भर्तृहरि), श्लो० ८९

હે શંભુ ! હુ એકલો (સંગ રહિત), સ્પૃહારહિત, શાંત, હાથરૂપી પાત્રવાળો અને દિશારૂપી વસ્ત્રવાળો થઇ સંસારનો વિનાશ કરવામા સમર્થ ક્યારે થઇશ ? ૬૯

મુનિ થવાનો આદેશ.—

ब्रह्मचारी गृहस्थो वा, वानप्रस्थोऽथवा पुनः ।
विरक्तः सर्वकामेभ्यः, पारिव्राज्यं समाश्रयेत् ॥ ७० ॥

भागवत, स्कंध ३, अ० १३, श्लो० २७

બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થાશ્રમી કે વાનપ્રસ્થાશ્રમી જે કોઈ પણ સર્વ પ્રકારના કામ(ઇચ્છા)થી વિરક્ત થયો હોય, તેણે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરવી ૭૦

મુનિ-રક્ષણનું ફળ—

पुराणेषूक्तमस्त्येव, ब्रह्मनिष्ठास्तपोधनान् ।
रक्षंस्तत्पुण्यषष्ठांशभाग् भवेद्धरणीपतिः ॥ ७१ ॥

त्रिषष्टी, पर्व १०, सर्ग १२, श्लो० ९७

પુરાણના ગ્રંથોમાં કહ્યું છે કે બ્રહ્મકર્મમાં તત્પર રહેનારા, અને તપરૂપી ધનવાળા મુનિઓનું રક્ષણ કરનાર રાજા તેના પુણ્યના છઠ્ઠા અંશને પામે છે ૭૧

मुनि–आचार (७१)

મુનિના વ્રત—

अहिंसा सत्यमस्तेयं, ब्रह्मचर्यं तपः शमः ।
क्षमा दया च संतोषो व्रतान्यस्य विशेषतः ॥ १ ॥

यतिधर्मसंग्रह, अ० १६, श्लो० १०

યતિના વિશેષે કરીને આ વ્રતો છે–અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય, તપ, શમ, ક્ષમા, દયા અને સંતોષ ૧

મુનિનો આચાર —

भिक्षाटनं जपो ध्यानं, त्यागः कर्मफलस्य च ।
एष स्वधर्मो निर्यातो यतीनां मुक्तिमिच्छताम् ॥ २ ॥

अत्रिस्मृति, श्लो० २०३

ભિક્ષા માગવી, જપ કરવો, ધ્યાન કરવું અને જે કાંઈ પોતે સત્કર્મ કરે તેના ફળનો ત્યાગ કરવો, આ સર્વ મુક્તિને ઇચ્છના યતિઓનો સ્વધર્મ કહેલો છે ૨

મુનિને ત્યાજ્ય —

रसायनक्रियावादौ, ज्योतिषं क्रयविक्रयम् ।
विविधानि च शिल्पानि, वर्जयेत् परदारवत् ॥ ३ ॥

मेधातिथिस्मृति, श्लो० १११

रसायणुनी क्रिया, नादविवाद, ज्योतिष, खरीदवु अने वेचवु, तथा विविध प्रकारना शिल्प (कळा हुन्नर), आ सर्वने मुनिओ परस्त्रीनी जेम त्याग करवा ३

मञ्चकः शुक्लवस्त्रं च, स्त्रीकथा लौल्यमेव च ।
दिवा स्वापश्च स्नानं च, यतीनां पातकानि षट् ॥ ४ ॥

नारदपरिव्रा० उपनि०, उपदेश ४, श्लो० ३६

सुवा माटे पलग, पहेरवा माटे श्वेत वस्त्र, स्त्री सबधी कथा, चपळता, दिवसे सुवु, तथा स्नान करवु, आ छ यतिओने पापरूप ज छे माटे ते छ तजवा योग्य छे ४

द्वावेतौ समवीर्यौ तु, सुरा ताम्बूलमेव च ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन, ताम्बूलं वर्जयेद्यतिः ॥ ५ ॥

वायुपुराण, अ० १९, श्लो० २७

मदिरा अने ताबूल ए बे वस्तु सरखा वीर्यवाळी छे, तेथी यतिओ सर्वथा प्रकारे प्रयत्नथी ताबूलनो त्याग करवो ५

भूमिर्गावो हिरण्यं च, यतेर्यस्य परिग्रहः ।
तादृशं कश्मलं दृष्ट्वा, सचेलो जलमाविशेत् ॥ ६ ॥

बृहद्यमपरिशिष्ट, पूर्वार्ध, सूत्र ११-

जे कोई यति भूमि, गाय के सुवर्णरूप परिग्रह राखतो होय तो तेनु तेवु पाप जोईने (जोनार माणुसे) वस्त्र सहित जळमा प्रवेश करवो-स्नान करवु (जोनारने पण तेटलु पाप लागे छे तो राखनार यतिने घणु पाप लागे तेमा शुं कहेवु ?) ६

મુનિની ભાષાઃ—

मुनिना मसृण शान्त, प्राञ्जल मधुर मृदु ।
वदता तापलेश्योऽपि, त्याज्य. स्वस्य परस्य च ॥ ७ ॥

योगसार, प्रस्ताव ५, श्लो० ८

મુનિએ સ્નેહવાળુ, શાંતિવાળુ, સરળ, મધુર અને કોમળ વચન બોલીને પોતાના તથા બીજાના તાપનો લેશ પણ ત્યાગ કરવો-દૂર કરવો-જોઇએ ૭

उच्चारयस्यनुदिन न करोमि सर्वं,
सावद्यमित्यमकृदेतदथो करोपि ।
नित्य मृषोक्तिजिनवचनभारिताचत्,
सावद्यतो नरकमेव विभावये ते ॥ ८ ॥

अध्यात्मकल्पद्रुम, अधिकार १३, श्लो० ११

તુ હમેશા દીવસ અને રાતમા થઇ નવ વાર કરેમિ ભ તેનો પાઠ ભણુતા બોલે છે, કે હુ સાવદ્ય કામ નહિ કરૂ અને પાછો વારવાર તેજ કર્યા કરે છે, આ સાવદ્ય કર્મો કરી તુ ખોટુ બોલનાર થવાથી પ્રભુને પણ છેતરનાર છે અને તે પાપના ભારથી ભારે થએલા તારે માટે તો નરકજ છે, એમ હુ ધારૂ છુ ૮

મુનિના બ્રહ્મચર્યના નિયમાઃ—

किं विविक्तेन मौनेन, स्त्रीभिर्यस्य मनो हृतम् ?
कदाऽपि युवतिं भिक्षुर्न स्पृशेद्दारवीमपि ॥ ९ ॥

यतिधर्मसमह, श्लो०, ३६.

જેનું મન સ્ત્રીઓથી હરણ કરાયું હોય (જેના મનમાં સ્ત્રીઓનું સ્મરણ હોય) તે યતિને એકાંતમાં રહેવાથી અથવા મૌન ધારણ કરવાથી શું ફળ છે? તેથી ભિક્ષુએ કોઈ પણ વખત લાકડાની સ્ત્રી (પુતળી)ને પણ સ્પર્શ કરવો નહીં ૯

न संभाषेत् स्त्रियं कांचित्, पूर्वदृष्टां च न स्मरेत् ।
कथां च वर्जयेत्तासां, न पश्येल्लिखितामपि ॥ १० ॥

नारदपरिव्रा० उपनि०, उपदेश ४, श्लो० ५३

મુનિએ કોઈ પણ સ્ત્રી સાથે વાતચીત કરવી નહીં, પ્રથમ જોયેલી સ્ત્રીનું સ્મરણ કરવું નહીં, સ્ત્રીઓની કથાનો ત્યાગ કરવો, તથા ચિત્રમાં આળેખેલી સ્ત્રીને પણ જોવી નહીં ૧૦

संयमधर्मनिबद्धशरीराः, साधुभटाः स्मरवैरिणमुग्रम्
शीलतपःशितशस्त्रनिपातैर्दर्शनबोधबलाद्विघ्नन्ति ॥ ११ ॥

सुभाषितरत्नसंदोह, श्लो० ५९५

સંયમ અને ધર્મથી બંધાયેલ છે શરીર જેમનાં એવા સાધુરૂપી યોદ્ધાઓ, શીયળ અને તપરૂપી તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોના ઘાવડે, દર્શન અને જ્ઞાનની સહાયતાથી, ઉગ્ર એવા કામરૂપી શત્રુને હણે છે ૧૧

જળત્યાગ —

सूक्ष्माणि जन्तूनि जलाश्रयाणि,
जलस्य वर्णाकृतिसंस्थितानि ।
तस्माज्जलं जीवदयानिमित्तं,
निर्ग्रन्थशूरा परिवर्जयन्ति ॥ १२ ॥

જળની જેવા જ વર્ણ, આકૃતિ અને સંસ્થાનવાળા અતિ સૂક્ષ્મ જતુઓ જળને વિષે રહેલા છે, તેથી જીવદયાને નિમિત્તે મુનિનો આચાર પાળવામા શૂરવીર મુનિઓ જળને વર્જે છે- જળનો ઉપયોગ (સ્નાનાદિક) કરતા નથી ૧૨

મુનિનુ પાત્રઃ—

अलाबु दारुपात्रं च, मृन्मयं वैदलं तथा ।
एतानि यतिपात्राणि, मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ १३ ॥

मनुस्मृति, अ० ६, श्लो० ५४

તુબડાનુ, કાષ્ઠનુ, માટીનુ તથા વાસનુ પાત્ર, આ યતિના પાત્રો સ્વયભૂના (બ્રહ્માના) પુત્ર મનુએ કહ્યા છે ૧૩

अतैजसानि पात्राणि, तस्य स्युर्निर्व्रणानि च ।
तेषामद्भिः स्मृतं शौचं, चमसानामिवाध्वरे ॥ १४ ॥

मनुस्मृति, अ० ६, श्लो० ५३

મુનિને ધાતુના પાત્ર હોવા ન જોઇએ, તેમ જ છિદ્ર રહિત હોવા જોઇએ (એટલે કે કાષ્ઠના કે માટીના પાત્ર હોવા જોઇએ) અને યજ્ઞના ચમસ વિગેરે પાત્રોની જેમ તે મુનિના પાત્રો પાણીથી જ શુદ્ધ થાય છે એમ કહ્યુ છે ૧૪

अतैजसानि पात्राणि, भिक्षाऽर्थं कल्पयेन्मुनिः ।
सर्वेषामेव भिक्षूणां, दार्वलाबुमयानि च ॥ १५ ॥

लघुविष्णुस्मृति, अ० ४, श्लो० २९

મુનિએ ભિક્ષાને માટે ધાતુ વિનાના પાત્રો રાખવા તથા સર્વ ભિક્ષુકોને કાષ્ઠના અને તુમડાના પાત્રો કલ્પે છે ૧૫.

ભિક્ષા સબંધી આચાર—

> यस्तु मोहेन वाऽन्यस्मादेकान्नादी भवेद्यति ।
> न तस्य निष्कृतिं काचिद्धर्मशास्त्रेषु दृश्यते ॥ १६ ॥

पद्मपुराण, अ० ५९, श्लो०, १७

જે મુનિ મોહથી કે બીજા કોઈ કારણથી એક ઘરનુ ભોજન કરે છે, તેને માટે ધર્મશાસ્ત્રોમા કાઈ પણ પ્રાયશ્ચિત્ત દેખાતુ નથી ૧૬

> एककालं चरेद्भैक्षं, न प्रसज्जेत विस्तरे ।
> भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥ १७ ॥

मनुस्मृति, अ० ६, श्लो० ५५

યતિએ એક જ વખત ભિક્ષા કરવી જોઇએ, પરતુ વધારે વાર ભિક્ષા કરવાનો પ્રસગ પાડવો નહીં કેમકે જે યતિ ભિક્ષામા આસક્તિ રાખે છે તે સસારના વિષયોમા આસક્ત થાય છે ૧૭

> अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् ।
> प्राणयात्रिकमात्रं स्यान्मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ॥ १८ ॥

मनुस्मृति, अ० ६, श्लो० ५७

ભિક્ષાનો લાભ ન મળે તો વિષાદ ન કરવો, લાભ થાય તો હર્ષ ન કરવો, પાત્રાદિકને વિષે આસક્તિ (મમતા) રહિત થઈને માત્ર પ્રાણવૃત્તિને કરનાર જ થવુ—તેટલુ જ અન્ન લેવુ ૧૮

चरेन्माधुकरी वृत्तिमपि म्लेच्छकुलादपि ।
एकान्नं नैव भोक्तव्यं, बृहस्पतिसमादपि ॥ १९ ॥

अत्रिस्मृति, श्लो० १५९, तथा पाराशरस्मृति, अ० १, श्लो ६०

મુનિએ કદાચ કષ્ટને સમયે મ્લેચ્છના કુળમાથી પણ માધુકરી વૃત્તિ (ભમરાની જેમ જૂદા જૂદા ઘરની ભિક્ષા) ગ્રહણ કરવી પરંતુ બૃહસ્પતિની જેવા ઉચ્ચ કુળમાથી પણ એક અન્ન (એક ઘરનુ અન્ન) ગ્રહણ કરી ભોજન કરવુ નહીં ૧૯

न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा, वयोभिरपि वा श्वभिः ।
आकीर्णं भिक्षुकैर्वाऽन्यैरागारमुपसंव्रजेत् ॥ २० ॥

मनुस्मृति, अ० ६, श्लो० ५१

ગૃહસ્થનુ જે ઘર તાપસોવડે બ્રાહ્મણોવડે, પક્ષીઓવડે, કુતરાઓવડે, કે બીજા ભિક્ષુકોવડે વ્યાપ્ત હોય, તે ઘરમા મુનિએ ભિક્ષા લેવા જવુ નહીં ૨૦

प्राणयात्रानिमित्तं च, व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
काले प्रशस्तवर्णाना, भिक्षार्थं पर्यटेद् गृहान् ॥ २१ ॥

विष्णुपुराण, अंश ४, पृ १७, श्लो ७४

ભિક્ષુએ માત્ર પ્રાણયાત્રાને નિમિત્તે જ (શરીરના નિર્વાહ માટે જ) જે વખતે ચ્નોડામા અગ્નિના કોયલા બુઝાઇ ગયા હોય અને જે વખતે ઘરના સર્વ જનો ભોજન કરી રહ્યા હોય તેવે સમયે ઉચ્ચ વર્ણના ઘરોમા ભિક્ષા લેવા માટે અટન કરવુ-જવુ ૨૧

पक्वं वा यदि वाऽपक्वं, पाचयेद्य क्वचिद्यतिः ।
स्वधर्मस्य तु लोपेन, तिर्यग्योनिं व्रजेद्यतिः ॥ २२ ॥

अत्रिस्मृति, श्लो० १८०

પાકેલા અને નહી પાકેલા અનાજને કોઈ પણ વખત યતિ બીજા પાસે રંધાવે, તો તે યતિ સ્વધર્મનો લોપ કરી તિર્યંચ યોનિમાં ઉત્પન્ન થાય છે ૨૨

अनग्निरनिकेतो वा, मुनिर्मोक्षपरो भवेत् ।
तापसेष्वेव विप्रेषु, यात्रिकं भैक्ष्यमाहरेत् ॥ २३ ॥

पद्मपुराण, अ० ५८, श्लो० ३३

અગ્નિરહિત અને ઘરરહિત મુનિ, મોક્ષ મેળવવા જ તત્પર હોય છે તે તાપસ એટલે તપસ્વી બ્રાહ્મણોના ઘરથી જ પ્રાણ વૃત્તિને માટે ભિક્ષા ગ્રહણ કરે ૨૩

भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं, नैकान्नादी भवेद्व्रती ।
भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ॥ २४ ॥

मनुस्मृति, अ० २, श्लो० १८८

યતિએ હમેશા ભિક્ષા માગીને પ્રાણવૃત્તિ કરવી, એક ઘરનું અન્ન કદાપિ ખાવું નહીં કેમકે ભિક્ષાવડે જો યતિ પ્રાણવૃત્તિ કરે તો તે ઉપવાસ સમાન કહેલ છે ૨૪

माधुकरं समाहृत्य, ब्राह्मणेभ्यो ददाति यः ।
स याति नरकं विप्रो भोक्ता चान्द्रायणं चरेत् । २५ ॥

मनु०

જે યતિ મધુકરી-ભિક્ષા-લાવીને પછી તે ભોજન બ્રાહ્મણને આપે તો તે યતિ નરકે જાય છે, અને તે ખાનાર બ્રાહ્મણે ચાંદ્રાયણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનુ પ્રાપ્ત થાય છે-એટલે કે તેટલો દોષ તેને લાગે છે ૨૫

વર્ષાઋતુની સ્થિરતાઃ—

अष्टौ मासान् विहारः स्याद्यतीनां संयतात्मनाम् ।
एकत्र चतुरो मासान्, वार्षिकान् निवसेत् पुनः ॥२६॥

मत्स्यपुराण, अ० १७, श्लो० ९

સંયમમાં તત્પર રહેનારા યતિઓએ આઠ માસ સુધી વિહાર કરવો, અને વર્ષાઋતુના ચાર માસ એક સ્થાને નિવાસ કરવો ૨૬

जले जीवाः स्थले जीवा आकाशे जीवमालिनि ।
जीवमालाऽऽकुले लोके, वर्षास्वेकत्र सन्वसेत् ।

अत्रिस्मृति, श्लो० ३९

જળમાં જીવો હોય છે, સ્થળમાં (પૃથ્વીપર) જીવો હોય છે, આકાશમાં પણ જીવના સમૂહો હોય છે, આ રીતે જીવોના સમૂહથી વ્યાપ્ત એવુ આખુ જગત ચોમાસામાં હોય છે, તેથી ચોમાસામાં યતિએ એક જ સ્થાને રહેવાનુ છે ૨૭

चौरैरुपद्रुतं देशं, दुर्भिक्षं व्याधिपीडितम् ।
चक्रेणान्येन च क्रान्तं, वर्षास्वप्याशु तं त्यजेत् ॥२८॥

वृद्धयाज्ञ० स्मृति, श्लो० ३१२.

જે દેશ ચોરોવડે ઉપદ્રવવાળો થયો હોય, દુષ્કાળ કે વ્યાધિવડે પીડાનો હોય, અથવા શત્રુના સૈન્યે આક્રમણ કરેલો (રૂંધેલો) હોય, તે દેશનો યતિએ વર્ષાઋતુને વિષે પણ ત્યાગ કરવો. २८

ग्री(ग्रै)ष्महैमन्तिकान्मासानष्टौ भिक्षु प्रचङ्क्रमेत् ।
दयार्थं सर्वभूताना, वर्षामेकत्र सवसेत् ॥ २९ ॥

मत्स्यपुराण, अ० ७८, श्लो० ३

ઉનાળા અને શિયાળાના મળીને કુલ આઠ માસ સુધી ભિક્ષુએ પૃથ્વીપર વિચરવુ-ફરવુ, અને સર્વ પ્રાણીઓની દયાને માટે વર્ષા ઋતુમા એક ઠેકાણે જ રહેવુ २९

पर्यटेत् कीटवद्भूमिं, वर्षास्वेकत्र सवसेत् ।
वृद्धानामातुराणा च, भीरूणा सङ्गवर्जित ॥ ३० ॥

विष्णुस्मृति, अ० ४, श्लो० ३६.

વૃદ્ધ, રોગી અને બીકણ પુરૂષોના સગનો ત્યાગ કરનાર સન્યાસીએ કીડાની જેમ આઠ માસ પૃથ્વીપર પર્યટન કરવુ અને વર્ષા ઋતુને વિષે એક સ્થાને વસવુ જોઇએ ३०

प्रायेण प्रावृषि प्राणिसङ्कुल वर्त्म दृश्यते ।
आषाढादि चतुर्मास, कार्तिक्यन्त तु सवसेत् ॥ ३१

विष्णुस्मृति, अ० ४, श्लो०

ઘણુ કરીને ચોમાસામા માર્ગો જીવાકુળ જોવામા આ

છે, તેથી અષાઢથી આરભીને કાર્તિકી પૂર્ણિમા સુધી ચાર માસ મુનિએ એકસ્થાને વસવુ યોગ્ય છે ૩૧

ગમનાગમનના નિયમો —

यावद्वर्षत्यकालेऽपि, यावत्क्लिन्ना(न्ना) च मेदिनी ।
तावन्न विचरेद्भिक्षु', स्वधर्मं परिपालयन् ॥ ३२ ॥

अत्रिस्मृति, श्लो० ??१

અકાળે એટલે વર્ષાઋતુ વિના પણ જ્યા સુધી વરસાદ વરસતો હોય અને જ્યા સુધી પૃથ્વી ભીંજાયેલી હોય, ત્યા સુધી પોતાના ધર્મને પાળનાર ભિક્ષુએ વિચરવુ નહીં-એક જ સ્થાને રહેવુ ૩૨

भय प्राणान्तिकं मुक्त्वा, विण्मूत्रोत्सर्ग एव च ।
नान्यत्र विचरेद्रात्रौ, न मध्याह्ने न सन्ध्ययोः ॥ ३३ ॥

दक्षस्मृति, श्लो० ६९

પ્રાણાત ભય હોય અથવા મળ કે મૂત્રની બાધા થઈ હોય, આવા ખાસ કારણ સિવાય રાત્રિએ, મધ્યાન્હ સમયે અને સાજ સવારની બન્ને સધ્યાને સમયે યતિએ વિચરવુ નહીં ૩૩

पर्यटेत सदा योगी, वीक्षयन् वसुधातलम् ।
न रात्रौ न च मध्याह्ने, सन्ध्ययोर्नैव पर्यटेत् ॥ ३४ ॥

नारदपरिव्रा, उपनि०, उपदेश ४, श्लो० ७२

યતિ દરરોજ પૃથ્વીતળને જોતો જોતો પર્યટન કરે-વિચરે, પરતુ રાત્રિએ, મધ્યાન્હ સમયે અને સાજ સવારની બન્ને સધ્યા સમયે વિચરે નહીં ૩૪

સ્થિરતાના નિયમો—

एकाहात परतो ग्रामे, पञ्चाहात् परत पुरे ।
वर्षाभ्योऽन्यत्र तत्स्थान, मासेन तदुदाहृतम् ॥ ३५ ॥

मेधातिथिस्मृति, श्लो० २१

ગામમા એક દિવસથી વધારે અને નગરમા પાચ દિવસથ
વધારે, વર્ષાઋતુ સિવાય, એક સ્થાને રહેવાની જરૂર પડે તો એ
માસ સુધી રહેવુ તેથી વધારે રહેવુ નહીં એમ કહ્યુ છે ૩૫

एकरात्र वसेद्ग्रामे, पत्तने तु दिनत्रयम् ।
पुरे दिनद्वय भिक्षुर्नगरे पञ्चरात्रकम् ॥ ३६ ॥
वर्षास्वेकत्र तिष्ठेत, स्थाने पुण्यजला(ना)वृते ।
आत्मवत्सर्वभूतानि, पश्यन् भिक्षुश्चरेन्महीम् ॥ ३७ ॥

अत्रिस्मृति, श्लो० ५

ભિક્ષુએ નાના ગામમા એક દિવસ રહેવુ, પટ્ટણમા
દિવસ રહેવુ, પુરમા બે દિવસ રહેવુ, અને નગરમા પ
દિવસ રહેવુ

વર્ષાઋતુમા પવિત્ર જળવાળા (અથવા પુણ્યશાળી મનુષ્યો
વસ્તીવાળા) એક સ્થાનમા રહેવુ તથા પોતાના આત્માની
સર્વ પ્રાણીઓને જોતા-જાણતા ભિક્ષુએ પૃથ્વીપર વિચરવુ ૩૬, ૩

मुहूर्त्तमपि नासीत, देशे सोपद्रवे यति ।
उपद्रुते तु मनसि, समाधिर्नैव जायते ॥ ३८ ॥

वृद्धयाज्ञव० स्मृति, श्लो० ३

યતિએ ઉપદ્રવવાળા દેશમા એક મુહૂર્ત પણ રહેવુ નહીં, કેમકે ઉપદ્રવવાળા દેશમા રહેવાથી મનની સમાધિ (એકાગ્રતા) થઇ શકતી નથી ૩૮

एकरात्रस्थितिर्ग्रामे, पञ्चरात्रस्थितिः पुरे ।
तथा तिष्ठेद्यथा प्रीतिर्द्वेषो वाऽस्य न जायते ॥ ३९ ॥

भागवतपुराण, स्कंध ५, अ० ११, श्लो० ७३

સાધુએ ગામને વિષે એક રાત્રિ સ્થિતિ કરવી અને પુરને વિષે પાચ રાત્રિ રહેવુ અને તે એવી રીતે રહેવુ કે જેથી તે લોકોને પ્રીતિ કે દ્વેષ કાંઇ પણ ઉત્પન્ન ન થાય ૩૯

धर्म (७२)

ધર્મનુ સ્વરૂપ —

स धर्मो यो दयायुक्त , सर्वप्राणिहितप्रद' ।
स एवोत्तारणे शक्तो भवाम्भोधे' सुदुस्तरात् ॥ १॥

तत्त्वामृत, श्लो० ६५

જે દયાયુક્ત હોય, તથા સર્વ પ્રાણીઓને હિતકારક હોય, તે જ ધર્મ કહેવાય છે, અને તે ધર્મ જ અત્યત દુસ્તર એવા સસારરૂપી સાગરથી તારવામા શક્તિમાન છે ૧

वच सत्य गुरौ भक्ति , शक्त्या दान दया दम' ।
अधर्म पुनरेतस्माद्विपरीतोऽसुखावह ॥ २ ॥

पार्श्वनाथचरित्र (गद्य), पृ० ४ (प्र स)*

સત્ય વચન બોલવુ, ગુરૂજનને વિષે ભક્તિ કરવી, શક્તિ પ્રમાણે દાન આપવુ, સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર દયા રાખવી અને ઇંદ્રિયોનુ દમન કરવુ, આ સર્વ ધર્મ છે, આનાથી જે વિપરીત આચરણ કરવુ તે અધર્મ છે, અને તે દુખને આપનાર છે ૨

पञ्चैतानि पवित्राणि, सर्वेषा धर्मचारिणाम् ।
अहिसा सत्यमस्तेय, त्यागो मैथुनवर्जनम् ॥ ३ ॥

अष्टक १३ (हरिभद्र), श्लो० २

ધર્મનું આચરણ કરનારા સર્વ મનુષ્યોને અહિંસા, સત્ય વચન, અચૌર્ય, ત્યાગ–પરિગ્રહરહિતપણું–અને બ્રહ્મચર્ય, આ પાચ વસ્તુ અતિ પવિત્ર છે–આ પાચ નિયમ અવશ્ય પાળવા જોઇએ ૩

अहिंसासूनृतास्तेय–ब्रह्माकिञ्चनतामयः ।
केवल्युपज्ञः परमो धर्मश्च शरण मम ॥ ४ ॥

त्रिषष्टि, पर्व १०, सर्ग १२, श्लो० ३९८

અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય (અદત્તાદાન વિરમણ), બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ આ પાચ મહાવ્રતમય, કેવળીએ કહેલો, ઉત્તમ ધર્મ મારૂ શરણ હો ૪

दीनोद्धरणमद्रोहो विनयेन्द्रियसयमौ ।
न्याय्या वृत्तिर्मृदुत्व च, धर्मोऽय पाप्मनश्छिदे ॥ ५ ॥

विवेकविलास, उल्लास ३, श्लो० ७

દીન જનનો ઉદ્ધાર કરવો, કોઇ પ્રાણીનો દ્રોહ ન કરવો, વિનય રાખવો, ઇંદ્રિયોને નિયમમા રાખવી, ન્યાયવાળી આજીવિકા કરવી, અને કોમળતા રાખવી આ ધર્મ પાપનો નાશ કરનાર છે ૫

अहिंसा सत्यमस्तेय, त्यागो मैथुनवर्जनम् ।
पञ्चस्वेतेषु धर्मेषु, सर्वे धर्माः प्रतिष्ठिताः ॥ ६ ॥

महाभारत, शान्तिपर्व, अ० १३, श्लो० ३०

અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, પરિગ્રહનો ત્યાગ અને મૈથુનનો ત્યાગ, આ પાચ ધર્મને વિષે સર્વે ધર્મો રહેલા છે ૬

न तत्परस्य सदध्यात्, प्रतिकूलं यदात्मनः ।
एष संक्षेपतो धर्मः कामादन्यः प्रवर्तते ॥ ७ ॥

महाभारत, अनुशासनपर्व, अ० ८, श्लो० ११

જે પોતાના આત્માને પ્રતિકૂળ હોય તે બીજા પ્રાણીને કરવું નહીં, આ જ સંક્ષેપથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે, આ સિવાયનો બીજો ધર્મ તો પોતપોતાની ઈચ્છાથી પ્રવર્તાવેલો છે ૭

धारणाद् धर्ममित्याहुर्धर्मो धारयते प्रजाः ।
यत् स्याद्धारणसंयुक्तं, स धर्म इति निश्चयः ॥ ८ ॥

महाभारत, शांतिपर्व, अ० १०९, श्लो० ११

નીચ ગતિમાં પડતા પ્રાણીઓને ધારણ કરી રાખનાથી ધર્મ કહેવાય છે ધર્મ જ પ્રજાઓ(પ્રાણીઓ)ને ધારણ કરી રાખે છે તેથી જે ધારવાની ક્રિયાવડે કરીને સહિત હોય તે જ ધર્મ કહેવાય છે, એવો નિશ્ચય છે ૮

अदत्तस्यानुपादानं, दानमध्ययनं तपः ।
अहिंसा सत्यमक्रोधः, क्षमा धर्मस्य लक्षणम् ॥ ९ ॥

महाभारत, शांतिपर्व, अ० ३५, श्लो० १०

ધણીએ નહીં આપેલી વસ્તુ લેવી નહીં, દાન દેવું, શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવો, તપ કરવો, હિંસાનો ત્યાગ કરવો, સત્ય બોલવું, ક્રોધ ન કરવો અને ક્ષમા ધારણ કરવી, આ ધર્મનું લક્ષણ છે ૯

अहिंसा सत्यमस्तेय, शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
दानं दमो दया क्षान्ति , सर्वेषा धर्मसाधनम् ॥ १० ॥
याज्ञ० स्मृति, अ० १, श्लो० १२२

¹અહિંસા, ²સત્ય, ³અચૌર્ય, ⁴શૌચ, ⁵ઇંદ્રિયનિગ્રહ, ⁶દાન, ⁷દમ, ⁸દયા અને ⁹ક્ષમા આ સર્વ જનોના ધર્મના સાધન છે ૧૦

ધર્મની સ્થાપનાઃ—

यदा यदा हि धर्मस्य, ग्लानिर्भवति भारत ! ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य, तदाऽऽत्मान सृजाम्यहम् ॥ ११ ॥
भगवद्गीता, अ० ४, श्लो० ७

હે અર્જુન ! જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ (વિનાશ) થાય છે અને અધર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે, ત્યારે ત્યારે મારા આત્માને સરજુ છુ, એટલે કે પૃથ્વીપર અવતાર ધારણ કરી હુ ધર્મની સ્થાપના કરૂ છુ ૧૧

ધર્મની ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ, સ્થિતિ અને નાશઃ—

कथमुत्पद्यते धर्मः ? कथ धर्मो विवर्धते ? ।
कथ च स्थाप्यते धर्म. ? कथ धर्मो विनश्यति ? ॥१२॥
महाभारत, शातिपर्व, पाद १, अ० १९, श्लो० ८७

सत्येनोत्पद्यते धर्मो दयादानेन वर्धते ।
क्षमाया स्थाप्यते धर्मो लोभाद्धर्मो विनश्यति ॥ १३ ॥
महाभारत, शातिपर्व पाद १, अ० १७, श्लो० १०१

પ્રશ્ન—ધર્મ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે ? ધર્મ કેવી રીતે વૃદ્ધિ પામે છે ? ધર્મ કેવી રીતે સ્થિર થાય છે ? અને ધર્મ કેવી રીતે નાશ પામે છે ? ઉત્તર—ધર્મ સત્યથી ઉત્પન્ન થાય છે, દયા અને દાનથી તે વૃદ્ધિ પામે છે, ક્ષમાને વિષે તે સ્થિર રહે છે, અને લોભથી ધર્મ નાશ પામે છે ૧૨, ૧૩

ધર્મનુ મહત્વ —

धर्मो माता पिता चैव, धर्मो बन्धु सुहृत्तथा ।
धर्म स्वर्गस्य सोपान, धर्मात्स्वर्गमवाप्नुयात् ॥ १४ ॥

इतिहाससमुच्चय, अ० १८, श्लो० १०

ધર્મ જ માતા પિતા છે, ધર્મ જ બધુ અને મિત્ર છે, ધર્મ જ સ્વર્ગ ઉપર ચઢવાની નીસરણી છે, અને ધર્મથી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે ૧૪

असावनक्षरो लेखो निर्देव देवमन्दिरम् ।
निर्जल च सरो धर्म, विना यन्मानुषो भव' ॥ १५ ॥

पार्श्वनाथचरित्र, सर्ग १, श्लो० ३९ (च म)

ધર્મ વિનાનો જે મનુષ્યભવ છે તે, અક્ષર વિનાના લેખ સમાન, દેવની પ્રતિમા વિનાના દેવમદિર સમાન અને પાણી વિનાના સરોવર સમાન સમજવો ૧૫

धर्म शर्ममहाहर्म्यं, धर्मो वर्मारिसङ्कटे ।
धर्मो जाड्यच्छिदाधर्मो धर्मो मर्माविदहसाम् ॥ १६ ॥

त्रिषष्ठि०, पर्व १, सर्ग १, श्लो० १४९

ધર્મ જ સુખની હવેલી છે, ધર્મ જ શત્રુના સંકટ વખતે બખ્તર છે, ધર્મ જ જડતાને છેદવામાં ઘામ સમાન છે, અને ધર્મ જ પાપના મર્મસ્થાનને વીંધનાર છે ૧૬

धर्मो मातेव पुष्णाति, धर्मः पाति पितेव च ।
धर्मः सखेव प्रीणाति, धर्मः स्निह्यति बन्धुवत् ॥ १७ ॥

त्रिषष्टि, पर्व० १, श्लो० १४७

ધર્મ માતાની જેમ પોષણ કરે છે, ધર્મ પિતાની જેમ રક્ષણ કરે છે, ધર્મ મિત્રની જેમ પ્રસન્ન કરે છે, અને ધર્મ જ બંધુની જેમ સ્નેહ રાખે છે ૧૭

धर्मो मङ्गलमुत्कृष्ट, धर्मः स्वर्गापवर्गदः ।
धर्मः ससारकान्तारोल्लङ्घने मार्गदेशकः ॥ १८ ॥

त्रिषष्टि०, पर्व १, सर्ग १, श्लो० १४६

ધર્મ જ ઉત્કૃષ્ટ મંગળ છે, ધર્મ જ સ્વર્ગ અને મોક્ષને આપનાર છે, અને ધર્મ જ સંસારરૂપી અરણ્યને ઓળંગવામાં માર્ગને દેખાડનાર છે ૧૮

धनदो धनार्थिनां प्रोक्तः, कामिनां सर्वकामदः ।
धर्म एवापवर्गस्य, पारम्पर्येण साधकः ॥ १९ ॥

धर्मबिन्दु, अ० १

ધર્મ જ ધનના અર્થીઓને કુબેર જેવો કહ્યો છે, ધર્મ જ કામીઓના સર્વ કામને આપનાર કહ્યો છે, અને ધર્મ જ પરંપરાએ મોક્ષનો સાધક કહ્યો છે ૧૯

चला लक्ष्मीश्चलाः प्राणाश्चले जीवितमन्दिरे ।
चलाचले च संसारे, धर्म एको हि निश्चलः ॥ २० ॥

वृद्धचाणक्यनीति, अ० ५, श्लो० २०

લક્ષ્મી ચચળ છે, પ્રાણો ચચળ છે, જીવિત અને ઘર પણ ચચળ છે, વિનશ્વર એવા આ સસારને વિષે ધર્મ જ એક નિશ્ચળ છે ૨૦

धर्मः शर्म परत्र चेह च नृणां धर्मोऽन्धकारे रविः,
सर्वापत्तिशमक्षमः सुमनसां धर्माभिधानो निधिः ।
धर्मो बन्धुरबान्धवः पृथुपथे धर्मः सुहृन्निश्चलः,
संसारोरुमरुस्थले सुरतरुर्नास्त्येव धर्मात्परः ॥ २१ ॥

क्षेमेन्द्रकवि

ધર્મ જ મનુષ્યોને આ ભવમા અને પરભવમા સુખ આપનાર છે, ધર્મ જ અંધકારમા—અજ્ઞાનના સમયમા—સૂર્ય સમાન છે, ધર્મ નામનો મોટો નિધિ સજ્જનોની સર્વ આપત્તિનું શમન-શાંતિ-કરવામા સમર્થ છે, ધર્મ જ મોટા માર્ગમા મનોહર બાંધવરૂપ છે અને ધર્મ જ નિશ્ચળ મિત્રરૂપ છે, તથા સસારરૂપી મોટી મારવાડની ભૂમિને વિષે ધર્મથી બીજો કોઈ કલ્પવૃક્ષ નથી જ—ધર્મ જ કલ્પવૃક્ષ છે ૨૧

धर्मो दुःखदवानलस्य जलदः सौख्यैकचिन्तामणिः,
धर्मः शोकमहोरगस्य गरुडो धर्मो विपत्त्रायकः ।
धर्मः प्रौढपदप्रदर्शनपटुर्धर्मोऽद्वितीयः सखा,
धर्मो जन्मजरामृतिक्षयकरो धर्मो हि मोक्षप्रदः ॥ २२ ॥

पुण्यधनकथा, पृ० १८ *

ધર્મ દુઃખરૂપી દાવાનળને શાંત કરવામાં મેઘ સમાન છે, ધર્મ પ્રાણીઓને સુખ આપવામાં એક ચિંતામણિ સમાન છે, ધર્મ શોકરૂપી મહાસર્પને માટે ગરૂડ સમાન છે, ધર્મ વિપત્તિથી રક્ષણ કરનાર–વિપત્તિનો નાશ કરનાર છે, ધર્મ ઉચ્ચ સ્થાન(પદવી) ને દેખાડવામાં કુશળ છે, ધર્મ અદ્વિતીય મિત્ર સમાન છે, ધર્મ જન્મ, જરા અને મૃત્યુનો ક્ષય [illegible] તથા ધર્મ જ મોક્ષને આપનાર છે ૨૨

दीपो यथाऽल्पोऽपि तमांसि हन्ति
लवोऽपि रोगान् हरते सुधायाः ।
तृण्यां दहत्याशु कणोऽपि चाग्ने-
र्धर्मस्य लेशोऽप्यमलस्तथांहः ॥ २३ ॥

अध्यात्मकल्पद्रुम, अधि० १, श्लो० १३

એક નાનો દીવો પણ અંધકારને હણી નાખે છે, [illegible] એક ટીપું પણ અનેક રોગોનો નાશ કરે છે અને [illegible] ચીનગારી પણ ખડના મોટા ઢગલાને [illegible] રીતે જો ધર્મનો અંશ પણ નિર્મળ હો[illegible] [illegible] પાપને હણી નાખે છે ૨૩

ધર્મ સાચો રક્ષક—

अपारे व्यसनाम्भोधौ, पतन्तं पाति देहिनम् ।
सदा सन्निधवर्त्येकबन्धुर्धर्मोऽतिवत्सलः ॥ २४ ॥

योगशा० प्रकाश ४, श्लो० ९०

દુ ખરૂપ અપાર સમુદ્રમા પડતા પ્રાણીની નિરતર પાસે રહેવાવાળો અને અનેક બાધવ સમાન અતિવત્સલ એક ધર્મજ રક્ષણ કરે છે ૨૪

अबन्धूनाममौ बन्धुरसखीनाममौ मखा ।
अनाथानामसौ नाथो धर्मा विश्वैकवत्सल ॥ २५ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० १००

જગતનો અદ્વિતીય હિતકર આ ધર્મ, જેને બાધવ ન હોય તેનો બાધવ છે, મિત્ર વગરનાનો મિત્ર છે, અને અનાથનો નાથ છે ૨૫

नामुत्र हि महायार्थं, पिता माता च तिष्ठत ।
न पुत्रदारा न ज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठति केवल ॥ २६ ॥

मनुस्मृति, अ० ४, श्लो० २३९

પ્રાણી પરલોકમા જાય છે ત્યારે તેને સહાય કરવા માટે તેના માતા, પિતા ઉભા રહેતા નથી, પુત્ર અને સ્ત્રી પણ ઉભી રહેતી નથી, તેમ જ જ્ઞાતિ એટલે સગા સબધી પણ ઉભા રહેતા નથી માત્ર એક ધર્મ જ ઉભો રહે છે ૨૬

धर्मादन्यत्र विश्वेऽपि, मृत्यवे कोऽपि न प्रभु. ।
निरर्थकस्तु धीराणा, शोक कातर्यलक्षणम् ॥ २७ ॥

સમગ્ર જગતમા ધર્મ સિવાય બીજો કોઇ મૃત્યુથી રક્ષણ કરવા સમર્થ નથી તેથી ધીર પુરૂષોએ શોક કરવો નિરર્થક છે, કારણ કે તે તો કાયર પુરૂષનુ લક્ષણ છે ૨૭

ધર્મ સાચો સુખનો ઉપાય —

सुखं हि वाञ्छते सर्वः, तच्च धर्मसमुद्भवम् ।
तस्माद्धर्मः सदा कार्य, सर्ववर्णैः प्रयत्नतः ॥ २८ ॥

दक्षस्मृति, अ० ३, श्लो० २४

સર્વ કોઇ પ્રાણી સુખને જ ઇચ્છે છે, તે સુખ ધર્મથી જ ઉત્પન્ન (પ્રાપ્ત) થાય છે તેથી સર્વ વર્ણોએ પ્રયત્નથી નિરંતર ધર્મ કરવો. ૨૮

सुखार्थं सर्वभूतानां, मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ।
सुखं नास्ति विना धर्मं, तस्माद्धर्मपरो भवेत् ॥ २९ ॥

સર્વ પ્રાણીઓની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ સુખ મેળવવાને માટે જ માનેલી છે, પરંતુ ધર્મ વિના સુખ મળતું નથી, તેથી ધર્મમાં જ તત્પર થવું જોઇએ. ૨૯

ધર્મ: સાચું ધન:—

धर्मश्चेन्नावसीदेत, कपालेनापि जीवतः ।
आढ्योऽस्मीत्यवगन्तव्यं, धर्मवित्ता हि साधवः ॥३०॥

श्राद्धविधि, पृ० १०० *

માત્ર એક ઠીબડાવડે જીવતા છતાં પણ જો મારો ધર્મ સીદાતો ન હોય—નાશ પામતો ન હોય, તો હું ઘણો ધનાઢ્ય જ છું એમ જાણવું કારણ કે સત્પુરુષોને ધર્મ જ ધન હોય છે. ૩૦

ધર્મ સાચુ અમૃત —

धर्मामृत सदा पेय, दु:खातङ्कविनाशनम् ।
यस्मिन् पीते पर सौख्य, जीवाना जायते सदा ॥३१॥

तत्त्वामृत, श्लो० ६४

દુ:ખરૂપી વ્યાધિનો નાશ કરનાર ધર્મરૂપી અમૃતનુ નિરંતર પાન કરવુ, કારણ કે તે અમૃત પીવાથી જીવોને સદા અત્યંત સુખ થાય છે ૩૧

ધર્મ સાચુ મનુષ્યત્વ —

आहारनिद्राभयमैथुन च, सामान्यमेतत् पशुभिर्नराणाम् ।
धर्मो हि तेषामधिको विशेषो धर्मेण हीना पशुभि समाना ॥३२॥

महाभारत, शान्तिपर्व, अ० ७, श्लो० २९

આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન આ ચાર બાબતો માણસોને અને પશુને સમાન જ હોય છે, પણ મનુષ્યોને તેમનાથી માત્ર એક ધર્મ જ અધિક છે, તે ધર્મરહિત જો મનુષ્ય હોય તો તે પશુતુલ્ય જ છે ૩૨

ધર્મના દશ પ્રકાર —

सयम सूनृत शौच, ब्रह्माकिञ्चनता तपः ।
क्षान्तिर्मार्दवमृजुता, मुक्तिश्च दशधा स तु ॥ ३३ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ९३

[1]સંયમ, [2]સત્ય, [3]શૌચ એટલે અદત્તાદાનનો પરિહાર, [4]બ્રહ્મચર્ય, [5]અકિંચનતા એટલે શરીર અને ઉપકરણાદિમાં નિર્મમત્વ, [6]તપ, [7]ક્ષમા, [8]નમ્રતા, [9]સરળતા, અને [10]મુક્તિ એટલે નિર્લોભતા, આવી રીતે ધર્મ દશ પ્રકારનો છે ૩૩

सेव्यः क्षान्तिर्मार्दवमार्जवशौचे च संयमत्यागौ ।
सत्यतपोब्रह्माकिंचन्यानीत्येष धर्मविधिः ॥३४॥

प्रशमरति, श्लो० १६७

[1]ક્ષમા, [2]મૃદુતા, [3]ઋજુતા, [4]પવિત્રતા, [5]સંયમ, [6]સંતોષ, [7]સત્ય, [8]તપ, [9]બ્રહ્મચર્ય, અને [10]નિષ્પરિગ્રહતા, એ રીતે દશવિધ ધર્મવિધિ સેવવા યોગ્ય છે ૩૪

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं, शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ ३५ ॥
दश लक्षणानि धर्मस्य, ये विप्राः समधीयते ।
अधीत्य चानुवर्तन्ते, ते यान्ति परमां गतिम् ॥ ३६ ॥

मनुस्मृति, अ० ६, श्लो० ९२, ९३

[1]ધૃતિ, [2]ક્ષમા, [3]દમ, [4]અચૌર્ય, [5]શૌચ, [6]ઇંદ્રિયનિગ્રહ, [7]ધી–વિજ્ઞાન, [8]બ્રહ્મવિદ્યા, [9]સત્ય અને [10]અક્રોધ, આ દશ ધર્મનાં લક્ષણ છે ધર્મના આ દશ લક્ષણોનો જે બ્રાહ્મણો સારી રીતે અભ્યાસ કરે છે, અને અભ્યાસ કરીને તે પ્રમાણે વર્તે છે, તેઓ પરમ ગતિને–મોક્ષને–પામે છે ૩૫, ૩૬

अथाऽहिंसा क्षमा सत्य, ह्रीः श्रद्धेन्द्रियसंयम । ।
दानमिज्या तपो ध्यान, दशकं धर्मसाधनम् ॥ ३७

पद्मपुराण, अ० ६९, श्लो०

અહિંસા, ક્ષમા, સત્ય, લજ્જા, શ્રદ્ધા, ઇંદ્રિયદમન, દાન, યજ્ઞ, તપ અને ધ્યાન, આ દશ ધર્મના સાધન-સાધનાર-છે ૩.

ધર્મના ચાર પ્રકાર —

दान सुपात्रे विशद च शील, तपो विचित्र शुभभावना च
भवार्णवोत्तारणयानपात्र, धर्म चतुर्धा मुनयो वदन्ति ॥३८

उपदेशप्रासाद (भाषांतर), भाग ४, पृ० ५३ (प्र स

સુપાત્રને વિષે દાન દેવુ, નિર્મળ શીળ પાળવુ, વિચિત્ર ત કરવો, શુભ ભાવના ભાવવી આ ચાર પ્રકારનો ધર્મ સંસારરૂપ સમુદ્રને ઉતારવામા વહાણ સમાન છે એમ મુનિઓ કહે છે ૩૮

दुर्गतिप्रपतज्जन्तुधारणाद्धर्म उच्यते ।
दानशीलतपोभावभेदात् स तु चतुर्विधः ॥ ३९ ॥

त्रिपष्टि, पर्व १, सर्ग १, श्लो० १५२

દુર્ગતિમા પડતા જંતુઓને ધારણ કરી રાખે છે તેથી તેનુ નામ ધર્મ કહેવાય છે તે ધર્મ દાન, શીળ, તપ અને ભાવ એ ભેદથી ચાર પ્રકારનો કહેલો છે ૩૯

भव्यजीवे दयादान, धर्मकल्पतरूपमम् ।
दानशीलतपोभाव, शाखा मुक्तिसुख फलम् ॥ ४० ॥

ભવ્ય જીવને વિષે (અથવા હે ભવ્ય ! જીવને વિષે) જે દયાદાન એટલે અભયદાન છે તે ધર્મરૂપી કલ્પવૃક્ષ સમાન છે, અને દાન, શીળ, તપ અને ભાવ એ તેની શાખા સમાન છે, તથા મુક્તિનુ સુખ તે તેનુ ફળ છે ૪૦

ધર્મ વગર નકામું:—

लब्ध्वाऽपि धर्मं सकल जिनोदित,
सुदुर्लभ पोतनिभ विहाय च ।
मन पिशाचग्रहिलीकृत पतन्,
भवाम्बुधौ नायतिदृग्जडो जन ॥ ४१ ॥

अध्यात्मकल्पद्रुम, अधिकार ९, श्लो० ८

અત્યત દુર્લભ અને વહાણ સમાન, શ્રી જિનેશ્વરે કહેલા સમગ્ર ધર્મને પામ્યા પછી પણ તેનો ત્યાગ કરીને મનરૂપી પિશાચવડે ગાંડો થયેલો અને સસારરૂપી સમુદ્રમા પડતો જડ મનુષ્ય પરિણામને ભવિષ્ય કાળને–જોતો જ નથી ભવિષ્યમા શુ થશે તેનો વિચાર જ કરતો નથી ૪૧

छिन्नमूलो यथा वृक्षो गतशीर्षो यथा भटः ।
धर्महीनो धनी तद्वत्, कियत्काल ललिष्यति ? ॥ ४२॥

पार्श्वनाथचरित्र, सर्ग १, श्लो० ५१ (य म)

જેમ મૂલથી છેદાયેલુ વૃક્ષ અને જેમ કપાયેલા મસ્તકવાળો સુભટ ઘણો કાળ રહી શકતા નથી, તેમ ધર્મ રહિત ધનવાન કેટલો કાળ વિલાસ કરી શકશે ? વધારે વખત ટકી શકશે નહીં ૪૨

क्षणे हि समतिक्रान्ते, सद्धर्मपरिवर्जिते ।
आत्मान मुषित मन्ये, कषायेन्द्रियतस्करै ॥ ४३ ॥

तत्त्वामृत, श्लो० ६०

જો એક ક્ષણ પણ સદ્ધર્મ વિનાનો વ્યતીત થાય તો કષાય અને ઇંદ્રિયોરૂપી ચોરોએ આ માને લુંટ્યો છે એમ હું માનું છુ ૪૩

ધર્મની વિશેષતા—

मृता नैव मृतास्तेऽत्र, ये नरा धर्मकारिण ।
जीवन्तोऽपि मृतास्ते वै, ये नरा पापकारिण ॥ ४४ ॥

तत्त्वामृत, श्लो० ६१

જે માણસો ધર્મ કરનારા હોય છે તે પુરૂષો આ જગતમા મરેલા હોય તો પણ તેમને મરેલા ન જાણવા-જીવતા જાણવા તથા જે મનુષ્યો પાપને કરનારા હોય છે તે મનુષ્યો જીવતા હોય તો પણ તેમને મરેલા જાણવા ૪૪

धर्ममाचर यत्नेन, मा भव त्व मृतोपम ।
सद्धर्मचेतसा पुसा, जीवित सफल भवेत ॥ ४५ ॥

तत्त्वामृत, श्लो० ६२

હે જીવ! તુ પ્રયત્નવડે ધર્મનુ આચરણ કર, મરેલા જેવો ન થા, કારણ કે જેમનુ ચિત્ત સદ્ધર્મમા તત્પર હોય છે તેવા પુરૂષોનુ જીવિત સફળ થાય છે ૪૫

ધર્મીના ગુણ:—

अनन्यजन्यं सौजन्यं, निर्माया मधुरा गिरः ।
सारः परोपकारश्च, क्रमो धर्मविदामयम् ॥ ४६ ॥

विवेकविलास, उल्लास ३, श्लो० ६

સર્વથી ઉત્તમ સજ્જનપણું રાખવું, કપટ રહિત મધુર વાણી બોલવી, અને સારભૂત પરોપકાર કરવો ધર્મના જાણનાર પુરુષોની આ રીતિ છે ૪૬

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं, मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ ४७ ॥
तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ! ॥ ४८ ॥

भगवद्गीता, अ० १६, श्लो० २, ३

હે ભારત ! દૈવી સંપત્તિને ભોગવનાર ધર્મી પુરુષને અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ, દાન, શાંતિ, પિશુનતા(ચાડી)રહિતપણું, પ્રાણીપર દયા, લોલુપતારહિતપણું, કોમળપણું, લજ્જા, ચપળતારહિતપણું, તેજ, ક્ષમા, ધૃતિ, શૌચ, અદ્વેષ તથા માનરહિતપણું આ સર્વ ધર્મી પુરુષના ગુણો છે ૪૭, ૪૮

સાચું ધર્મીપણું:—

संसारे मानुष्यं सारं, मानुष्ये च कौलीन्यम् ।
कौलीन्ये धर्मित्वं धर्मित्वे चापि सदयत्वम् ॥ ४९ ॥

સંસારમાં સારભૂત મનુષ્યજન્મ છે, મનુષ્યપણામાં સારભૂત કુલીનપણું છે, કુલીનપણામાં સારભૂત ધર્મીપણું છે, અને ધર્મીપણામાં પણ સારભૂત દયાપણું છે ૪૯

ધર્મના કારણભૂત વિચારો—

इहोपपत्तिर्मम केन कर्मणा,
कुतः प्रयातव्यमितो भवादिति ।
विचारणा यस्य न जायते हृदि,
कथं स धर्मप्रवणो भविष्यति ? ॥ ५० ॥

કયા કર્મવડે કરીને મારી અહીં ઉત્પત્તિ થઈ છે ? આ ભવથી મારે કયાં જવાનું છે ? આવો વિચાર જેના હૃદયમાં ન થતો હોય, તે માણસ ધર્મમાં તત્પર શી રીતે થશે ? નહીં જ થાય ૫૦

ધર્માચરણની દુર્લભતા—

धर्मस्य दुर्लभो ज्ञाता, सम्यग्वक्ता ततोऽपि च ।
श्रोता ततोऽपि श्रद्धावान्, कर्ता कोऽपि ततः सुधीः ॥५१॥

આ સંસારમાં ધર્મને જાણનાર મનુષ્ય દુર્લભ છે, તેનાથી પણ ધર્મને કહેનાર વિશેષ દુર્લભ છે, તેનાથી પણ ધર્મને સાંભળનાર વિશેષ દુર્લભ છે, તેનાથી પણ ધર્મની શ્રદ્ધા રાખનાર વિશેષ દુર્લભ છે અને તેનાથી પણ ધર્મને કરનારો કોઈક જ બુદ્ધિમાન હોય છે ૫૧

धर्मनु शीघ्र आचरणः—

अवाप्य धर्मावसरं विवेकी, कुर्याद्विलम्बं न हि विस्तराय ।
यतो जिनस्तक्षशिलाधिपेन, रात्रिं व्यतिक्रम्य पुनर्न नेमे ॥५२॥

पार्श्वनाथचरित्र (गद्य), पृ० ८८ (प्र स) *

વિવેકી માણસે ધર્મનો સમય પ્રાપ્ત થયા પછી તે ધર્મ વિસ્તારથી કરવાના હેતુથી પણ વિલબ કરવો ન જોઈએ કારણ કે તક્ષશિલા નગરીના સ્વામી બાહુબળીએ માત્ર એક રાત્રિનો જ વિલબ કર્યો, એટલે કે 'પ્રભુને પ્રાત કાળે મોટા વિસ્તારથી જઈને વદન કરીશ' એમ ધારીને માત્ર રાત્રિ જ નિર્ગમન કરી, તેથી તે પ્રાત કાળે ગયા ત્યારે પ્રભુએ અન્યત્ર વિહાર કરેલો હોવાથી પ્રભુને વાદી શક્યા નહી ૫૨

विलम्बो नैव कर्तव्य आयुर्याति दिने दिने ।
न करोति यमः क्षान्तिं, धर्मस्य त्वरिता गतिः ॥५३॥

હે ભવ્ય જીવ ! ધર્મ કરવામા જરા પણ વિલબ ન કરવો કેમકે દિવસે દિવસે આયુષ્ય જતુ જાય છે અને યમરાજ (મૃત્યુ) ક્ષમા કરતો નથી એટલે કે એક ક્ષણ પણ રાહ જોતો નથી અને ધર્મની ગતિ શીઘ્ર છે ૫૩

धर्म अने पापः—

दुःखं पापात् सुखं धर्मात्, सर्वशास्त्रेषु संस्थितिः ।
न कर्तव्यमतः पापं, कर्तव्यो धर्मसंचयः ॥ ५४ ॥

शास्त्रवार्तासमुच्चय, स्तबक १, श्लो० २

પાપથી દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને ધર્મથી સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, એવી સર્વ ધર્મશાસ્ત્રની વ્યવસ્થા છે તેથી હવે પછી પાપ કરવુ નહીં, અને ધર્મનો સંચય કરવો. ૫૪

धर्मं न कुरुषे मूर्ख ! प्रमादस्य वशंवदः ।
कल्ये हि त्रास्यते कस्त्वा, नरके दुःखविह्वलम् ॥५५॥

योगसार, प्रस्ताव ५, श्लो० ४१

હે મૂર્ખ ! તુ પ્રમાદને વશ થઈને ધર્મ કરતો નથી, તેથી કાલે નરકમા જઈ દુઃખથી વ્યાકુળ થઈશ ત્યારે તારૂં રક્ષણ કોણ કરશે ? ૫૫

धर्मस्य फलमिच्छन्ति, धर्मं नेच्छन्ति मानवाः ।
फलं पापस्य नेच्छन्ति, पापं कुर्वन्ति सादराः ॥ ५६ ॥

મનુષ્યો ધર્મના ફળ(સુખાદિક)ને ઇચ્છે છે, પરંતુ ધર્મને એટલે ધર્મ કરવાને ઇચ્છતા નથી તેમ જ પાપના ફળ (દુઃખાદિક) ને ઇચ્છતા નથી, પરંતુ પાપકર્મને આદર સહિત-હોંશથી કરે છે ૫૬

ધર્મ તજનાર મૂર્ખ—

ते धत्तूरतरुं वपन्ति भवने प्रोन्मूल्य कल्पद्रुमं,
चिन्तारत्नमपास्य काचशकलं स्वीकुर्वते ते जडाः ।
विक्रीय द्विरदं गिरीन्द्रसदृशं क्रीणन्ति ते रासभं,
ये लब्धं परिहृत्य धर्ममधमा धावन्ति भोगाशया ॥५७॥

सिन्दूरप्रकरण, श्लो० ६

જે અધમ પુરૂષો પ્રાપ્ત થયેલ ધર્મનો ત્યાગ કરીને ભોગની આશાથી આમ તેમ દોડયા કરે છે, તેઓ પોતાના ઘરના આગણામા ઉગેલા કલ્પવૃક્ષને ઉખેડી ધતૂરાનુ ઝાડ વાવે છે, તે જડ પુરૂષો ચિતા રત્નને ફેકી દઈ કાચનો કકડો સ્વીકાર કરે છે, અને પર્વત જેવડા હાથીને વેચીને ગધેડાને ખરીદ કરે છે એમ જાણવુ ૫૭

ધર્મ કરવાનુ કારણ.—

अनन्तदुःख' समारो मोक्षोऽनन्तसुखः पुनः ।
तयोस्त्यागपरिप्राप्तिहेतुर्धर्मं विना न हि ॥ ५८ ॥

त्रिपष्टि पर्व. १, स० ? ३, श्लो० ? ७

સસાર અનત દુખમય છે અને મોક્ષ અનત સુખમય છે તે સસારના ત્યાગનુ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિનુ કારણ ધર્મ વિના બીજુ કોઇ નથી ૫૮

अर्जनीय फलानद्भिस्तत् किञ्चिजन्मनाऽमुना ।
धुनमामाद्यते येन, शुद्ध जन्मान्तर पुनः ॥ ५९ ॥

विवेकविलास, उल्लास, ७, श्लो० ५

કલાવાન પડિત પુરૂષોએ આ આખા જન્મવડે તેવુ કાઇક ઉપાર્જન કરવુ, કે જેથી ફરીને હવે પછીનો જન્મ શુદ્ધ પ્રાપ્ત થાય ૫૯

चला विभूतिर्नंनु जीवित चल,
विनश्वर यौवनमप्यकालत' ।

इदं शरीरं बहुरोगमन्दिरं,
निमृश्य चैवं कुरु धर्म्ममन्वहम् ॥ ६० ॥

धर्मकल्पद्रुम, पृ० १२४, श्लो० ७६ (दे ला)*

મનુષ્યો ! વિભૂતિ (લક્ષ્મી) અવશ્ય ચલાયમાન છે, જીવિત ચલાયમાન છે, યુવાવસ્થા પણ અકાળે જ નાશ પામવાની છે, તથા આ શરીર ઘણા રોગોનું ઘર છે, આ પ્રમાણે વિચારીને હે જીવ ! તું નિરંતર ધર્મ કર ૬૦

कर्त्तव्यं प्रतिदिवसं प्रसन्नचित्तैः,
स्वल्पोऽपि व्रतनियमोपवासधर्मः ।
प्राणेषु प्रहरति नित्यमेव दैवं,
भूतानां महति कृतेऽपि हि प्रयत्ने ॥ ६१ ॥

जैनपञ्चतन्त्र, पृ० १६३, श्लो० १६० *

મોટો પ્રયત્ન કર્યા છતાં પણ પ્રાણીઓના પ્રાણોને વિષે દૈવ હમેશાં પ્રહાર કર્યા જ કરે છે (મૃત્યુ સમીપે આવતું જ જાય છે), તેથી કરીને હમેશાં મનુષ્યે પ્રસન્ન ચિત્ત રાખીને થોડો પણ વ્રત, નિયમ અને ઉપવાસરૂપ ધર્મ કરવો યોગ્ય છે ૬૧

न क्लेशेन विना द्रव्यं, द्रव्यहीने कुतः क्रिया ।
क्रियाहीने न धर्मः स्याद्धर्महीने कुतः सुखम् ॥ ६२ ॥

दक्षस्मृति, अ० ३, श्लो० २४

ક્લેશ–કષ્ટ વિના ધન મળતું નથી, ધન વિના ક્રિયા થઈ શકતી નથી, ક્રિયા વિના ધર્મ થઈ શકતો નથી, અને ધર્મ સુખ ક્યાંથી મળે ? ૬૨

बाल्यादपि चरेद्धर्ममनित्य खलु जीवितम् ।
फलानामिव पक्काना, शश्वत्पतनतो भयम् ॥ ६३ ॥

બાલ્યાવસ્થાથી જ ધર્મનુ આચરણ કરવુ જોઈએ કેમકે જીવિત અનિત્ય છે પાકેલા ફળની જેમ પ્રાણીઓને નિન્તર પતન(મરણ)નો ભય હોય છે ૬૩

बीजमु(प्यो)प्तिं विना न स्याद्यथा सस्यागमो नृणाम् ।
धर्माभिज्ञानहीनास्तु, लभन्ते नैव किञ्चन ॥ ६४ ॥

तस्माद्बाल्येऽपि दु'खेऽपि, निर्धनत्वेऽपि श्रद्धया ।
देवदर्शनमात्रेण, धर्म' कार्यो निरन्तरम् ॥ ६५ ॥

જેમ બીજ વાવ્યા સિવાય મનુષ્યોને અનાજની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેમ ધર્મના જ્ઞાન વિનાના મનુષ્યો કાંઈ પણ પામી શકતા નથી તેથી બાલ્યાવસ્થામા પણ, દુ ખમા પણ અને નિર્ધન અવસ્થામા પણ કાંઈ ન બની શકે તો શ્રદ્ધા પૂર્વક માત્ર નિરંતર દેવદર્શન કરવારૂપ ધર્મ તો કરવો જ ૬૪, ૬૫

ધર્મનો ઉપદેશઃ—

धर्मकार्ये मतिस्तावद्यावदायुर्दृढ तव ।
आयु'कर्मणि सक्षीणे, पश्चात्त्व किं करिष्यसि ? ॥ ६६ ॥

तत्त्वामृत, श्लो० ६१

હે જીવ ! જ્યા સુધી તારૂ આયુષ્ય દૃઢ છે, ત્યા સુધી તારી

धर्मकार्यमां बुद्धि रही शकशे, परंतु आयुष्यकर्म क्षीण थशे त्यारे तुं शुं करीश ? कांई करी शकीश नहीं ६६

भवकोटीदुष्प्रापामवाप्य नृभवादिसकलसामग्रीम् ।
भवजलधियानपात्रे, धर्मे यत्नः सदा कार्यः ॥ ६७ ॥

पार्श्वनाथचरित्र(गद्य), पृ० २ (प्र स)*

क्रोडो भववडे पण पामी न शकाय तेवी मनुष्य भवादिक समग्र सामग्री पामीने संसार सागरने तरवामां वहाण समान धर्मने विषे निरंतर प्रयत्न करवो जोईए ६७

भवति मरण प्रत्यासन्न विनश्यति यौवनम्,
प्रभवति जरा सर्वाङ्गाना विनाशविधायिनी ।

विरमत बुधा कामार्थेभ्यो वृषे कुरुतादर,
वदितुमिति वा कर्णोपान्तस्थित पलित जने ॥ ६८ ॥

सुभाषितपद्यरत्नाकर, श्लो० ७७२

हे डाह्या पुरुषो ! मरण समीपे आवतुं जाय छे, यौवन नाश पामे छे, सर्व अवयवोने विनाश करनारी जरा-वृद्धावस्था समर्थ थाय छे-बळवान थाय छे, तेथी तमे हवे कामथी अने अर्थथी विराम पामो, अने धर्मने विषे आदर करो आ प्रमाणे जाणे माणसने कहेवाने ज आव्यो होय तेम धोळो वाळ तेना काननी पासे रह्यो छे ६८

भजत भजत धर्म्ये कर्म दुष्कर्मधर्म-
क्षपणनिपुणलीलागारिसब्रह्मचारि ।

३

कुगतियुवतिलास्यस्थानमालस्यमस्मि-
न्नगणयत लोकाः ! सर्वशोकाधिकारि ॥ ६९ ॥

करुणावज्रायुधनाटक, श्लो० २७

હે લોકો! તમે ધર્મકાર્યને ભજો ભજો-કરો! કેમકે તે ધર્મકાર્ય દુષ્કર્મ(પાપ)રૂપી ઘાસને નાશ કરવામા કુશળ એવા ક્રીડા કરવાના જળાશયની જેવુ છે આવા ધર્મકાર્યમા તમે આળસનો ત્યાગ કરો કેમકે તે આળસ કુગતિરૂપી સ્ત્રીને નૃત્ય કરવાનુ સ્થાન છે અને સર્વ પ્રકારના શોકને પ્રાપ્ત કરનારછે ૬૯

न हिंस्यात् सर्वभूतानि, नानृत वा वदेत् क्वचित् ।
नाहित नाप्रिय ब्रूयान्न स्तेन॰ स्यात् कथञ्चन ॥ ७० ॥

वराहपुराण, अ० १६, पृ० ५५३

સર્વ કોઇ પ્રાણીની હિંસા કરવી નહીં, કદાપિ અસત્ય વચન બોલવુ નહીં, તેમ જ અહિત કારક અને અપ્રિય વચન પણ બોલવુ નહીં, તથા કોઇ પણ પ્રકારે ચોર થવુ નહીં-કોઇનુ ધનાદિક ચોરવુ નહિ ૭૦

ब्रह्मचर्यमहिंसा च, सत्यमामिषवर्जनम् ।
व्रते चैतानि चत्वारि, चरितव्यानि नित्यश ॥ ७१ ॥

[illegible]

બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા, સત્ય વચન અને [illegible] ચાર બાબત, વ્રતને વિષે, હમેશા આચ[illegible]

विद्या तपो धन शौर्यं, कुलीनत्वमरोगता ।
राज्यं स्वर्गश्च मोक्षश्च, सर्वं धर्मादवाप्यते ॥ ७७ ॥

इतिहाससमुच्चय, अ० १३, श्लो० २२

વિદ્યા, તપ, ધન પરાક્રમ, કુલીનપણું, નીરોગતા, રાજ્ય, સ્વર્ગ અને મોક્ષ વિગેરે સર્વ ધર્મથી જ પ્રાપ્ત થાય છે ૭૭

सत्येन तपसा क्षान्त्या, दानेनाध्ययनेन च ।
ये धर्ममनुवर्तन्ते, ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ७८ ॥

इतिहाससमुच्चय, अ० ७, श्लो० २७

જેઓ સત્યવડે, તપવડે, ક્ષમાવડે, દાનવડે અને અધ્યયન (શાસ્ત્રાભ્યાસ) વડે ધર્મને અનુસરે છે-કરે છે, તે પુરૂષો સ્વર્ગે જનારા છે ૭૮

आरोग्यं दत्तसौभाग्यं, जीवितं कीर्तिपावितम् ।
भोगान् सुभगसयोगान्, लभन्ते धर्मकर्मठाः ॥ ७९ ॥

सूक्तरत्नावली, पृ० ४७, श्लो० ४९३ (आत्मा स)

ધર્મમા તત્પર થયેલા પુરૂષો સૌભાગ્યને આપનારૂં નીરોગપણુ, સત્કીર્તિવડે પવિત્ર જીવિત અને સૌભાગ્યના સયોગવાળા ભોગો પ્રાપ્ત કરે છે ૭૯

सन्ततिं शुद्धसौजन्या, विभूतिर्भोगभासुरा ।
विद्या विनयविख्याता, फलं धर्मतरोरिदम् ॥ ८० ॥

सूक्तरत्नावली, पृ० ४७, श्लो० ४९४ (आत्मा स)

શુદ્ધ સજ્જનતાવાળી સતતિ (પુત્ર, પૌત્રાદિક), ઉપભોગ કરવાથી શોભતી વિભૂતિ (લક્ષ્મી) અને વિનયવડે પ્રસિદ્ધ એવી વિદ્યા આ સર્વ ધર્મરૂપી વૃક્ષનું ફળ છે ૮૦

श्रेयःसौभाग्यमग्र्य ललितयुवतयश्चित्रवस्त्राणि हारा
श्छत्र चञ्चत्तुरङ्गा मदकलकरिणः काञ्चन शुद्धगेहम् ।
सौख्य लक्ष्मीः प्रभूता प्रवरकनकभाः शुभ्रकीर्तिश्च लोके,
श्रद्धा सद्धर्ममार्गे भवति ननु फलं धर्मकल्पद्रुमस्य ॥८१॥

धर्मकल्पद्रुम, पृ० ३, श्लो० ४७ (दे ला)

આ લોકમા ઉત્તમ કલ્યાણકારક સૌભાગ્ય, વિલાસવાળી સ્ત્રીઓ, વિચિત્ર વસ્ત્રો, મનોહર હારો (અલકારો), છત્ર, ચપળ ઘોડાઓ મદોન્મત્ત હાથીઓ, સુવર્ણ, શુદ્ધ–ઉત્તમ–ઘર (મહેલ), સુખ, ઘણી લક્ષ્મી, શ્રેષ્ઠ કનકના જેવી ઉજ્વળ કીર્ત્તિ તથા ઉત્તમ ધર્મમાર્ગને વિષે શ્રદ્ધા, આ સર્વ ધર્મરૂપી કલ્પ વૃક્ષના ફળ છે ૮૧

दीर्घमायुर्यशश्चारु, शुद्धिं बुद्धि शुभा श्रियम् ।
प्राज्य राज्य सुख शश्वद् दत्ते धर्मसुरद्रुम ॥ ८२ ॥

सूक्तरत्नावली, पृ ४७, श्लो० ४९६ (आत्मा स)

ધર્મરૂપી કલ્પવૃક્ષ દીર્ઘ આયુષ્યને આપે છે, ઉત્તમ યશને આપે છે, નિર્મળ બુદ્ધિને આપે છે, સારી લક્ષ્મીને આપે છે, મોટા રાજ્યને આપે છે, અને શાશ્વત–મોક્ષનુ–સુખ પણ આપે છે ૮૨

रम्यं रूपं करणपटुताऽऽरोग्यमायुर्विशालं,
कान्ता रूपादमितरतय सूनवो भक्तिमन्तः ।
षट्खण्डोर्वीतलपरिवृढत्वं यशः क्षीरशुभ्रं,
सौभाग्यश्रीरितिफलमहो धर्मवृक्षस्य सर्वम् ॥ ८३ ॥

सूक्तमुक्तावली, पृ० १५, श्लो० १० (हि ६)*

મનોહર રૂપ, ઇન્દ્રિયોની પટુતા, આરોગ્ય-નીરોગપણું, વિશાળ આયુષ, રૂપ વડે રતિને પણ જીતનારી કાંતાઓ, ભક્તિવાળા પુત્રો, છ ખંડ પૃથ્વીનું સ્વામીપણું, દૂધ જેવો ઉજ્વળ યશ અને સૌભાગ્ય લક્ષ્મી, અહો ! આ સર્વ ધર્મવૃક્ષનું જ ફળ છે ૮૩

धर्मप्रधानं पुरुषं, तपसा हतकिल्बिषम् ।
परलोकं नयत्याशु, भास्वन्तं खशरीरिणम् ॥ ८४ ॥

मनुस्मृति, अ० ४, श्लो० २४३,

તપવડે પાપનો જેણે નાશ કર્યો છે એવા ધર્મ પ્રધાન-ધર્મમાં તત્પર રહેનાર-પુરુષને ધર્મ જ દેદીપ્યમાન શરીરવાળા પરલોકમાં-બ્રહ્મલોક અથવા સ્વર્ગ લોકમાં શીઘ્ર લઇ જાય છે ૮૪

सत्यं दानं तपः शौर्यं, शान्तिर्दाक्ष्यमसम्भ्रमः ।
यस्मिन्नेतानि सर्वाणि, स मां पृच्छतु पाण्डव ! ॥८५॥

महाभारत, शान्तिपर्व, अ० ५४, श्लो० ७

હે પાંડવ ! જે પુરુષને વિષે સત્ય, દાન, તપ, શૂરતા, શાંતિ, ચતુરાઈ, અસંભ્રમચિતપણું, આ સર્વ ગુણો હોય તે મને પૂછી શકે-મારી પાસે આવે (અર્થાત્ જે આ પ્રમાણે ધર્મ કરતો હોય તે ઇશ્વર પાસે પહોંચી શકે છે) ૮૫

[जैनधर्म]

જૈનધર્મનુ સ્વરૂપ:—

स्याद्वादो विद्यते यस्मिन्, पक्षपातो न विद्यते ।
नास्त्यन्यपीडनं किञ्चिज्जैनधर्मः स उच्यते ॥ ८६ ॥

જે ધર્મમા સ્યાદ્વાદ છે, જેમા પક્ષપાત નથી, જેમા કોઈ પણ પ્રાણીની પીડા થતી નથી, તે જૈનધર્મ કહેવાય છે ૮૬

જૈનધર્મનુ મહત્ત્વ:—

स्वर्गापवर्गसंपत्तिकारणं करुणामयः ।
जैन एव सतां धर्मः, कर्मघर्मघनाघनः ॥ ८७ ॥

करुणावज्रायुधनाटक, श्लो० ३९

જીવદયામય આ જૈનધર્મ જ સત્પુરુષોને સ્વર્ગ અને મોક્ષની સંપત્તિના કારણરૂપ છે, અને કર્મરૂપી ઘામનો નાશ કરવામા મેઘસમાન છે ૮૭

अभेद्यो वादिभिर्जैनः, कुञ्जरैरिव मन्दरः ।
जीवरक्षामयः साक्षादेष धर्मः सनातनः ॥ ८८ ॥

करुणावज्रायुधनाटक, श्लो० ३८

જિનેશ્વરે પ્રરૂપેલો જીવદયામય-અહિંસામય-આ ધર્મ સાક્ષાત્ સનાતન-શાશ્વત-છે, જેમ હાથીઓથી મેરૂ પર્વત ભેદાતો નથી તેમ આ જૈનધર્મ વાદીઓથી ભેદાતો નથી ૮૮

बौद्धानामृजुसूत्रतो मतमभूद्वेदान्तिना सङ्ग्रहात्,
माङ्ख्यानां तत एव नैगमनयाद्योगश्च वैशेषिक· ।
शब्दब्रह्मविदोऽपि शब्दनयत सर्वैर्नयैर्गुम्फिता,
जैनी दृष्टिरितीह सारतरता प्रत्यक्षमुद्वीक्ष्यते ॥ ८९ ॥
उपदेशप्रासाद (भाषांतर), भाग ४, पृ० ३९४ (प्र स)

ઋજુસૂત્ર નયમાથી બૌદ્ધનો મત પ્રવર્ત્યો છે, વેદાંતીઓનો મત સંગ્રહ નયમાથી નીકળ્યો છે, સાંખ્યનો મત પણ તેજ સંગ્રહ નયમાથી નીકળ્યો છે, યોગ અને વૈશેષિક મત નૈગમ નયમાથી થયા છે, શબ્દબ્રહ્મના જ્ઞાનવાળાઓ પણ શબ્દ નય માથી નીકળ્યા છે પરંતુ જૈનદર્શન તો સર્વ નયોથી ગુંફ છે, તેથી તે દર્શનનુ શ્રેષ્ઠ રહસ્ય પ્રત્યક્ષ જ દેખાય છે ”

જૈનધર્મનુ અમરપણુ —

म्लायन्ति पुष्पनिचया प्रहरार्धकेन,
वैगन्ध्यमेति दिवसेन कृतोऽङ्गराग ।
जीर्यन्ति रम्यवसनान्यपि भूरिवर्ष·,
नो जीर्यते युगशतैर्जिनधर्मसेवा ॥ ९० ॥
रत्नपूना

પુષ્પના સમૂહો અર્ધ પહોરમા જ કરમાઇ જાય છે, શરીરપર કરેલો ચંદનાદિકનો લેપ એક દિવસમા જ દુર્ગંધમય થઇ જાય છે, તથા મનોહર ઉત્તમ વસ્ત્રો પણ ઘણે વર્ષે જીર્ણ થાય છે પરંતુ જિનધર્મની કરેલી સેવા, સેંકડો યુગવડે પણ, જીર્ણ નથી ૯૦

જૈનધર્મની શ્રદ્ધાઃ—

जिनधर्मविनिर्मुक्तो मा भूव चक्रवर्त्यपि ।
स्या चेटोऽपि दरिद्रोऽपि, जिनधर्माधिवासितः ॥ ९१ ॥

योगशास्त्र, पृ० २६९, श्लो० १४१ (प्र स)

હું જૈનધર્મથી રહિત ચક્રવર્તી પણ ન થાઉં, અને જૈનધર્મથી યુક્ત એવો દાસ અને દરિદ્ર પણ થાઉં, તે સારૂ છે ૯૧

જૈનધર્મનો સારઃ—

जिनशासनस्य सारो जीवदया निग्रहः कषायाणाम् ।
साधर्मिकवात्सल्य, भक्तिश्च तथा जिनेन्द्राणाम् ॥ ९२ ॥

धर्मबिन्दु

સર્વ જીવોપર દયા રાખવી, ક્રોધાદિક કષાયોનો નિગ્રહ કરવો, સાધર્મિકનું વાત્સલ્ય કરવુ, અને જિનેદ્રની ભક્તિ કરવી આ જિનશાસનનો સાર-તત્ત્વ-છે ૯૨

જૈનધર્મની દુર્લભતાઃ—

जैनो धर्मो दयामूलो जन्म सुश्रावके कुले ।
गुरूणा पादभक्तिश्च, विना पुण्य न प्राप्यते ॥ ९३ ॥

દયામય જૈનધર્મ, સારા શ્રાવકના કુળમા જન્મ અને ગુરૂના ચરણની ભક્તિ, આ સર્વ પુણ્ય વિના મળી શકતા નથી ૯૩

જે માણસ પ્રાણીઓની હિંસાથી ઉપાર્જન કરેલા ધર્મ કર્મવડે સ્વર્ગના ઉચ્ચ સ્થાનને મેળવવા ઇચ્છે છે, તે પુરૂષ ખરેખર ભસ્મથી બનાવેલા પગથીયાના માર્ગવડે ઉંચા પર્વત ઉપર ચડવાને ઇચ્છે છે એમ જાણવુ-અર્થાત્ એ અસંભવિત છે ૨

हिंसामयः शिशुक्रीडाधूलीदेवकुलोपमः ।
स किं धर्मोऽपि धर्मान्तर्गालिशेनापि पठ्यते ॥ ३ ॥

करुणावज्रायुधनाटक, श्लो० ३७

જે હિંસામય ધર્મ છે તે બાળકોએ ક્રીડાને માટે કરેલા ધૂળના દેવાલય જેવો છે આવા ધર્મની શું કોઈ મૂર્ખ માણસ પણ ધર્મને વિષે ગણતરી કરે ? ન જ કરે ૩

धर्मश्चेत् परदारसङ्गकरणाद्धर्मः सुरासेवनात्,
सपुष्टिः पशुमत्स्यमांसनिकराहाराच्च हे वीर ! ते ।
हत्या प्राणिचयस्य चेत्तव भवेत् स्वर्गापवर्गाप्तये,
कोऽस्मत्कर्मतया तदा परिचितः स्यान्नेति जानीमहे ॥४॥

હે વીર ! જો કદાચ તારે પરસ્ત્રીનો સંગ કરવાથી ધર્મ થતો હોય, મદિરાનું પાન કરવાથી ધર્મ થતો હોય, પશુ અને મત્સ્યના માંસના સમૂહનું ભક્ષણ કરવાથી તારા શરીરની પુષ્ટિ થતી હોય, અને જો તારે પ્રાણીના સમૂહની હત્યા સ્વર્ગ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિને માટે થતી હોય, તો અશુભ-પાપ કર્મપણાવડે કોણ પરિચિત થશે-પાપ કર્મને કરનાર કોણ કહેવાય ? તે અમે જાણતા નથી (મતલબ કે આ બધો અધર્મ જ છે અને તેનું કડવું ફળ મળે છે)

जीव–आत्मा (७४)

જીવ–આત્મા–નુ સ્વરૂપઃ—

ज्ञानदर्शनसपन्न आत्मा चैको ध्रुवो मम ।
शेषा भावाश्च मे बाह्याः, सर्वे सयोगलक्षणाः ॥ १ ॥

तत्त्वामृत, श्लो० २५१

જ્ઞાન અને દર્શનવડે યુક્ત એવો મારો એક આત્મા જ શાશ્વત છે, અને બાકીના શરીરાદિક સર્વે મારા બાહ્ય પદાર્થો, સયોગથી થયેલા હોવાથી, અનિત્ય છે ૧

न जायते न म्रियते कदाचिन्नायं भूत्वा भवितेति ।
नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि, नैनं दहति पावक' ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २ ॥

आचारागसूत्रवृत्ति, पृ० २२५, श्लो० १ *

આ આત્મા કદાપિ ઉત્પન્ન થતો નથી, અને મરતો પણ નથી, આ આત્મા ઉત્પન્ન થઈને પછી થશે એમ નથી આ આત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતા નથી, તેને અગ્નિ બાળી શકતો નથી, તેને જળ આર્દ્ર કરી શકતુ નથી, તથા તેને વાયુ સુકાવી શકતો નથી ૨

આત્મા પોતે જ કર્મ કરે છે અને પોતે જ તે કર્મનુ ફળ ભોગવે છે, આત્મા પોતે જ સસારમા ભ્રમણ કરે છે અને પોતે જ તે સસાર થકી મુક્ત પણ થાય છે ૬

स्वयमुत्पद्यते जन्तुः, स्वयमेव विवर्धते ।
सुखदुःखे तथा मृत्यु, स्वयमेवाधिगच्छति ॥ ७ ॥
महाभारत, शांतिपर्व, अ० २९५, श्लो० १६

પ્રાણી પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થાય છે, પોતાની મેળે જ વૃદ્ધિ પામે છે, પોતાની મેળે જ સુખદુખ પામે છે, તથા પોતાની મેળે જ મરણ પામે છે ૭

शुभाशुभानि कर्माणि, स्वय कुर्वन्ति देहिनः ।
स्वयमेवोपभुज्यन्ते, दुःखानि च सुखानि च ॥ ८ ॥
आध्यात्मिकरामायण, अरण्यकाड, अ० ९, श्लो० १४

પ્રાણીઓ પોતે જ શુભ અને અશુભ કર્મો કરે છે, તથા તેના ફળરૂપ સુખ અને દુખ પણ પોતે જ ભોગવે છે–અનુભવે છે ૮

જીવનુ સર્વત્ર વ્યાપકપણુ:—

समस्तलोकाकाशेऽपि, नानारूपैः स्वकर्मतः ।
वालाग्रमिव तन्नास्ति, यन्न स्पृष्टं शरीरिभिः ॥ ९ ॥
योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ६७

આ સમસ્ત લોકાકાશમા વાળના અગ્ર ભાગ જેટલો પણ એવો કોઇ ભાગ નથી, કે જેને પ્રાણીઓએ, પોતપોતાના કર્મયોગે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે, સ્પર્શ ન કર્યો હોય ૯

अच्छेद्योऽयममेद्योऽयमविकारी स उच्यते ।
नित्य. सततग स्थाणुरचलोऽय सनातन' ॥ ३ ॥

आचारांगसूत्रवृत्ति, पृ० २२५, श्लो० १

આ આત્મા કોઈથી છેદી શકાતો નથી તથા ભેદી શકાતો નથી આ આત્મા અવિકારી-વિકાર રહિત કહેવાય છે, તેમજ નિત્ય સતતગ-નિરતર ગતિ કરનાર, સ્થાણુ, અચલ અને સનાતન છે ૩

परमानन्दसपन्न, निर्विकार निरामयम् ।
ध्यानहीना न पश्यन्ति, निजदेहे व्यवस्थितम् ॥ ४ ॥

ઉત્કૃષ્ટ આનંદવી યુક્ત, વિકાર રહિત અને વ્યાધિ રહિત એવો આત્મા કે જે પોતાના શરીરમા જ રહેલો છે તેને ધ્યાન રહિત પુરૂષો જોઈ શકતા નથી ૪

આત્મા સ્વય કર્તા, સ્વય ભોક્તા —

केवल कनलज्ञान, प्राप्नुवन्ति स्ववीर्यतः ।
स्ववीर्येणैव गच्छन्ति, जिनेन्द्रा. परम पदम् ॥ ५ ॥

त्रिषष्टि, पर्व १०, सर्ग ३, श्लो० ३१

જિનેશ્વરો કેવળ-ફક્ત પોતાના વીર્યથી જ કેવળજ્ઞાનને પામે છે, અને પોતાના વીર્યથી જ મોક્ષપદમા જાય છે ५

स्वय कर्म करोत्यात्मा, स्वय तत्फलमश्नुते ।
स्वय भ्रमति ससारे, स्वय तस्माद्विमुच्यते ॥ ६ ॥

वृद्धचाणाक्यनीति, अ० ६, श्लो० ९

આત્મા પોતે જ કર્મ કરે છે અને પોતે જ તે કર્મનું ફળ ભોગવે છે, આત્મા પોતે જ સંસારમાં ભ્રમણ કરે છે અને પોતે જ તે સંસાર થકી મુક્ત પણ થાય છે ૬

स्वयमुत्पद्यते जन्तुः, स्वयमेव विवर्धते ।
सुखदुःखे तथा मृत्यु, स्वयमेवाधिगच्छति ॥ ७ ॥
महाभारत, शांतिपर्व, अ० ७९५, श्लो० १६

પ્રાણી પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થાય છે, પોતાની મેળે જ વૃદ્ધિ પામે છે, પોતાની મેળે જ સુખદુ ખ પામે છે, તથા પોતાની મેળે જ મરણ પામે છે ૭

शुभाशुभानि कर्माणि, स्वय कुर्वन्ति देहिन. ।
स्वयमेवोपभुज्यन्ते, दुःखानि च सुखानि च ॥ ८ ॥
आध्यात्मिकरामायण, अरण्यकाड, अ० ९, श्लो० १४

પ્રાણીઓ પોતે જ શુભ અને અશુભ કર્મો કરે છે, તથા તેના ફળરૂપ સુખ અને દુ ખ પણ પોતે જ ભોગવે છે—અનુભવે છે ૮

જીવનુ સર્વત્ર વ્યાપકપણુ :—

समस्तलोकाकाशेऽपि, नानारूपैः स्वकर्मत ।
बालाग्रमिव तन्नास्ति, यन्न स्पृष्ट शरीरिभिः ॥ ९ ॥
योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ६७

આ સમસ્ત લોકાકાશમા વાળના અગ્ર ભાગ જેટલો પણ એવો કોઇ ભાગ નથી, કે જેને પ્રાણીઓએ, પોતપોતાના કર્મયોગે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે, સ્પર્શ ન કર્યો હોય. ૯

બહિરાત્મા અંતરાત્મા —

विभवश्च शरीरं च, बहिरात्मा निगद्यते ।
तदधिष्ठायको जीवस्त्वन्तरात्मा सकर्मकः ॥ १६ ॥

विवेकविलास, उल्लास ११, श्लो० ३२

ધનાદિક વૈભવ અને શરીર એ બાહ્ય આત્મા કહેવાય છે, અને તે શરીરનો અધિષ્ઠાયક એટલે તેમાં રહેલો જીવ અંતરાત્મા કહેવાય છે, તે જીવ કર્મ સહિત હોય છે ૧૬

આત્મવંચના —

यो न साधयते धर्मं, कामक्रोधौ तदाश्रयौ ।
महामोहविमूढेन, तेनात्मा वंचितो ध्रुवम् ॥ १७ ॥

इतिहाससमुच्चय, अ० १८, श्लो० ३५

જે ધર્મને સાધતો નથી, તથા જે કામ અને ક્રોધના આશ્રયરૂપ છે, તે મહામોહથી મૂઢ થયેલા પ્રાણીએ પોતાના આત્માને જ ઠગ્યો છે એમ જાણવું ૧૭

આત્માનો અતોષઃ—

न वह्निस्तृणकाष्ठाद्यैर्नदीभिर्वा महोदधिः ।
न चैवात्माऽर्थसारेण, शक्यस्तर्पयितुं क्वचित् ॥ १८ ॥

उत्तराध्ययनसूत्रटीका (भावविजय),पृ० २०१ (आत्मा० स०)*

ઘાસ અને લાકડા વિગેરેવડે અગ્નિ તૃપ્ત થતો નથી,

અથવા નદીઓના જળવડે સમુદ્ર તૃપ્તિને પામતો નથી, તેમ આ આત્મા કદાપિ ઘણા ધનવડે પણ તૃપ્ત કરી શકાતો નથી ૧૮.

આત્મજ્ઞાનઃ—

कामं क्रोध लोम मोह, त्यक्त्वाऽऽत्मान पश्य हि कोऽहम् ।
आत्मज्ञानविहीना मूढास्ते पच्यन्ते नरकनिगूढाः ॥ १९ ॥

मोहमुद्गर (शकराचार्य), श्लो० ७

હે જીવ ! કામ, ક્રોધ, લોભ અને મોહનો ત્યાગ કરીને તુ તારા આત્માને જ જો, કે હુ કોણ છુ ? જેઓ આત્મજ્ઞાનરહિત હોય છે,તે મૂઢ પુરૂષો નરકમા પડીને હેરાન થયા કરે છે ૧૯

આત્મહિતઃ—

स्वहित तु भवेज्ज्ञान, चारित्र दर्शन तथा ।
तप' सरक्षण चैव, सर्वविद्भिस्तदुच्यते ॥ २० ॥

तत्त्वामृत, श्लो० १५९

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપનુ આચરણ એ જ આત્મહિત છે એમ સર્વજ્ઞોએ કહેલુ છે ૨૦

सर्वथा स्वहितमाचरणीय, किं करिष्यति जनो बहुजल्पः ।
विद्यते न हि स कश्चिदुपाय , सर्वलोकपरितोषकरो यः ॥२१॥

સર્વ પ્રકારે પોતાના આત્માનુ જ હિત થાય તેવુ આચરણ કરવુ, વિવિધ પ્રકારના વચનોને બોલનાર લોક શુ કર-

વાનો છે ? કેમકે એવો કોઈ પણ ઉપાય નથી કે જે સર્વ લોકોને સંતોષ આપનાર હોય ૨૧

ये निःस्पृहास्त्यक्तसमस्तरागा-
स्तत्त्वैकनिष्ठा गलिताभिमानाः ।
संतोषपोषैकविलीनवाञ्छा-
स्ते रञ्जयन्ति स्वमनो न लोकम् ॥ २२ ॥
हृदयप्रदीप, श्लो० २२

જેઓ સ્પૃહારહિત છે, જેમણે સમગ્ર રાગનો ત્યાગ કર્યો છે, જેઓ તત્ત્વને વિષે જ તત્પર છે, જેઓનું અભિમાન નાશ પામ્યું છે, તથા જેમણે સંતોષની પુષ્ટિને લીધે સર્વ વાછાનો ત્યાગ કર્યો છે, તે પુરુષો પોતાના આત્માને જ રંજન કરે છે લોકને રંજન કરતા નથી ૨૨

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं, नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ २३ ॥
भगवद्गीता, अ० ६, श्लो० ५

પોતાના આત્માવડે જ પોતાના આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો, આત્માને દુઃખી થવા દેવો નહીં કારણ કે આત્મા જ આત્માનો બંધુ છે અને આત્મા જ આત્માનો શત્રુ છે ૨૩

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं, मग्नं संसारवारिधौ ।
योगारूढत्वमासाद्य, सम्यग्दर्शननिष्ठया ॥ २४ ॥
विवेकचूडामणि

સંસારરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબેલા પોતાના આત્માને સમ્યગ્-દર્શનની સ્થિરતાવડે એટલે સમકિતમાં સ્થિર થઇ, યોગના આરૂઢપણાને પામીને, પોતાના આત્માવડે જ ખેંચી કાઢવો યોગ્ય છે ૨૪

यथा दीपो निरातस्थो निश्चलो वायुवर्जितः ।
प्रज्वलन्नाशयेत् सर्वमन्धकारं महामते ॥ २५ ॥
तद्वद्दोषविहीनात्मा, भवत्येव निराश्रयः ।
निराशो निश्चलो वत्स, न मित्रं न रिपुस्तदा ॥ २६ ॥

पद्मपुराण, खंड २, अ० ८६, श्लो० ५९, ६०

હે મહાબુદ્ધિમાન ! જેમ વાયુ-રહિત સ્થાનમાં રહેલો, નિશ્ચળ, વાયુરહિત અને સળગાવેલો દીવો સર્વ અંધકારનો નાશ કરે છે, તે જ પ્રમાણે હે વત્સ ! દોષરહિત, આશ્રયરહિત અને આશારહિત એવો આત્મા જ્યારે નિશ્ચળ થાય છે, ત્યારે તેને કોઇ પણ મિત્ર કે શત્રુ હોતો નથી ૨૫, ૨૬

આત્મરક્ષણ:—

आत्मानं सततं रक्षेज्ज्ञानध्यानतपोबलैः ।
प्रमादिनोऽस्य जीवस्य, शीलरत्नं विलुप्यते ॥ २७ ॥

तत्त्वामृत, श्लो० १५

જ્ઞાન, ધ્યાન અને તપના બળવડે નિરંતર આત્માનું રક્ષણ કરવું જોઈએ જો તેમ ન કરે તો પ્રમાદી થયેલા આ જીવનું શીળરૂપી રત્ન વિનાશ પામે છે ૨૭

આત્માના ગુણઃ—

अथाष्टावात्मगुणा दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया ।
शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति ॥ २८ ॥

गौतमस्मृति, अ० ८, श्लो० ४

સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર દયા, ક્ષમા, ઈર્ષ્યારહિતપણું, પવિત્રતા, દુઃખરહિતપણું, મંગલ, કૃપણતારહિતપણું અને નિઃસ્પૃહતા, આ આઠ ગુણ આત્માના છે ૨૮

ज्ञानस्य भक्तेस्तपसः क्रियाया,
प्रयोजनं खल्विदमेकमेव ।
यत् समाधौ सति कर्मलेप-
विशोधनादात्मगुणप्रकाशः ॥ २९ ॥

अध्यात्मतत्त्वालोक

જ્ઞાન, ભક્તિ, તપ અને ક્રિયા એ સર્વનું પ્રયોજન આ એક જ છે કે જે જ્ઞાનાદિકથી સમાધિ (એકાગ્રતા) થાય, અને તે થવાથી કર્મના લેપનું શોધન થાય-કર્મનો ક્ષય થાય, અને તે થવાથી આત્માના ગુણોનો પ્રકાશ થાય ૨૯.

આત્મસ્વરૂપ વિચાર —

मा जानीत वयं बाला देही देहेषु शाश्वतः ।
जरायौवनजन्माद्या धर्मा देहस्य नात्मनः ॥ ३० ॥

અમે બાળક છીએ એમ તમે ન જાણો, આત્મા શરીરને

વિષે શાશ્વત-નિરંતર રહેનારો છે એમ પણ તમે ન જાણો, તથા જરાવસ્થા, યુવાવસ્થા અને જન્મ એ વિગેરે શરીરના ધર્મો છે, પણ આત્માના ધર્મો નથી ૩૦

नाहं नारको नाम, न तिर्यङ् नापि मानुषः ।
न देवः किन्तु सिद्धात्मा, सर्वोऽयं कर्मविभ्रमः ॥ ३१ ॥

" जैनकवि

હું નારકી નથી, તિર્યંચ પણ નથી, મનુષ્ય પણ નથી, તેમ જ દેવ પણ નથી પરંતુ સિદ્ધ આત્મરૂપ છું અને આ સર્વ દેખાય છે તે તો માત્ર કર્મનો જ વિલાસ છે ૩૧

આત્મોપદેશઃ—

आहारैर्मधुरैर्मनोहरतरैर्हारैर्विहारैर्वरैः,
केयूरैर्मणिरत्नचारुशिखरैर्दारैरुदारैश्च किम् ? ।
प्राणान्पद्मदलाग्रवारितरलाञ्ज्ञात्वा जवाज्जीव रे,
दानं देहि निधेहि शीलतपसी निर्वेदमास्वादय ॥ ३२ ॥

वैराग्यशतक (पद्मानन्द), श्लो० ५६

મધુર એવા આહાર કરવાથી શું ? મનોહર એવા હાર વિગેરે અલંકારો પહેરવાથી શું ? ઉત્તમ વિહારવડે (મહેલો વડે) શું ? મણિ અને રત્નોથી સુંદર એવા બાજુબંધ પહેરવાથી શું ? ઉદાર (સુંદર રૂપવાળી) સ્ત્રીઓ ભોગવવાથી શું ? કેમકે આ પ્રાણો કમળના પર્ણના અગ્ર ભાગ ઉપર રહેલા જળ બિંદુની જેવા ચપળ છે, એમ જાણીને હે જીવ ! ત.

શીઘ્રપણે દાન દે, શીયળ પાળ, તપ કર, અને વૈરાગ્યરસનો આસ્વાદ કર ૩૨

ज्ञात्वा बुद्बुदभङ्गुर धनमिद दीपप्रकम्प वपु-
स्तारुण्य तरलेक्षणाक्षितरल विद्युच्चल दोर्नलम् ।
रे रे जीव! गुरुप्रसादवशतः किंचिद्विधेहि द्रुत,
दानध्यानतपोविधानविषय पुण्य पवित्रोचितम् ॥ ३३ ॥

वैराग्यशतक (पद्मानद), श्लो० ५७

હે જીવ! આ ધન પાણીના પરપોટાની જેમ ક્ષણભગુર છે, આ શરીર દીવાની જેમ કપાયમાન છે, યુવાવસ્થા ચપલાક્ષી (સ્ત્રી)ના નેત્ર જેવુ ચપળ છે, અને બાહુબળ વીજળી જેવું ચચળ છે તેથી તુ ગુરૂ મહારાજની કૃપાના વશથી પવિત્ર પણાને ઉચિત એવુ દાન, ધ્યાન અને તપના વિષયવાળુ કાઈક પુણ્ય, શીઘ્રપણે, કરી લે ૩૩

આત્માધીન ગુણ · કર્માધીન ધન —

आत्मायत्ते गुणादाने, नैर्गुण्य वचनीयता ।
दैवायत्तेषु वित्तेषु, पुस. का नाम वाच्यता ? ॥ ३४ ॥

व्यासदेव.

ગુણ ગ્રહણ કરવા તે પોતાને (આત્માને) આધીન છે, તેથી જો પુરૂષ નિર્ગુણ-ગુણરહિત-હોય તો તે નિદાને પાત્ર છે તથા ધન મેળવવુ તે દૈવને-નસીબને-આધીન છે તેથી જો પુરૂષને ધન પ્રાપ્ત ન થાય તો તેમા શી નિદા ? પુરૂષ નિદાને પાત્ર નથી ૩૪

આત્માના સુખનુ મહત્વ—

तावद्विवादी जनरञ्जकश्च,
यावन्न चैवात्मरसे सुखज्ञः।
चिन्तामणिं प्राप्य वरं हि लोके,
जने जने कः कथयन् प्रयाति ? ॥ ३५ ॥

हृदयप्रदीप, श्लो० २३

પુરૂષ જ્યા સુધી આત્મરમના સુખને જાણતો નથી, ત્યા સુધી તે વાદવિવાદમા ઉતરે છે અને મનુષ્યોને રજન કરવા પ્રયત્ન કરે છે જેમકે લોકમા પણ શ્રેષ્ઠ ચિંતામણિ રત્નને પામીને, દરેક લોકની પાસે કોણ કહેતો કહેતો ફરે છે ? કોઈ કહેતો નથી કે મને ચિતામણિ રત્ન પ્રાપ્ત થયુ છે મનમા સમજીને જ રહે છે, તેમ આત્માના આનદને જાણનાર કોઇને કાઇ કહેતો નથી, આત્માના રમણમા જ મગ્ન રહે છે ૩૫

જીવ અને કર્મ:—

शुभाशुभानि कर्माणि, जीवः करोति हेतुभिः ।
तेनात्मा कर्तृको ज्ञेयः, कारणैः कुम्भकृद्यथा ॥ ३६ ॥

उत्तराध्ययनसूत्रटीका (भावविजय), अ० २, पृ० ७९ (आत्मा स)

આ જીવ શુભ હેતુ (કારણ) મળવાથી શુભ કર્મ કરે છે અને અશુભ હેતુ મળવાથી અશુભ કર્મ બાધે છે, તેથી કરીને આ આત્મા કર્તા [illegible] થાય છે એમ જાણવુ ૩૬

नीचैर्गोत्रावतारश्चरमजिनपतेर्मल्लिनाथेऽबलात्वं,
दृग्नाशो ब्रह्मदत्ते भरतनृपजयः सर्वनाशश्च कृष्णे ।
निर्वाणं नारदेऽपि प्रशमपरिणतिः सा चिलातीसुतेऽपि,
इत्थं कर्मात्मवीर्ये स्फुटमिह जयतां स्पर्धया तुल्यरूपे ॥३७॥

पार्श्वनाथचरित्र (गद्य), पृ० ४८ (प्र० स०)*

છેલ્લા-ચોવીશમા તીર્થંકર શ્રી મહાવીરસ્વામી નીચ ગોત્રમા અવતર્યા, મલ્લિનાથ તીર્થંકર સ્ત્રીપણું પામ્યા, બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીની દૃષ્ટિનો નાશ થયો (અંધ થયા), ભરત રાજાનો જય થયો, કૃષ્ણ વાસુદેવના સર્વ પરિવારનો નાશ થયો, નારદ પણ મોક્ષે ગયા, અને ચિલાતીપુત્રને પણ પ્રશમનો પરિણામ થયો આ પ્રમાણે આ જગતમા પરસ્પરની સ્પર્ધાવડે સરખા સ્વરૂપવાળા કર્મ અને આત્મવીર્ય પ્રગટપણે જયવંત વર્તો ૭

यथा छायाऽऽतपौ नित्यं, सम्बद्धौ च परस्परम् ।
तद्वत्कर्म च कर्ता च, सुसम्बद्धौ परस्परम् ॥ ३८ ॥

पद्मपुराण खंड २, अ० ८१, श्लो० ५१

જેમ છાયા અને તડકો પરસ્પર નિત્ય સબંધવાળા છે તેમ કર્મ અને કર્તા-જીવ-નિરંતર પરસ્પર સબંધવાળા છે ૩૮

यथा पृथिव्यां बीजानि, अन्नानि च धनानि च ।
तथैवात्मनि कर्माणि, तिष्ठन्ति भरतर्षभ ! ॥३९॥

इतिहाससमुच्चय, अ० २, श्लो० ६७

જેમ સર્વ બીજ, અન્ન અને ધન પૃથ્વીને વિષે રહેલાં છે, તેમ આત્માને વિષે, હે ભરત રાજા! કર્મો રહેલાં છે ૩૯

यथा धेनुसहस्रेषु, वत्सो विन्दति मातरम् ।
तथा पूर्वकृत कर्म, कर्तारमनुगच्छति ॥ ४० ॥

महाभारत, शांतिपर्व, अ० १८१, श्लो० १८

જેમ વાછરડો હજારો ગાયોમા રહેલી પોતાની માતાને ઓળખી કાઢે છે, (એટલે ઓળખીને તેની પાછળ જાય છે,) તેમ પૂર્વનુ કરેલુ કર્મ કર્તાને અનુસરે તેની પાછળ જાય છે ૪૦

क्ष्माभृद्रङ्करुयोर्मनीषिजडयोः सद्रूपनीरूपयोः,
श्रीमद्दुर्गतयोर्बलाबलवतोर्नीरोगरोगार्तयोः ।
सौभाग्यासुभगत्वसङ्गमजुषोस्तुल्येऽपि नृत्वेऽन्तरं,
यत्तत्कर्मनिबन्धन तदपि नो जीवं विना युक्तिमत् ॥४१॥

जिनदत्तसूरि

રાજા અને રંક, વિદ્વાન અને મૂર્ખ, રૂપવાન અને કુરૂપ ધનવાન અને ગરીબ, બળવાન અને નિર્બળ, નીરોગી અને રોગી, સૌભાગ્યવાન અને દુર્ભાગ્યવાન, આ સર્વને વિષે મનુષ્યપણુ છતા પણ પરસ્પર જે તફાવત છે, તે તફાવતનુ કારણ કર્મ જ છે તથા તે કર્મ પણ જીવ વિના [illegible] થી તેથી જીવ છે અને તે જીવ કર્મનો કર્તા ભોક્તા છે, એમ સિદ્ધ થાય છે ૪૧

જીવ અને મરણ—

जन्मिना प्रकृतिर्मृत्युर्विकृतिर्जीवितं पुनः ।
तत. स्वभावसिद्धेऽर्थे को विषादो विवेकिनाम् ? ॥४२॥

महावीरचरित्र, सर्ग ६, श्लो २७८

મરણ થવું એ જન્મેલા પ્રાણીઓની પ્રકૃતિ-સ્વભાવ-જ છે, અને જે જીવવું તે તો વિકૃતિ-વિકાર-છે તેથી કરીને સ્વભાવથી જ જે પદાર્થ સિદ્ધ હોય તેમાં વિવેકી જનોને ખેદ શાનો હોય ? ૪૨

જીવ અને ચૈતન્ય —

इन्द्रियापेक्षया प्राय , स्तोकमस्तोकमेव च ।
चराचरेषु जीवेषु, चैतन्यमपि निश्चितम् ॥ ४३ ॥

विवेकविलास, उल्लास ११, श्लो० ९१

સ્થાવર અને જંગમ જીવોને વિષે, ઇંદ્રિયોની અપેક્ષાએ પ્રાયે કરીને થોડું ઘણું પણ ચૈતન્ય અવશ્ય રહેલું જ છે ૪૩

જીવ અને મોક્ષ —

दीपो यथा निर्वृतिमभ्युपेतो
नैवावनीं गच्छति नान्तरीक्षम् ।
दिशं न काञ्चिद्विदिशं न काञ्चित्,
स्नेहक्षयात्केवलमेति शान्तिम् ॥ ४४ ॥

जीवस्तथा निर्वृतिमभ्युपेतो,
नैवावनीं गच्छति नान्तरीक्षम् ।
दिशं न काञ्चिद्विदिशं न काञ्चित्,
क्लेशक्षयात्केवलमेति शान्तिम् ॥ ४५ ॥

उपदेशप्रासाद, भा० १, पृ० ११७ (प्र स) ❀

જેમ દીવો નિર્વાણ પામે છે-બુઝાઇ જાય છે-ત્યારે તે (તેનું તેજ) પૃથ્વીપર રહેતો નથી, આકાશમા જતો નથી, કોઇ પણ દિશામા જતો નથી, અને કોઇ પણ વિદિશામા પણ જતો નથી કેવળ સ્નેહ (તેલ) નો ક્ષય થવાથી શાતિને પામે છે તે જ પ્રમાણે જીવ પણ નિર્વાણને (મોક્ષને) પામે છે ત્યારે તે પૃથ્વીપર રહેતો નથી, આકાશમા જતો નથી કોઇ પણ દિશામા જતો નથી, અને કોઇ પણ વિદિશામા પણ જતો નથી કેવળ કલેશનો ક્ષય થવાથી શાતિને પામે છે ૪૪, ૪૫

જીવ અને શરીરઃ—

त्वङ्मांसमेदोऽस्थिपुरीषमूत्र-
पूर्णेऽनुरागः कुणपे कथं ते ? ।
द्रष्टा च वक्ता च विवेकरूप-
स्त्वमेव साक्षात् किमु मुह्यसीत्थम् ॥४६॥

हृदयप्रदीप, श्लो० ६

હે આત્મા ! ચામડી, માંસ, ચર્બી, હાડકા, વિષ્ઠા અને મૂત્ર વિગેરેથી પૂર્ણ એવા આ શરીરને વિષે તને કેમ અનુરાગ ઉત્પન્ન થાય છે ? કેમકે આત્માના ગુણોનો

તથા કહેનારુ પણ તુ જ છે, અને તુ જ વિવેકરૂપ છે
આ દેહમા તુ કેમ મોહ પામે છે ? ૪૬

कामक्रोधादिभिस्तापैस्ताप्यमानो दिवानिशम् ।
आत्मा शरीरान्तःस्थोऽसौ, पच्यते पुटपाकवत् ॥४

શરીરની અંદર રહેલો આ આત્મા કામ, ક્રોધ વિગે
તાપવડે રાત્રિ દિવસ તપાતો છતો પુટપાકની જેમ પ
કરે છે ૪૭

જીવાત્મા અને પરમાત્મા —

स तावद्देहिना भिन्न , सम्यग्यावन्न लक्ष्यते ।
लक्षितस्तु भजत्यैक्य, रागाद्यञ्जनमार्जनात् ॥ ४८

योगसार, प्रस्ताव १, श्लो०

તે પ્રાણીઓનો આત્મા જ્યા સુધી સમ્યક્ પ્રકારે
ખાયો-જોવાયો-નથી, ત્યા સુધી તે પરમાત્માથી ભિન્ન છે
જ્યારે રાગાદિક અંજન ધોઈ નાખવાથી નિર્મળ થયેલો
આત્મા ઓળખવામા આવે છે, ત્યારે તે પરમાત્માની
એકતાને-અભેદપણાને-પામે છે ૪૮

यथा लोहं सुवर्णत्व, प्राप्नोत्यौषधयोगत ।
आत्मध्यानात्तथैवात्मा, परमात्मत्वमश्नुते ॥ ४९ ।

विवेकविलास, उल्लास ११, श्लो०

જેમ ઔષધિના પ્રયોગથી લોઢુ સુવર્ણ થઈ જાય છે,
આત્મા આત્માનુ ધ્યાન કરવાથી પરમાત્માપણુ પ્રાપ્ત થાય છે

आत्मानो देहिनो भिन्ना', कर्मपङ्कलङ्किता' ।
अदेहः कर्मनिर्मुक्त , परमात्मा न भिद्यते ॥ ५० ॥

योगसार, प्रस्ताव १, श्लो० १६

દેહને ધારણ કરનાર અને કર્મરૂપી પંકથી કલંકિત થયેલા આત્માઓ પરમાત્માથી જૂદા છે, તથા દેહરહિત અને કર્મથી મુક્ત થયેલો આત્મા પરમાત્માથી જૂદો નથી ૫૦

सर्वमोहक्षयात् साम्ये, सर्वशुद्धे सयोगिनि ।
सर्वशुद्धात्मनस्त्वेष प्रभु. सर्वस्फुटीभवेत् ॥ ५१ ॥

योगसार, प्रस्ताव १, श्लो० ७

સર્વથા મોહનો ક્ષય થવાથી સમભાવ સર્વ પ્રકારે શુદ્ધ થાય છે અને સયોગી અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, તે વખતે સર્વથા શુદ્ધ થયેલા આત્માને આ પરમાત્મા સર્વ પ્રકારે સ્ફુટ થાય છે ૫૧

यो मा पश्यति सर्वत्र, सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याह न प्रणश्यामि, स च मे न प्रणश्यति ॥५२॥

भगवद्गीता, अ० ६, श्लो० ३०

સર્વ બ્રહ્માંડને વ્યાપીને રહેલા મને જે જુએ છે (જાણે છે) અને મારે વિષે રહેલા સર્વ બ્રહ્માંડને જે જુએ છે, તેનો હું નાશ કરતો નથી, અને તે મને નાશ કરતો નથી અર્થાત્ જેને આવું આત્મજ્ઞાન થાય છે તે મારી જેવો થાય છે–મુક્ત થાય છે ૫૨

कर्म (७५)

કર્મના પ્રકાર—

स ज्ञानदर्शनावरणवेद्यमोहायुषां तथा नाम्नः ।
गोत्रान्तरायोश्चेति, कर्मबन्धोऽष्टधा मौलः ॥ १ ॥

प्रशमरति, श्लो० ३४

જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર, અને અંતરાય, એવી રીતે એ મૂળ કર્મબંધ, આઠ પ્રકારનો છે ૧

જ્ઞાનાવરણીય કર્મ—

ज्ञानस्य ज्ञानिनां वाऽपि, निन्दाप्रद्वेषमत्सरैः ।
उपघातैश्च विघ्नैश्च, ज्ञानघ्नं कर्म बध्यते ॥ २ ॥

જ્ઞાન અથવા જ્ઞાનીની નિંદા, દ્વેષ, મત્સર-ઈર્ષ્યા, ઉપઘાત અને વિઘ્ન કરવાથી મનુષ્ય જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે છે ૨

મોહનીય કર્મ.—

दुःखप्रतिक्रियार्थं सुखाभिलाषाच्च पुनरपि तु जीवः ।
प्राणिवधादीन् दोषानधितिष्ठति मोहसंछन्नः ॥ ३ ॥

आचारांगसूत्र, पृ० २५, श्लो० ६ *

મોહથી-મોહનીય કર્મથી-વ્યાપ્ત થયેલો જીવ દુઃખનો પ્રતિકાર-નાશ-કરવા માટે તથા સુખ મેળવવાની ઇચ્છાથી ફરીને પણ પ્રાણીવધાદિક દોષો કર્યા કરે છે ૩

મોહનીય કર્મનું જોરઃ—

आर्यो देशः कुलरूपसंपदायुश्च दीर्घमारोग्यम् ।
यतिससर्गः श्रद्धा धर्मश्रवणं च मतितैक्ष्ण्यम् ॥ ४ ॥
एतानि दुर्लभानि प्राप्तवतोऽपि दृढमोहनीयस्य ।
कुपथाकुलेऽर्हदुक्तोऽतिदुर्लभो जगति सन्मार्गः ॥ ५ ॥

आचारांगसूत्र, पृ० २५, श्लो० १०, ११ *

આર્ય દેશ, ઉચ્ચ કુળ, સારૂં રૂપ, સંપદા, દીર્ઘ આયુષ્ય, આરોગ્યતા, સાધુનો સત્સંગ, ધર્મની શ્રદ્ધા, ધર્મનું શ્રવણ અને મતિની તીક્ષ્ણતા-સારી બુદ્ધિ, આટલી વસ્તુ પ્રાપ્ત થવી અત્યંત દુર્લભ છે, છતાં કદાચ તે સર્વ પામી શકાય પણ દૃઢ મોહનીય કર્મવાળા જીવને કુમાર્ગથી વ્યાપ્ત એવા આ જગતમાં અરિહંતે કહેલો સન્માર્ગ પ્રાપ્ત થવો અત્યંત દુર્લભ છે ૪,૫

કર્મનું જોરઃ—

आरूढा प्रशमश्रेणिं, श्रुतकेवलिनोऽपि च ।
भ्राम्यन्तेऽनन्तससारमहो ! दुष्टेन कर्मणा ॥ ६ ॥

ज्ञानसार, [illegible]

ઉપસમ શ્રેણિ પર આરૂઢ થયેલા
પૂર્વધરો પ[illegible] દુષ્ટ કર્મે કરીને

समीहितं यन्न लभामहे वयं,
प्रभोर्न दोषः स च कर्मणो मम ।
दिवाऽप्युलूको यदि नावलोकते,
तदाऽपराधः कथमंशुमालिनः ? ॥ ७ ॥

पाइयचरित्र (गद्य) सर्ग १, पृ० २१ (य वि ग्र)*

અમે ઇચ્છિત વસ્તુને જે નથી પામતા, તેમાં કાંઈ પ્રભુનો દોષ નથી, તે તો અમારા કર્મનો જ દોષ છે જેમકે દિવસે પણ જો ઘુવડ દેખી શકતો નથી તો તે અપરાધ શું સૂર્યનો છે? ૭

जानामि पापं न च मे निवृत्ति-
र्जानामि पुण्यं न च मे प्रवृत्तिः ।
केनापि भूतेन हृदि स्थितेन,
व्यादिश्यते यत् तदहं करोमि ॥ ८ ॥

सूक्तमुक्तावली, पृ० २० (दे ला)*

હું પાપને જાણું છું છતાં તેનાથી હું પાછો ફરતો નથી, પુણ્યને પણ હું જાણું છું છતાં તેમાં મારી પ્રવૃત્તિ થતી નથી. પરંતુ મારા હૃદયમાં કોઈ ભૂત (કર્મરૂપી ભૂત) રહેલું છે, તે જે પ્રમાણે કહે છે તે પ્રમાણે હું કરું છું ૮

कर्मणो हि प्रधानत्वं, किं कुर्वन्ति शुभा ग्रहाः ? ।
वसिष्ठदत्तलग्नोऽपि, रामः प्रव्रजितो वने ॥ ९ ॥

आध्यात्मिकरामायण, अरण्यकाण्ड, अ० ९, श्लो० ३५

(જગતમા) કર્મની જ મુખ્યતા છે, અહો કદાચ શુભ હોય તો પણ તે શુ કરી શકે ? કાઈ પણ કરી શકે નહીં જેમકે વસિષ્ઠ મુનિએ શુભ લગ્ન–મુહૂર્ત–આપ્યુ હતુ, તો પણ રામને વનમા જવુ પડ્યુ ૯

ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे,
विष्णुर्येन दशावतारगहने क्षिप्तो महासकटे ।
रुद्रो येन कपालपाणिपुटके भिक्षाटन सेवते,
सूर्यो भ्राम्यति नित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्मणे ॥१०॥

नीतिशतक (भर्तृहरि), श्लो० ९२

જે કર્મે બ્રહ્માને કુભારની જેમ બ્રહ્માડરૂપી ભાડના મધ્યે નિમ્યો છે, જેણે વિષ્ણુને મહાસકટવાળા દશ અવતારરૂપ વનમા નાખ્યો છે, જેણે મહાદેવને હાથમા કપાળ રાખીને ભિક્ષાટન કરાવ્યુ છે, તથા જેનાથી સૂર્ય નિરતર આકાશમા ભ્રમણ કરે છે, તે કર્મને નમસ્કાર થાઓ ૧૦

तावन्मतिः स्फुरति नीतिपथाध्वनीना,
तावत् परोक्तमपि पथ्यतया विभाति ।
यावत् पुरा कृतमकर्म न सर्वपर्व–
प्रत्यूहकारि परिपाकमुपैति जन्तोः ॥११॥

જ્યા સુધી સર્વ ઉત્સવોમા વિઘ્ન કરનાર, જતુનુ, પૂર્વે કરેલુ અશુભ કર્મ ઉદયમા આવ્યુ ન હોય, ત્યા સુધી નીતિ માર્ગમા ચાલનારી મતિ–બુદ્ધિ–સ્ફુરાયમાન થાય છે, અને ત્યા સુધી જ બીજાનુ કહેલુ વચન હિતકારક ભાસે છે ૧૧

કર્મનુ અવશ્યભાવીપણુ :—

स्वल्पेनैव हि कालेन, फल प्राप्स्यसि यत्कृतम् ।
शशवदात्मकर्णाभ्या, गोपयन् स्व मनागपि ॥१२॥

तत्त्वामृत, श्लो० १७९

જેમ સસલો પોતાના બે કાનવડે પોતાના શરીરને છુપાવીને મને કોઇ દેખતુ નથી એમ માને છે, પરતુ તરત જ તે પારધિથકી વધબધનને પામે છે, તે જ પ્રમાણે હે જીવ ! તે જે કર્મ કર્યુ છે તેને ગમે તેટલુ ગોપવીશ તો પણ તેનુ ફળ થોડા કાળમા જ તુ પામીશ ૧૨

कृतकर्मक्षयो नास्ति, कल्पकोटिशतैरपि ।
अवश्यमेव भोक्तव्य, कृत कर्म शुभाशुभम् ॥ १३ ॥

चित्रसेनचरित्र, खड २, पृ० २७ (हे जै म)*

સેકડો કરોડો યુગ જાય તો પણ કરેલા કર્મનો ક્ષય થતો નથી, કેમકે કરેલુ શુભાશુભ કર્મ અવશ્ય ભોગવવાનુ જ છે ૧૩

यत्कर्म पुरा विहित, यात जीवस्य पाकमिह किञ्चित् ।
न तदन्यथा विधातु कथमपि शक्रोऽपि शक्तो ॥१४॥

सुभाषितरत्नसदोह, श्लो० ३४७

પ્રાણીએ જે કર્મ પ્રથમ કર્યુ હોય, અને તેનો જે કઇ વિપાક થયો હોય, તે અન્યથા કરવા માટે કોઇ પણ પ્રકારે ઇંદ્ર પણ શક્તિમાન નથી ૧૪

કર્મ: સંસારભ્રમણ—

कर्मानुभावदुःखित एव मोहान्धकारगहनगति ।
अन्ध इव दुर्गमार्गे, भ्रमति हि संसार कान्तारे ॥१५॥

आचारागसूत्र, पृ० २५, श्लो० ५ *

કર્મના પ્રભાવથી દુ:ખી થતો જીવ મોહરૂપી અંધકારવડે અત્યંત ગાઢ સંસારરૂપી અરણ્યમાં વિષમ માર્ગને વિષે અંધની જેમ (અથવા વિષમ માર્ગવાળા સંસારરૂપી અરણ્યમાં અંધની જેમ) ભમ્યા કરે છે ૧૫

तैः कर्मभिः स जीवो विवशः ससारचक्रमुपयाति ।
द्रव्यक्षेत्राद्धाभावभिन्नमावर्तते बहुशः ॥ १६ ॥

आचारागसूत्र, पृ० २५, श्लो० १.*

તે તે કર્મોવડે પરાધીન થયેલો તે જીવ સંસારચક્રમાં ભ્રમણ કરે છે તથા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી ભેદવાળા એવા સંસારમાં ઘણી વાર આવર્તન કરે છે—ભમ્યા કરે છે ૧૬

संसारी कर्मसम्बन्धान्नटवत् परिभ्राम्यति ।
अनन्तकालपर्यन्तं, जीवः संसारवर्त्मनि ॥ १७ ॥

સંસારી જીવ કર્મના સંબંધથી સંસારરૂપી માર્ગમાં, નટની જેમ, અનંત કાળ સુધી ભ્રમણ કરે છે ૧૭

કર્મ જીવોમાં અસમાનતા કરનાર:—

आत्मत्वेनाविशिष्टस्य, वैचित्र्य तस्य यद्वशात् ।
नरादिरूप तच्चित्रमदृष्ट कर्मसज्ञितम् ॥ १८ ॥

દરેક પ્રાણીને વિષે આત્માપણું સમાન છતાં જેના વશથી તે પ્રાણીને વિચિત્ર પ્રકારનું નર, નારકી, તિર્યંચ અને દેવપણું પ્રાપ્ત થાય છે, તે, વિચિત્ર પ્રકારનું, કર્મ નામનું અદૃષ્ટ જ છે ૧૮

કર્મનું આવરણ: રજ.—

स्नेहाभ्यक्तशरीरस्य रेणुनाऽऽश्लिष्यते यथा गात्रम् ।
रागद्वेषक्लिन्नस्य कर्मबन्धो भवत्येवम् ॥ १९ ॥

धर्मबिन्दु ॐ

જેના શરીરને તેલવડે મર્દન કર્યું હોય તેના શરીરને જેમ રજ-ધૂલ ચોટી જાય છે, તેમ રાગદ્વેષથી વ્યાપ્ત થયેલા જીવને કર્મનો બંધ થાય છે ૧૯

કર્મ તેવી બુદ્ધિ —

किं करोति नर प्राज्ञ , प्रेर्यमाण स्वकर्मणा ? ।
प्रागेव हि मनुष्याणा, बुद्धि कर्मानुसारिणी ॥ २० ॥

इतिहाससमुच्चय, अ० १, श्लो० १३०

પોતાના કર્મથી પ્રેરાતો હોવાથી ડાહ્યો માણસ પણ શું કરે ? મનુષ્યોને પહેલેથી જ કર્મને અનુસરનારી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે ૨૦

यथा यथा पूर्वकृतस्य कर्मणः,
फल निधानस्थमिवोपतिष्ठते ।
तथा तथा तत्प्रतिपादनोद्यता,
प्रदीपहस्तेव मतिः प्रवर्तते ॥ २१ ॥

भागवत, स्कध ७, अ० १३, श्लो० २८

જેમ જેમ પૂર્વે કરેલા કર્મનુ ફળ, જાણે નિધાનમા રહેલુ ધન હોય તેમ, પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ તેમ જાણે કે હાથમા દીવો લઇને આવી હોય તેમ તે ફળનુ પ્રતિપાદન કરવા–સિદ્ધ કરવા–ઉદ્યમવાળી થયેલી–તૈયાર થયેલી મતિ-બુદ્ધિ–પ્રવર્તે છે, અર્થાત્ કર્મનુ ફળ જેવુ મળનાનુ હોય તેવી જ મતિ આગળથી પ્રવર્તે છે ૨૧

કરે તે પામે —

स्वय कृतानि कर्माणि, स्वयमेवानुभूयते(न्ते) ।
कर्मणामकृताना च, नास्ति भोग' कदाऽपि हि ॥२२॥

उपदेशप्रासाद (मूल), भाग १, पृ० ११४ (प्र स.)

જીવે પોતે જે કર્મો કરેલા હોય તેનો અનુભવ તે જ જીવ કરે છે એટલે કે કરેલા કર્મનુ ફળ તે જ ભોગવે છે પણ પોતે નહીં કરેલા કર્મના ફળનો અનુભવ પોતાને કદાપિ થતો નથી ૨૨

न कर्मणा पितु' पुत्र', पिता वा पुत्रकर्मणा ।
मार्गेणान्येन गच्छन्ति, बद्धाः सुकृतदुष्कृतैः ॥२३॥

महाभारत, शातिपर्व, अ० १५०, श्लो० ३८.

પિતાના કર્મવડે કાંઇ પુત્ર જતો નથી, અથવા પુત્રના કર્મવડે પિતા જતો નથી સર્વ લોકો પોતાના પુણ્ય અને પાપથી બંધાયા છે, તેથી તેને અનુસારે ભિન્ન ભિન્ન માર્ગે જાય છે ૨૩

કરે તેવુ પામેઃ—

यदिह क्रियते कर्म, तत् परत्रोपभुज्यते ।
मूलसिक्तेषु वृक्षेषु, फल शाखासु जायते ॥ २४ ॥

उत्तराध्ययनसूत्रटीका (कमलसयम), पृ० १२८ क

આ ભવમા જે કર્મ કરાય છે, તેનુ ફળ પરભવમા ભોગવાય છે જેમકે વૃક્ષના મૂળમા પાણી સીંચવાથી તેના ફળ શાખાઓ ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે ૨૪

भवित्री भूताना परिणतिमनालोच्य नियता,
पुरा यद् यत् किञ्चिद् विहितमशुभ यौवनमदात् ।
पुन॰ प्रत्यासन्ने महति परलोकैकगमने,
तदेवैकं पुसा व्यथयति जराजीर्णवपुषाम् ॥२५॥

उत्तराध्ययनसूत्रटीका (कमलसयम), पृ० १४१ क

પાચ મહાભૂતોની અથવા પ્રાણીઓની કેવી કેવી પરિણુતિ ભવિષ્યમા અવશ્ય થવાની છે, તેનો વિચાર કર્યા વિના પહેલા યૌવનના મદથી જે, જે કાંઇ અશુભ કૃત્ય કર્યું હતુ, તેજ એક અશુભ કૃત્ય, જ્યારે મોટા પરલોકનુ પ્રયાણ (મૃત્યુ) નજીકમા આવે છે ત્યારે, જરાવડે જેના શરીર જીર્ણ થયાં હોય તેના પુરૂષોને, અત્યત વ્યથા કરે છે ૨૫

बध्नाति ततो बहुविधमन्यत् पुनरपि नव सुबहु कर्म ।
तेनाथ पच्यते पुनरग्नेरग्नि प्रविश्येव ॥ २६ ॥

आचारागसूत्र, पृ० ७५, श्लो० ७ *

પ્રાણીવધાદિક દોષો કર્યા પછી તે જીવ ફરીને પણ ઘણા પ્રકારનું નવું કર્મ બાંધે છે, અને તેથી ફરીને ફરીને પણ એક અગ્નિમાંથી બીજા અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીને જેમ રંધાય તેમ (દુઃખાગ્નિવડે) રંધાય છે ૨૬

एव कर्माणि पुनः पुनः, स बध्नस्तथैव मुञ्चश्च ।
सुखकामो बहुदुःख, समारमनादिक भ्रमति ॥ २७ ॥

आचारागसूत्र, पृ० ७५, श्लो० ८ *

વારંવાર કર્મોને બાંધતો તથા મૂકતો-ભોગવતો અને સુખને ઇચ્છતો તે જીવ ઘણા દુઃખવાળા આ અનાદિ અનંત સંસારમાં ભ્રમણ કરે છે ૨૭

ग्रहा रोगा विषाः सर्पा डाकिन्यो राक्षसास्तथा ।
पीडयन्ति नर पश्चात्, पीडित पूर्वकर्मणा ॥ २८ ॥

पद्मपुराण, खड २, अ० ८१, श्लो० ५२

પૂર્વના કર્મવડે પીડા પામતા પુરુષોને જ ગ્રહો, રોગ, વિષ, સર્પ, ડાકિની અને રાક્ષસો વિગેરે પાછળથી પીડે છે ૨૮

यादृश क्रियते कर्म, तादृश भुज्यते फलम् ।
यादृगमुप्यते बीज, तादृश प्राप्यते फलम् ॥ २९ ॥

पद्मपुराण, पृ० ३२६, श्लो० ५७

पापानुबन्ध यत्कर्म, यद्यपि स्यान्महाफलम् ।
तन्न सेवेत मेधावी, शुचि कुशीलिनं यथा ॥ ३६ ॥

महाभारत, शान्तिपर्व, अ० २९७, श्लो० ६, ७

પોતે કરેલુ પાપ જ પાપકર્મને ફળે છે–ઉત્પન્ન કરે છે તેથી દુખરૂપ ફળને ઉત્પન્ન કરનાર પાપકર્મ સેવવુ–કરવુ– નહીં જો કે જે પાપાનુબધિ કર્મ હોય તે મોટુ ફળ આપ નાર હોય છે, પરતુ ડાહ્યા પુરુષ, જેમ પવિત્ર માણસ કુશી લીયાને ન સેવે તેમ, તેવુ પાપાનુબધિ કર્મ સેવવુ નહીં કેમ કે તેથી પરિણામે ઘણ દુખ ઉત્પન્ન થાય છે ૩૫, ૩૬

कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया तु प्रमुच्यते ।
तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति, यतयः पारदर्शिनः ॥ ३७ ॥

महाभारत, शान्तिपर्व, अ० २४०, श्लो० ७,

પ્રાણી કર્મ વડે બધાય છે, અને બ્રહ્મવિદ્યા વડે મુક્ત થાય છે, તેથી (સસારના અથવા શાસ્ત્રના) પારને જોનારા યતિઓ કર્મને કરતા જ નથી, અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યામા જ મગ્ન રહે છે ૩૭

કર્મનાશનો ઉપાય —

नो मृत्तिका नैव जलं, नाप्यग्निः कर्मशोधनं ।
शोधयन्ति बुधा कर्म, ज्ञानध्यानतपोजलैः ॥ ३८ ॥

मत्स्यपुराण, अ० १८९, श्लो० ११

કર્મને એટલે કર્મરૂપી મળને શુદ્ધ કરનાર માટી નથી, જળ નથી તેમ જ અગ્નિ પણ નથી પરંતુ પંડિત જનો જ્ઞાન, ધ્યાન અને તપરૂપી જળવડે કર્મને શુદ્ધ કરે છે ૩૮.

आत्मना यत्कृत कर्म, मोक्तव्य तदनेकधा ।
तस्मात् कर्माश्रव रुद्धा, स्वेन्द्रियाणि वश नय ॥ ३९ ॥

तत्त्वामृत, श्लो० १३४

જીવે પોતે જે કર્મ કર્યું હશે તેને અનેક પ્રકારે અવશ્ય ભોગવવુ પડશે તેથી કર્મના આશ્રવદ્વારોને રૂંધીને તુ તારી ઇંદ્રિયોને વશ કર–કબજે કર ૩૯

किञ्चाखिलो विपाकोऽयमस्ति स्वकृतकर्मणः ।
दुःखाय नोपसर्गस्तत्, मता कर्म जिघासताम् ॥४०॥

આ સર્વ વિપાક (ફળ) પોતાના કરેલા કર્મનો જ છે, તેથી કરીને જ કર્મનો નાશ કરવાને ઇચ્છતા સત્પુરૂષોને જે કાંઈ ઉપસર્ગ થાય તે દુ ખકારક થતો નથી ૪૦

કર્મનાશઃ મોક્ષઃ—

दग्धे बीजे यथाऽत्यन्त, प्रादुर्भवति नाङ्कुरः ।
कर्मबीजे तथा दग्धे, न रोहति भवाङ्कुरः ॥ ४१ ॥

तत्त्वार्थसूत्रभाष्य, कारिका, श्लो० ८

જેમ ધાન્યાદિકનુ બીજ અત્યત બળી ગયુ હોય ત્યારે તેનો અકુર પ્રગટ થતો નથી (તે બીજ ઉગતુ નથી) તેમ

ધારણ કરનારા છે, અથવા બાળ (અજ્ઞાન) તપને કરનારા જે મનુષ્યો અકામ નિર્જરાને ધારણ કરે છે, તથા સમ્યગ્દષ્ટિ જનો જિનેશ્વરની વંદના અને પૂજામાં તત્પર હોય, તે સર્વે પ્રાણીઓ આવા ગુણવાળા હોવાથી દેવભવનું આયુષ્ય બાંધે છે ૭

प्राणाश्च हिंसाञ्च पिवेच्च मद्य,
वदेच्च सत्य न हरेत्परार्थम् ।
परस्य भार्यां मनसाऽपि नेच्छेत्,
स्वर्गं यदीच्छेत् गृहवत्प्रवेष्टुम् ॥ ८ ॥

धर्मकल्पद्रुम, पृ० ५३, श्लो० ५३ (दे ला)

જો ઘરની જેમ સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરવાની ઈચ્છા હોય તો પ્રાણીઓની હિંસા કરવી નહીં, મદિરાનું પાન કરવું નહીં, સત્ય વચન બોલવું, પરનું ધન હરણ કરવું નહીં, તથા મનમાં પણ પરસ્ત્રીની ઈચ્છા કરવી નહીં ૮

सत्यञ्च धर्मश्च पराक्रमश्च, भूतानुकम्पा प्रियभाषणञ्च ।
गुरुस्वदेवातिथिपूजनञ्च, पन्थानमाहुस्त्रिदिवस्य सन्तः ॥९॥

धर्मकल्पद्रुम, पृ० ७०, श्लो० ७९ (दे ला)*

સત્ય, ધર્મ, પરાક્રમ, જીવદયા અને પ્રિય વચન, તથા સદ્ગુરુ, દેવ અને અતિથિનું પૂજન, આ સર્વ સ્વર્ગનો માર્ગ છે એમ સત્પુરુષો કહે છે ૯

दानं दरिद्रस्य प्रभोश्च शान्ति-
र्यूना तपो ज्ञानवतां च मौनम् ।

इच्छानिवृत्तिश्च सुखान्वितानां,
दया च भूतेषु दिवं नयन्ति ॥ १० ॥

पद्मपुराण, खंड ४, अ० ९२, श्लो० ५८

પોતે દરિદ્ર (ગરીબ) છતા દાન આપે, સ્વામી છતા શાંતિ રાખે, યુવાવસ્થા છતાં તપ કરે, જ્ઞાની (વિદ્વાન) છતા મૌન રાખે, સુખવડે યુક્ત (સુખી) છતા ઇચ્છાનો નિરોધ કરે (સંતોષ રાખે), તથા સર્વ જીવ ઉપર દયા રાખે આ સર્વ ગુણો પ્રાણીઓને સ્વર્ગે લઈ જાય છે ૧૦

मातापित्रोश्च शुश्रूषा, ये कुर्वन्ति सदाऽऽदृताः ।
वर्जयन्ति दिवा स्वापं, ते नराः स्वर्गगामिनः ॥११॥

पद्मपुराण, खंड २, अ० ९६, श्लो० २४

જેઓ આદર પૂર્વક હમેશા માતાપિતાની સેવા કરતા હોય, અને જેઓ દિવસે સુતા ન હોય, તે મનુષ્યો સ્વર્ગે જનાર હોય છે ૧૧

सत्येन तपसा ज्ञानध्यानेनाध्ययनेन वा ।
ये धर्ममनुवर्तन्ते, ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १२ ॥

पद्मपुराण, खंड २, अ० ९६, श्लो० २१

જે મનુષ્ય સત્યવડે, તપવડે, જ્ઞાનવડે, ધ્યાનવડે અને શાસ્ત્રના અભ્યાસવડે ધર્મને અનુસરે છે–આરાધે છે, તે મનુષ્યો સ્વર્ગમા જનારા હોય છે ૧૨

દુ ખે કરીને પામી શકાય એવુ મનુષ્યપણુ પામીને ઉત્તમ પુરૂષોએ કાઇક એવુ કાર્ય કરવુ જોઈએ કે જેથી તે મનુષ્ય પણાનો એક ક્ષણુ પણ વૃથા-ફોગટ-ન જાય ૧૮

મનુષ્યગતિથી આવેલા'—

अनुलोमो विनीतश्च, दयादानरुचिर्मृदु ।
सहर्षो मध्यदर्शी च, मनुष्यादागतो नरः ॥ १९ ॥

धर्मकल्पद्रुम, पृ० ९३, श्लो० ६७ (प्र स)

જે સર્વની સાથે અનુકૂળ થઇને રહેતો હોય, વિનયવાન હોય, દયા અને દાનને વિષે રૂચિવાળો હોય, સ્વભાવે કોમળ હોય, આનદમા રહેતો હોય, અને મધ્યમ દષ્ટિવાળો હોય, તે મનુષ્યભવમાથી આવેલો છે એમ જાણુવુ ૧૯

सतुष्टता मध्यमवर्तिता च,
स्वल्पश्च कोपो निकषायता च ।
भोगाभिलापे समचित्तता च,
भवन्ति मानुष्यसमागतानाम् ॥ २० ॥

મનુષ્યગતિથી આવેલા પ્રાણીને સતોષ હોય છે, મધ્યસ્થપણુ હોય છે, ક્રોધ અ૫ હોય છે, કષાયરહિતપણુ હોય અને ભોગના અભિલાષને વિષે સમાન ચિત્તપણુ હોય છે (ભોગ મળે તે ભોગવે અને ન મળે તેને માટે લુબ્ધ ન થાય.) ૨૦

મનુષ્યગતિથી આવેલા અને તેમા જનારઃ—

निर्दम्भः सदयो दानी, दान्तो दक्ष ऋजुः सदा ।
मर्त्ययोनिसमुद्भूतो भावी तत्र पुनः पुमान् ॥ २१ ॥

विवेकविलास, उल्लास ५, श्लो० ७३

જે મનુષ્ય સદા દભ–કપટ–રહિત, દયાળુ, દાતાર, ઇંદ્રિયોનુ દમન કરનાર, ડાહ્યો અને સરળ હોય, તે પુરુષ મનુષ્યયોનિથી આવેલો છે અને ફરીથી પણ મનુષ્યભવમા જવાનો છે એમ જાણવુ ૨૧

મનુષ્ય અને દેવનુ સુખ.—

सुखदु'खे मनुजाना, मनःशरीराश्रये बहुविकल्पे ।
सुखमेव हि देवाना, दु'ख स्वल्प च मनसि भवम् ॥२२॥

आचारागसूत्र, पृ०, ७५, श्लो० ४ *

મનુષ્યોને મન અને શરીર સબધી ઘણા પ્રકારના સુખ દુ ખ બન્ને મિશ્ર હોય છે, તથા દેવોને કેવળ સુખ જ હોય છે, તો પણ તેમને (બીજા દેવોની સમૃદ્ધિ વિગેરે જોવાથી) મનમા ઉત્પન્ન થનારૂ થોડુ દુ ખ પણ હોય છે ૨૨

મનુષ્યગતિમાં દુખઃ—

दुःखं स्त्रीकुक्षिमध्ये प्रथममिह भवे गर्भवासे नराणा,
बालत्वे चापि दुःख मललुलिततनुस्त्रीपयःपानमिश्रम् ।

तारुण्ये चापि दु:ख भवति विरहज वृद्धभावोऽप्यसार',
ससारे रे मनुष्या! वदत यदि सुख स्वल्पमप्यस्ति किंचित्? २३
आचारागसूत्र, सूत्र १७७ नी टीका, पृ० २३७, श्लो० १ *

मनुष्यगतिमा माणसोने स्त्री ॥ कुक्षिमा-गर्भवासमा-पहेलाज दु ख होय छे, बाल्यावस्थामा पण मळमुत्रवाळा शरीरना कारणे अने स्त्रीना स्तननु पान करवाना कारणे दु ख छे, युवावस्थामा पण विरहजन्य दु ख रहेलु छे अने वृद्धावस्था पण सार वगरनी ज छे, तेथी हे मनुष्यो! ससारमा क्या थोडु पण सुख छे ते कहो २३

बाल्यात्प्रभृति च दोषैर्दष्टोऽभिभवश्च यावदिह मृत्यु' ।
शोकवियोगायोगैर्दुर्गतिदोषैश्च नैकविधै ॥ २४ ॥
आचारागसूत्र, सूत्र १७७ नी टीका, पृ० २३७, श्लो० २ ※

(मनुष्यगतिमा पण) प्राणी बाळपणाथीज दोषोवडे करीने डसायेलो होय छे, अने ज्या सुधी मृत्यु न पामे त्या सुधी शोक, वियोग, योग अने खराब हालतरूपी अनेक दोष वडे एनो पराभव थया ज करे छे २४

मनुष्यगतिनां कारण'—

निर्दम्भ॰ सदयो दानी, दान्तो दक्ष' सदा मृदु ।
साधुसेवी जनोत्साही, भावी चात्र नर॰ पुन ॥ २५ ॥
धर्मकल्पद्रुम, पृ० ९३, श्लो० ६८ (प्र स)

जे सदा दभ रहित, दयाळु, दातार इद्रियोने दमनार,

ડાહ્યો, કોમળ, સજ્જનનો સેવક અને માણસોને ઉત્સાહ આપનાર હોય, તે મનુષ્ય ફરીને પણ આ સંસારમાં મનુષ્ય થાય છે ૨૫

ये तु प्रकृत्याऽणुकषाययुक्ता दानप्रिया संयमशीलशून्याः ।
गुणैर्युता मध्यममार्गभाजो बध्नन्ति जीवा मनुजायुरेते ॥ २६ ॥

धर्मकल्पद्रुम, पृ० ४२, श्लो० ३५ (प्र० स)

જેઓ સ્વભાવથી જ અલ્પ કષાયવાળા હોય, દાન દેવામાં પ્રીતિવાળા હોય સંયમ અને શીયળ પાળનારા ન હોય, ગુણોવડે યુક્ત હોય, અને મધ્યમ માર્ગને સેવતા હોય (સામાન્ય ધર્મ પાળતા હોય), આવા જીવો મનુષ્યનું આયુષ્ય બાંધે છે ૨૬

[तिर्यंचगति]

તિર્યંચગતિથી આવેલ:—

क्षुधालुता मानविहीनता च, भयातिरेकः प्रभविष्णुता च ।
मानापमाने समचित्तता च, तिर्यग्गतेरागतचिह्नमेतत् ॥२७॥

कर्मविपाक, पृ० १८, श्लो० १०९

ઘણી ભૂખ, માનરહિતપણું, ભયનું અધિકપણું, પરાક્રમ તથા માન અને અપમાનમાં તુલ્યચિત્તપણું, આ સર્વ લક્ષણ તિર્યંચ ગતિમાંથી આવેલા પ્રાણીના હોય છે ૨૭

તિર્યંચગતિમાં જનાર:—

मायालोभक्षुधाऽलस्यबह्वाहारादिचेष्टितैः ।
तिर्यग्योनिसमुत्पत्तिं, ख्यापयत्यात्मनः पुमान् ॥ २८ ॥

विवेकविलास, उल्लास ५, श्लो० २४

માયા, લોભ, ક્ષુધા, આળસ અને ઘણો આહાર, એ વિગેરે ચેષ્ટા ઉપરથી પુરૂષ પોતાનો તિર્યંચયોનિમા જન્મ જણાવે છે (એટલે તિર્યંચયોનિમાથી આવવુ અને પાછુ તિર્યંચયોનિમા જવુ સૂચવે છે) ૨૮

તિર્યંચગતિમા દુખ —

क्षुत्तृड्हिमोष्णानिलशितदाहदारिद्र्यशोकप्रियविप्रयोगैः ।
दौर्भाग्यमौर्ग्यानभिजात्यदास्यवैरूप्यरोगादिभिरस्वतन्त्र ॥२९

आचारागसूत्र, सूत्र १७७ की टीका, पृ० २३७, श्लो० ३

તિર્યંચ યોનીમા ઉત્પન્ન થયેલ પ્રાણી પણ ભૂખ, તરસ, ઠંડો અને ગરમ પવન, ગાઢ, તડકો, દરિદ્રતા, શોક, પ્રિયનો વિયોગ, દુર્ભાગ્ય, મૂર્ખતા, હલકા કુળમા જન્મ, ગુલામી, કદરૂપ અને રોગોવડે પરતંત્ર હોય છે ૨૯

નરક અને તિર્યંચનુ દુખ —

सततानुबद्धमुक्त दु'ख नरकेषु तीव्रपरिणामम् ।
तिर्यक्षु भयक्षुत्तृड्वधादिदु ख सुख चाल्पम् ॥ ३० ॥

आचारागसूत्र, पृ० २५, श्लो० ३ *

નરકને વિષે જીવને નિરંતર પરંપરાવાળુ અને તીવ્ર પરિણામવાળુ દુખ હોય છે, તિર્યંચમા ભય, ક્ષુધા, તૃષા અને વધ બંધ વિગેરેનુ ઘણુ દુખ છે, અને સુખ તો ઘણુ અલ્પ છે ૩૦

તિર્યંચ ગતિનાં કારણઃ—

उन्मार्गदेशनपराः कृतमार्गनाशा
मायाविनो विहितजातिबलादिमानाः ।
अन्तःसशल्यशठशीलपराश्च जीवा-
स्तिर्यग्गतेर्जननमायुरुपार्जयन्ति ॥ ३१ ॥

धर्मकल्पद्रुम, पृ० ६८, श्लो० ३४ (दे ला)

ઉન્માર્ગની-ઉત્સૂત્રની-દેશના આપનારા, સન્માર્ગનો નાશ કરનારા, માયા-કપટ-કરનારા, જાતિ અને બળ વિગેરેનો ગર્વ કરનારા, અંતઃકરણમાં શલ્યવાળા તથા શઠની જેવા આચરણ કરનારા જીવો તિર્યંચ ગતિમાં જન્મ પામવાના આયુષ્યને બાંધે છે ૩૧

[नरकगति]

નરકથી આવેલ—

विरोधता बन्धुजनेषु नित्यं,
सरोगता मूर्खजनेषु सङ्गः ।
अतीव रोषी कटुका च वाणी,
नरस्य चिह्नं नरकागतस्य ॥ ३२ ॥

धर्मकल्पद्रुम, पृ० ९३, श्लो० ६३ (प्र स)

નિરંતર બંધુજનને વિષે વિરોધ કરવો, નિરંતર રોગી રહેવું, નિરંતર મૂર્ખ માણસોનો સંગ કરવો, અત્યંત ક્રોધ કરવો, અને અતિ કડવું વચન બોલવું, આ લક્ષણો નરકમાંથી આવેલા નરના હોય છે ૩૨

નરકમા જનાર.—

सरोग स्वजनद्वेषी, कटुवाग् मूर्खसङ्गकृत् ।
निघ्नो निर्दयमानी च, स याति नरकावनिम् ॥ ३३ ॥

धर्मकल्पद्रुम, पल्लव ६, श्लो० ६४ (प्र स.)

જે માણસ નિરતર રોગી હોય, સ્વજનો ઉપર દ્વેષ કરતો હોય, કડવુ વચન બોલતો હોય, મૂર્ખનો સગ કરતો હોય, પરાધીન હોય, નિર્દય હોય, અને માની-ગર્વવાળો-હોય, તે માણસ નરકમા જવાનો છે ૩૩

નરકથી આવેલ અને તેમા જનાર.

सरोग स्वजनद्वेषी, दुर्भाषो मूर्खसङ्गकृत् ।
शास्ति स्वस्य गतायात, नरो नरकवर्त्मनि ॥ ३४ ॥

विवेकविलास, उल्लास ५, श्लो० २५

જે મનુષ્ય રોગી હોય, સ્વજનો ઉપર દ્વેષ કરતો હોય, કઠોર વચન બોલતો હોય, અને મૂર્ખનો સગ કરતો હોય, તે મનુષ્ય પોતાનુ નરકમાથી આવવુ અને નરકમા જવુ જણાવે છે, (એટલે કે તે નરકમાથી આવ્યો છે અને નરકમા જવાનો છે એમ જાણવુ) ૩૪

નારકીનુ અસહ્ય દુખ —

श्रवणलवन नेत्रोद्धार करक्रमपाटन,
　　हृदयदहन नासाच्छेद प्रतिक्षणदारुणम् ।

कटच्छेदनं तीक्ष्णपातत्रिशूलनिर्भेदन,
दहनवदनैः कङ्कैर्घोरैः समन्तानिभक्षणम् ॥३५॥

आचारागसूत्र, सूत्र १७७ नी टीका, श्लो० १

કાનના ટુકડા થવા, આંખો ખેંચી કાઢવી, હાથ પગને ચીરવા, હૃદયને બાળવુ, ક્ષણે ક્ષણે અતિભયકર એવુ નાકનુ કાપવુ, કેડનુ બાળવુ, ધારદાર ત્રિશૂળથી વિંધવુ, અગ્નિ જેવા મુખવાળા અને અતિ ભયકર એવા કાગડાઓથી ચારે કોરથી ખવાવુ, (આ બધા ભયકર દુ ખો નરકના છે) ૩૫

तीक्ष्णैरसिभिर्दीप्तैः, कुन्तैर्विषमैः परश्वधैश्चक्रैः ।
परशुत्रिशूलमुद्गरतोमरवासीमुषण्ढीभिः ॥ ३६ ॥

आचारागसूत्र, सूत्र १७७ नी टीका, श्लो० २

ધારદાર અને ચમકતી એવી તરવારોવડે, ભયકર બરછીઓવડે, પરશુઓવડે, ચક્રોવડે, ત્રિશુળોવડે, કુહાડાઓવડે, મગદળવડે, ભાલાવડે અને ફરસીઓ વિગેરેવડે (નારકીના જીવો દુ ખ પામે છે) ૪૬

सम्भिन्नतालुशिरसश्छिन्नभुजाश्छिन्नकर्णनासौष्ठाः ।
भिन्नहृदयोदरान्त्रा भिन्नाक्षिपुटाः सुदुःखार्त्ताः ॥ ३७ ॥

आचारागसूत्र, सूत्र १७७ नी टीका, श्लो० ३

ભેદાયેલા છે તાળવુ અને મસ્તક જેમના, તુટી ગયેલ છે હાથ જેમના, છેદાયેલા છે કાન, નાક અને હોઠ જેમના, તુટી

मनो हि जगता कर्तृ, मनो हि पुरुष स्मृतः ।
मनःकृत कृत लोके, न शरीरकृत कृतम् ॥ ३ ॥

लघुयोगवासिष्ठसार, प्रकरण ४, श्लो० ८

મન જ સંસારનો કર્તા છે, મન જ પુરૂષ છે, લોકમા મનનુ કરેલુ કાર્ય જ કરેલુ કહેવાય છે, શરીરનુ કરેલુ કાર્ય કરેલુ કહેવાતુ નથી ૩

મનની પ્રબળતા.—

तप्यमानास्तपो मुक्तौ, गन्तुकामान् शरीरिण ।
वात्येव तरल चेतः, क्षिपत्यन्यत्र कुत्रचित् ॥ ४ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ३६

મન વાયુની જેમ અત્યત ચપળ છે તેથી તે ઉગ્ર તપસ્યા કરનારા અને મુક્તિમા જવાની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યોને પણ કોઇ જૂદે જ ઠેકાણે ફેંકી દે છે ૪

मनोयोगो बलीयाश्च, भाषितो भगवन्मते ।
यः सप्तमीं क्षणार्धेन, नयेद्वा मोक्षमेव च ॥ ५ ॥

શ્રી જિનેશ્વર ભગવાનના મનમા મનયોગને અત્યત બળવાન કહ્યો છે કેમકે તે મનયોગ અર્ધ ક્ષણમા જ સાતમી નરકમા અથવા મોક્ષમા પણ લઇ જાય છે ૫

મહાન પુરૂષોનુ મન:—

सपत्सु महता चित्त, भवत्युत्पलकोमलम् ।
आपत्सु च महाशैलशिलासघातकर्कशम् ॥ ६ ॥

जैनपञ्चतत्र, पृ० १६३, श्लो० १५१ ❀

મોટા પુરૂષનુ ચિત્ત સપત્તિમા કમળ જેવુ કોમળ હોય છે અને આપત્તિમા મોટા પર્વતની શિલાના સમૂહ જેવુ કઠણ હોય છે ૬

મનને જાણવાનાં સાધનો:—

आकारैरिङ्गितैर्गत्या, चेष्टया भाषणेन च ।
नेत्रवक्त्रविकारेण, ज्ञायतेऽन्तर्गत मनः ॥ ७ ॥

बृहस्पतिस्मृति, श्लो० ३६

આકૃતિવડે, ઇંગિત (અમુક પ્રકારની ચેષ્ટા) વડે, ગતિવડે, ચેષ્ટાવડે, વચન બોલવાવડે અને નેત્ર તથા મુખના વિકારવડે મનની અદર રહેલો અભિપ્રાય જણાય છે ૭

મનનુ એકાગ્રપણુ:—

इत्येव सर्वभेदाना, मानस मूलकारणम् ।
तस्मात् तदेव कर्तव्यमेकतान मनीषिभिः ॥ ८ ॥

पार्श्वनाथचरित्र (गद्य), पृ० १७ (प्र स)❀

આ પ્રમાણે સર્વ ભેદોનુ મૂળ કારણ મન જ છે તેથી પડિતોએ તે મનને જ એકતાન—એકાગ્ર—કરવુ જોઇએ ૮

પુસ્તકો ભણવાથી શું ફળ છે ? કાંઈજ નથી એકાંત-અત્યંત કષ્ટકારક ચેષ્ટાથી શું ફળ છે ? કાંઈ જ નથી તથા દેવાદિકની પૂજા અને પ્રણામ વિગેરે કરવાથી શું ફળ છે ? કાંઈ જ નથી જો આ આંકડાના રૂ જેવું ચંચળ મન બળાત્કારે કામભોગથી રૂંધી શકાય તો સર્વ સુખો હસ્તકમળમાં જ રહેલા છે ૧૪

મનના નિરોધનો ઉપાય.—

चञ्चलं हि मनः कृष्ण ! प्रमाथि बलवद् दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये, वायोरिव सुदुष्करम् ॥ १५ ॥
असंशयं महाबाहो ! मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय ! वैराग्येण च गृह्यते ॥ १६ ॥

भगवद्‌गीता, अ० ६, श्लो० ३४, ३५

હે કૃષ્ણ ! મન અતિ ચંચળ છે, આત્માને મથન કરનારૂં છે, બળવાન છે અને મજબૂત છે, તેનો નિગ્રહ કરવો તે હું વાયુના નિગ્રહની જેમ અતિ દુષ્કર માનું છું

ઉત્તર-હે મહાબળવાન, કુંતિના પુત્ર અર્જુન ! ખરેખર, મન ચંચળ છે અને નિગ્રહ કરવાને અશક્ય છે, તો પણ તે મન અભ્યાસવડે તથા વૈરાગ્યવડે ગ્રહણ (વશ) કરી શકાય છે ૧૫,૧૬

મનનો નિગ્રહ ન કરવાથી નુકસાનઃ—

मनःक्षपाचरो भ्राम्यन्नपशङ्कं निरङ्कुशः ।
प्रपातयति संसाराऽऽवर्त्तगर्त्ते जगत्त्रयीम् ॥ १७ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ३५.

શકારહિતપણે (ઇચ્છા પ્રમાણે) ભમતો અને અંકુશ (નિયામક) રહિત એવો મનરૂપી રાક્ષસ આ ત્રણ જગતના જીવોને સંસારના પરિભ્રમણરૂપ ખાડામા પાડી દે છે ૧૭

મન તેવુ વચન —

मानस प्राणिनामेव, सर्वकमककारणम् ।
मनोरूप हि वाक्य च, वाक्येन प्रस्फुट मनः ॥ १८ ॥

नारदपञ्चरात्र, प्रकरण ३, अ० ४, श्लो० १३

મન જ પ્રાણીઓના સર્વ કર્મનુ અદ્વિતીય કારણ છે કારણકે જેવુ મન હોય તેવુ વાક્ય બોલાય અને (બોલાતા) વાકયથી મન જાણી શકાય છે ૧૮

મનની શુદ્ધિ —

मनो हि मर्वभूताना, सचिनोति शुभाशुभम् ।
अशुभेभ्यस्तदाक्षिप्य, शुभेष्वेनावधारय ॥ १९ ॥

इतिहाससमुच्चय, अ० १८, श्लो० १८.

મન જ સર્વ પ્રાણીઓને શુભ કે અશુભ પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી હે જીવ ! તુ તે મનને જ અશુભમાથી ખેચીને શુભને વિષે સ્થાપન કર ૧૯

મનની શુદ્ધિનુ મહત્વ—

अन्तश्चित्त न चेच्छुद्ध, वहिःशौचे न शौचभाक् ।
सुपक्कमपि निम्बस्य, फल बीजे कटु स्फुटम् ॥ २० ॥

विवेकविलास, उल्लास ११, श्लो० ७१

અંદરનું અંતઃકરણ જો શુદ્ધ ન હોય તો (માત્ર) ઉપરની શુદ્ધિથી માણસ પવિત્ર નથી થતો કારણ કે તૂંબડી ગમે તેટલી પાકેલી હોય છતાં એનું બી તો કડવું જ રહે છે ૨૦,

चित्तबालक मा त्याक्षीरजस्र भावनौषधीः ।
यत्त्वां दुर्ध्यानभूता न, छलयन्ति छलान्विषः ॥ २१ ॥

अध्यात्मकल्पद्रुम, अ० १, श्लो० ५

હે ચિત્તરૂપ બાળક, તું ભાવનારૂપ ઔષધિઓને કદી પણ દૂર કરીશ નહિ, જેથી કરીને છળને શોધનારા દુર્ધ્યાનરૂપ ભૂતપિશાચો તને છેતરી શકશે નહિ ૨૧

दान पूजा तपश्चैव, तीर्थसेवा श्रुतं तथा ।
सर्वमेव वृथा तस्य, यस्य शुद्धं न मानसम् ॥ २२ ॥

धर्मकल्पद्रुम, पृ० ३, श्लो० ८१ (प्र स)

જે મનુષ્યનું મન શુદ્ધ-નિર્મળ-ન હોય, તેના કરેલા દાન, પૂજા, તપ, તીર્થસેવા અને શ્રુત-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ-અથવા શાસ્ત્ર-શ્રવણ એ સર્વ વ્યર્થ છે ૨૨

या सिद्धयोऽष्टावपि दुर्लभा ये,
रसायनं चाञ्जनधातुवादाः ।
ध्यानानि मन्त्राश्च समाधियोगा-
श्चित्ते प्रसन्ने विपरन्भवन्ति ॥ २३ ॥

हृदयप्रदीप, श्लो० ३०

જે અતિ દુર્લભ અણિમાદિક આઠ સિદ્ધિઓ, રસાયણ, અદૃશ્યાદિક અજન, ધાતુવાદ, ધ્યાન, મત્ર તથા સમાધિયોગ–અષ્ટાગ યોગ, આ સર્વ, ચિત્ત પ્રસન્ન હોય તો, વિષ જેવા (તજવા યોગ્ય) થાય છે (એટલે કે આત્મધ્યાનમા ચિત્ત લયલીન થયુ હોય તો આઠ સિદ્ધિઓ વિગેરે સર્વ દુર્લભ પદાર્થો કે જે ઉત્કૃષ્ટ તપ અને ચારિત્રાદિકથી પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ ઝેર જેવા તજવા યોગ્ય ભાસે છે આવા પ્રસન્ન ચિત્તવાળા મહાત્મા કેવળ મોક્ષની સન્મુખ હોવાથી તેમને આવી સિદ્ધિઓ વિગેરે સર્વ તુચ્છ ભાસે છે) ૨૩

दीपिका खल्वनिर्वाणा, निर्वाणपथदर्शिनी ।
एकैव मनसः शुद्धिः, समाम्नाता मनीषिभिः ॥ २४ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ४०

પડિતોએ એક મનની શુદ્ધિને જ મોક્ષમાર્ગને દેખાડનારી, કોઈ પણ વખત બુઝાઈ ન જાય એવી દીપિકા(દીવી)રૂપ કહી છે ૨૪

सत्या हि मनसः शुद्धौ, सन्त्यसन्तोऽपि यद्गुणाः ।
सन्तोऽप्यसत्या नो सन्ति, सैव कार्या बुधैस्ततः ॥२५॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ४१

મનની શુદ્ધિ હોય તો અછતા ગુણો પણ પ્રાપ્ત થાય છે, અને મનની શુદ્ધિ ન હોય તો છતા ગુણો પણ રહેતા નથી તેથી ડાહ્યા પુરૂષોએ તે જ (મનની શુદ્ધિ જ) કરવા લાયક છે ૨૫

अस्तेयं तु परं तीर्थमद्रोहस्तीर्थमुत्तमम् ।
तीर्थानामपि तत्तीर्थं, विशुद्धिर्मनसः परा ॥ २६ ॥

इतिहाससमुच्चय, अ० ७५, श्लो० ११

અચૌર્ય એ મોટું તીર્થ છે, અદ્વેષ એ ઉત્તમ તીર્થ છે, તથા મનની જે શુદ્ધિ તે સર્વ તીર્થોની મધ્યે મોટામાં મોટું તીર્થ છે ૨૬

शमार्थं सर्वशास्त्राणि विहितानि मनीषिभिः ।
तस्मात् स सर्वशास्त्रज्ञो यस्य शान्तं मनः सदा ॥२७॥

सूक्तमुक्तावली, पृ० २०४, श्लो० ६ (हि ह)

મહાપુરૂષોએ સર્વે શાસ્ત્રો શમ પ્રાપ્ત કરવા માટે જ કર્યાં છે, તેથી જેનું મન સદા શાંત હોય છે, તે જ સર્વ શાસ્ત્રને જાણનાર છે એમ જાણવું ૨૭

सर्वाः संपत्तयस्तस्य, विशुद्धं यस्य मानसम् ।
उपानद्गूढपादस्य, ननु चर्मावृतैव भूः ॥ २८ ॥

सूक्तमुक्तावली, पृ० २०४, श्लो० ७ (हि ह)

જેનું મન શુદ્ધ હોય તેને સર્વ સંપત્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમ કે જેના પગમાં જોડા પહેરેલા હોય તેને મન તો આખી પૃથ્વી ચામડાથી મઢેલી જ છે ૨૮

एतदेव परं ब्रह्म, न विदन्तीह मोहिनः ।
यदेतच्चित्तनैर्मल्यं, रागद्वेषादिवर्जितम् ॥ २९ ॥

तत्त्वामृत, श्लो० १६५

જે આ રાગદ્વેષ વિગેરે રહિત ચિત્તની નિર્મળતા છે તે જ પરમ બ્રહ્મ છે, તે વાતને મોહવાળા પુરૂષો જાણતા નથી ૨૯

મનની શુદ્ધિનો ઉપાયઃ—

यथा गुडादिदानेन, यत्किञ्चित् त्याज्यते शिशुः ।
चलं चित्तं शुभध्यानेनाशुभं त्याज्यते तथा ॥ ३० ॥

योगसार, प्रस्ताव ३, श्लो० २३

જેમ ગોળ વિગેરે વસ્તુ આપીને બાળક પાસે, કોઈ પણ (ખરાબ) વસ્તુ તજાવી શકાય છે તેમ શુભ ધ્યાનવડે ચંચળ ચિત્ત પાસેથી અશુભ ધ્યાનનો ત્યાગ કરાવી શકાય છે ૩૦

મનની શુદ્ધિ વગર નકામું :—

किं बुद्धेन किमीशेन, किं धात्रा किमु विष्णुना ।
किं जिनेन्द्रेण रागाद्यैर्यदि स्वं कलुषं मनः ? ॥ ३१ ॥

योगसार, प्रस्ताव २, श्लो० २०.

જો રાગાદિકવડે પોતાનું મન મલિન હોય તો બુદ્ધ ભગવાનથી શું ફળ ? મહાદેવથી શું ફળ ? બ્રહ્માથી શું ફળ ? વિષ્ણુથી શું ફળ ? અને જિનેંદ્રથી પણ શું ફળ ? કોઈ પણ દેવ કાંઈ ઉપકારી થઈ શકતા નથી માટે પ્રથમ પોતાનું મન સ્વચ્છ કરવું ૩૧

दानमिज्या तपः शौचं, तीर्थसेवा तथा श्रुतम् ।
अशान्तमनसः पुंसः, सर्वमेतदनर्थकम् ॥ ३२ ॥

इतिहाससमुच्चय, अ० १२, श्लो० ३५

દાન, યજ્ઞ, તપ, શૌચ, તીર્થસેવા અને શાસ્ત્ર, આ સર્વે અસ્થિર મનવાળા પુરુષના નિષ્ફળ છે ૩૨

मनःशुद्धिमबिभ्राणा ये तपस्यन्ति मुक्तये ।
त्यक्त्वा नावं भुजाभ्यां ते, तितीर्षन्ति महार्णवम् ॥३३॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ४२

જે માણસો મનની શુદ્ધિને ધારણ કર્યા વિના મુક્તિ મેળવવા માટે તપ કરે છે તેઓ વહાણનો ત્યાગ કરીને મહાસાગરને તરવા ઇચ્છે છે ૩૩

यदि वहति त्रिदण्डं नग्नमुण्डं जटां वा,
यदि वसति गुहायां वृक्षमूले शिलायाम् ।
यदि पठति पुराणं वेदसिद्धान्ततत्त्वं,
यदि हृदयमशुद्धं सर्वमेतन्न किञ्चित् ॥ ३४ ॥

सूक्तमुक्तावली, पृ० २०३, श्लो० २ (नी ह)*

જો કદાચ ત્રિદંડને ધારણ કરે, નગ્નપણું ધારણ કરે, મુંડ થાય, જટા ધારણ કરે, ગુફામાં વસે કે વૃક્ષની નીચે શિલા ઉપર રહે, પુરાણને ભણે, કે સિદ્ધાન્તના તત્ત્વને જાણે, તો પણ જો હૃદય અશુદ્ધ હોય તો તે સર્વ કાંઈ પણ નથી-નિષ્ફળ છે ૩૪

મનની શુદ્ધિનું ફળ:—

यस्य रागादिदोषेण, न दुष्टं नृप ! मानसम् ।
विशुद्धचेतसो विष्णुस्तोष्यते तेन सर्वदा ॥ ३५ ॥

विष्णुपुराण, अ० १९, श्लो० ३०

હે રાજા ! શુદ્ધ ચિત્તવાળા જે પુરૂષનુ મન રાગાદિક દોષથી દૂષિત થયુ ન હોય, તે પુરૂષવડે હમેશા વિષ્ણુ ભગવાન ખુશી કરાય છે (તેનાથી વિષ્ણુ ખુશ થાય છે) ૩૫

परेषा चेतासि प्रतिदिनसमाराध्य बहु हा,
प्रसाद किं नेतु विशसि हृदय ! क्लेशकलितम् ।
प्रसन्ने त्वय्यन्त स्वयमुदितचिन्तामणिगुणो,
विमुक्तः सकल्पः किमभिलषित पुष्यति न ते ? ॥३६॥

वैराग्यशतक (भर्तृहरि), श्लो० ६१.

હા—ખેદની વાત છે કે હે હૃદય ! હમેશા બીજાના ચિત્તનુ ઘણુ આરાધન કરીને તુ તેમની પાસેથી કયો પ્રસાદ લેવાને કલેશ ભોગવે છે ? તુ જ પ્રસન્ન હોઈશ તો તારામા પોતાની મેળે ગુણરૂપી ચિંતામણિ રત્ન ઉદય પામશે, તથા સર્વ સંકલ્પવિકલ્પ નાશ પામશે અને તે વખતે તારી કઈ ઇચ્છા પૂર્ણ નહીં થાય ? સર્વ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થશે. ૩૬

અશુદ્ધ મન–વચન–કાયાથી નુકસાનઃ—

चित्तं रागादिभिः क्लिष्टमलीकवचनैर्मुखम् ।
जीवहिंसादिभि कायो गङ्गा तस्य पराङ्मुखी ॥३७॥

स्कन्दपुराण, काशीखण्ड, अ० ६

જેનુ ચિત્ત રાગાદિકવડે મલિન હોય, જેનુ મુખ અસત્ય વચનવડે મલિન હોય, અને જેની કાયા જીવહિંસાદિકવડે

મલિન હોય, તેવા પુરુષને ગંગા નદી પણ વિમુખ થાય છે-તેને પવિત્ર કરતી નથી ૩૭

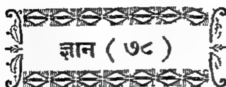
મન, વચન, કાયાની શુદ્ધિનો ઉપાય —

सत्येन शुध्यते वाणी, मनो ज्ञानेन शुध्यति ।
गुरुशुश्रूषया काय , शुद्धिरेषा सनातनी ॥ ३८ ॥

तत्वामृत, श्लो० ३२

સત્ય વચન બોલવાથી વાણી શુદ્ધ થાય છે, જ્ઞાનવડે મન શુદ્ધ થાય છે, અને ગુરુની સેવાવડે કાયા શુદ્ધ થાય છે, આ શુદ્ધિ શાશ્વતી-નિત્ય રહેનારી-છે ૩૮

જ્ઞાનનુ સ્વરૂપ.—

निपयप्रतिभास चात्मपरिणतिमत्तथा ।
तत्त्वसवेदनं चैव, ज्ञानमाहुर्महर्पयः ॥ १ ॥

अष्टकप्रकरण (हरिभद्र), ज्ञानाष्टक, श्लो० १

જે પદાર્થોને બતાવતુ હોય, જેમા આત્માના પરિણામો રહેલા હોય અને જે તત્ત્વના જાણવારૂપ હોય તેને મહર્ષિલોકો જ્ઞાન કહે છે ૧

यथाऽवस्थिततत्त्वाना, सक्षेपाद्विस्तरेण वा ।
योऽवबोधस्तमनाहु', सम्यग्ज्ञान मनीपिण' ॥ २ ॥

योगशास्त्र, पृ० ३६, श्लो० १६ (प्र स)

નય અને પ્રમાણથી સિદ્ધ થયેલા યથાર્થ જીવ, અજીવ વિગેરે નવ તત્ત્વોનો સક્ષેપવડે કે વિસ્તારવડે જે બોધ થવો, તેને પડિતો સમ્યગ્જ્ઞાન કહે છે ૨

સાચુ જ્ઞાનઃ—

रत्नत्रयीं रक्षति येन जीवो विरज्यतेऽत्यत्तशरीरसौख्यात् ।
रुणद्धि पाप कुरुते निशुद्धि, ज्ञान तदिष्ट सकलार्थसिद्धि ॥३॥

सुभापितरत्नसदोह, श्लो० १८१

જેનાવડે જીવ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ ત્રણ ર
રક્ષણ કરે, જેનાવડે અત્યંત ગંભીર સુખવી વૈરાગ્ય પ
પાપને રોકે અને વિશુદ્ધિને કરે તેને જ સર્વજ્ઞોએ જ્ઞાન
કહ્યુ ગણ્યુ છે ૩

निर्वाणपदमप्येकं, भाव्यते यन्मुहुर्मुहुः ।
तदेव ज्ञानमुत्कृष्टं, निर्बन्धो नास्ति भूयसा ॥ ४ ॥

ज्ञानसार, ज्ञानाष्टक, श्लो

જે વડે વારવાર એક નિર્વાણ પદની જ ભાવના થાય-
તન્મય કરાય-તેજ ખરૂ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન છે, જો એ
એ- જ જ્ઞાન થયુ તો પછી બીજા ઘણા જ્ઞાનની જરૂર ન

स्वभावलाभसंस्कारकारणं ज्ञानमिष्यते ।
ध्यान्ध्यमात्रमतस्त्वन्यत्, तथा चोक्तं महात्मना

वादांश्च प्रतिवादांश्च, वदन्तोऽनिश्चितास्तथा ।
तत्त्वान्तं नैव गच्छन्ति, तिलपीलकवद् गतौ ॥

ज्ञानसार, ज्ञानाष्टक, श्लो०

(અનંત જ્ઞાન-દર્શનમય) આત્માના સ્વભાવની
સંસ્કારનુ જે કારણ હોય એ જ ખરૂ જ્ઞાન કહેવાય
એ સિવાયનુ, એટલે કે-જે જ્ઞાન આત્માનુ સ્વરૂપ
કારણભૂત ન હોય, એ જ્ઞાન તો કેવળ બુદ્ધિ ની અંધતા
મહાત્મા શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ કહ્યુ છે

પ્રતિવાદ અને અનિશ્ચિત પદાર્થોને બોલવાવાળા, તત્ત્વનો અત પામતા નથી ૫, ૬

किं क्लिष्टेनेन्द्रियरोधेन, किं सदा पठनादिभिः ।
किं सर्वस्वप्रदानेन, तत्त्व नोन्मीलित यदि ? ॥ ७ ॥

योगसार, प्रस्ताव २, श्लो० ७३

જો હૃદયમા તત્ત્વનો વિકાસ થયો ન હોય તો કષ્ટથી થઇ શકે તેવા ઇદ્રિયોના નિગ્રહવડે શુ ફળ છે ? નિરતર ભણવા ગણવાથી શુ ફળ છે ? અને સર્વ ધનાદિકનુ દાન કરવાથી પણ શુ ફળ છે ? તત્ત્વજ્ઞાન વિના નિષ્ફળ છે ૭

सर्वभूतेषु येनैक, भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्त विभक्तेषु, तज्ज्ञान विद्धि सात्त्विकम् ॥८॥

भगवद्गीता, अ० १८, श्लो० २०

જે જ્ઞાનવડે જૂદા જૂદા રહેલા સર્વ પ્રાણીઓને વિષે એક જ-વિભાગ રહિત-અવિનાશી ભાવ-સત્તા-જોવામા આવે તે સાત્ત્વિક જ્ઞાન કહેલુ છે ૮

ज्ञानाजीर्णमृता' केचिज्ज्ञानदग्धास्तथाऽपरे ।
अन्ये तु ज्ञानवाहिका , केचिज्ज्ञानमयाः पुनः ॥९॥

કેટલાક લોકો જ્ઞાનના અજીર્ણથી મરેલા જેવા હોય છે, કેટલાક જ્ઞાનથી બળેલા હોય છે, બીજા કેટલાક જ્ઞાનના ભારને વહન કરનાર હોય છે અને કેટલાક જ જ્ઞાનમય હોય છે ૯

જ્ઞાનનુ મહત્વ —

अस्ति चेद्ग्रन्थिभिद् ज्ञानं, किं चित्रैस्तन्त्रयन्त्रणैः ।
प्रदीपाः क्वोपयुज्यन्ते, तमोघ्नी दृष्टिरेव चेत् ? ॥ १० ॥

ज्ञानसार, ज्ञानाष्टक, श्लो० ६.

જો જ્ઞાન પોતે જ કર્મની ગાઠને તોડી નાખવામા સમર્થ હોય તો પછી નાના પ્રકારના-વિચિત્ર-શાસ્ત્રોના બધનની શી જરૂરત છે ? કારણ કે જો દૃષ્ટિ પોતેજ અધકારનો નાશ કરી શકતી હોય તો પછી દીવાનો ઉપયોગ કયા કરવાનો રહ્યો ? ૧૦

मिथ्यात्वशैलपक्षच्छिज्ज्ञानदम्भोलिशोभितः ।
निर्भयः शक्रवद्योगी, नन्दत्यानन्दनन्दने ॥ ११ ॥

ज्ञानसार, ज्ञानाष्टक, श्लो० ७

મિથ્યાત્વરૂપી પર્વતની પાખને તોડવામા જ્ઞાનરૂપી વજ્રથી શોભતો એવો ભય રહિત યોગી, ઇન્દ્રની માફક, આનદરૂપી નદનવનમા, લ્હેર કરે છે (એવી એક પૌરાણિક કથા છે કે- એક સમયમા પર્વતોને પાખો હતી અને તેથી પર્વતો ઉડતા ફરતા હતા આ જોઇને પર્વતોને સ્થિર કરવાના ઉદ્દેશથી ઇદ્રે પોતાના વજ્રનામના શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરીને પર્વતોની પાખો તોડી નાખી હતી એ વાતને અહિ દૃષ્ટાંત તરીકે વાપરી છે) ૧૧

पीयूषमसमुद्रोत्थं, रसायनमनौषधम् ।
अनन्यापेक्षमैश्वर्यं, ज्ञानमाहुर्मनीषिणः ॥ १२ ॥

ज्ञानसार, ज्ञानाष्टक, श्लो० ८

પંડિત પુરૂષોનું કહેવું છે કે જ્ઞાન એ સમુદ્ર વગરજ ઉત્પન્ન થયેલ અમૃત સમાન છે, કોઇ પણ જાતની ઔષધી વગરના રસાયણ સમાન છે અને બીજા કોઇની પણ ગરજ રાખ્યા વગરના ઐશ્વર્ય સમાન છે ૧૨

ज्ञान नाम महारत्न, यन्न प्राप्तं कदाचन ।
ससारे भ्रमता भीमे, नानादुःखविधायिनि ॥ १३ ॥
तत्त्वामृत, श्लो० १३

જ્ઞાન જ મોટામા મોટુ રત્ન છે કે જે વિવિધ દુઃખને કરનારા આ ભયકર સસારમા ભમતા પ્રાણીએ કદાપિ પ્રાપ્ત કર્યું નથી ૧૩

एको भावः सर्वथा येन दृष्टः,
मर्वे भावास्तत्त्वतस्तेन दृष्टाः ।
सर्वे भावा मर्वथा येन दृष्टा
एको भावस्तत्त्वतस्तेन दृष्टः ॥ १४ ॥
स्याद्वादमजरी

જેણે એક પદાર્થ સર્વથા પ્રકારે (સર્વ પર્યાયાદિક સહિત) જોયો–જાણ્યો–હોય, તેણે તત્ત્વથી સર્વ પદાર્થ જાણ્યા છે તથા જેણે સર્વે પદાર્થો સર્વથા પ્રકારે જોયા–જાણ્યા–હોય, તેણે તત્ત્વથી એક પદાર્થ જોયો–જાણ્યો–છે ૧૪

सन्तु शास्त्राणि सर्वाणि, सरहस्यानि दूरतः ।
एकमप्यक्षर सम्यक्, शिक्षित निष्फल न हि ॥ १५ ॥
विवेकविलास, उल्लास ८, श्लो० ~

ગભીર અર્થવાળા બધા શાસ્ત્રો(નો અભ્યાસ) તો ? રહ્યો પણ જો એક અક્ષર પણ બરાબર ભણવામા આવે તો તે નિષ્ફળ જતો નથી ૧૫.

तमो धुनीते कुरुते प्रकाशं,
शमं विधत्ते विनिहन्ति कोपम् ।
तनोति धर्मं, विधुनोति पापं,
ज्ञानं न किं किं कुरुते नराणाम् ? ॥ १६ ॥

सुभाषितरत्नसंदोह, श्लो० १८१

જ્ઞાન (અજ્ઞાનરૂપી) અધકારનો નાશ કરે છે, આત્માના પ્રકાશ કરે છે, શમતાને કરે છે, ક્રોધને હણે છે, ધર્મને વિસ્તારે છે, અને પાપનો નાશ કરે છે મનુષ્યોને જ્ઞાન શુ શુ નથી કરતુ ? ૧૬

ज्ञानं तृतीयं पुरुषस्य नेत्रं,
समस्ततत्त्वार्थविलोकदक्षम् ।
तेजोऽनपेक्षं विगतान्तरायं,
प्रवृत्तिमत् सर्वजगत्त्रयेऽपि ॥ १७ ॥

सुभाषितरत्नसंदोह, श्लो० १९४

જ્ઞાન એ પુરુષનુ ત્રીજુ નેત્ર છે, અને સમસ્ત તત્ત્વાર્થને જોવામા નિપુણ છે, તેને બીજા તેજની અપેક્ષા નથી, તેને કાંઈ પણ અંતરાય-આચ્છાદન-નથી, અને સમગ્ર ત્રણ જગતને વિષે ... છે ૧૭

भूतले हि परं ज्ञानं, ज्ञानं सर्वार्थसाधकम् ।
अनिष्टवस्तुविस्तारवारकं ज्ञानमीरितम् ॥ १८ ॥

ज्ञानपञ्चमीकथा, पृ० १, श्लो० ३. (य वि ग्रं-)

જગતમાં જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે, સર્વાર્થ–સાધક છે, અને અનિષ્ટ વસ્તુના વિસ્તારને રોકનારૂં છે ૧૮

ज्ञानं स्यात् कुमतान्धकारतरणिर्ज्ञानं जगल्लोचनं,
ज्ञानं नीतितरङ्गिणीकुलगिरिर्ज्ञानं कषायापहम् ।
ज्ञानं निर्वृतिवश्यमन्त्रममलं ज्ञानं मनःपावनं,
ज्ञानं स्वर्गगतिप्रयाणपटहं ज्ञानं निदानं [illegible]

सूक्तमुक्तावली, अधिकार [illegible]

જ્ઞાન કુમતરૂપી અંધકારને દૂર કરવામાં સૂર્ય [illegible] સમસ્ત જગતના નેત્ર સમા છે, જ્ઞાન નીતિ[illegible] કુલ પર્વતસમાન છે, જ્ઞાન કષાયોને નાશ [illegible] નિર્વૃત્તિને વશ કરનાર પવિત્ર મંત્ર સમાન છે, [illegible] કરનાર છે, જ્ઞાન સ્વર્ગગતિમાં જવાના [illegible] મતલબ કે જ્ઞાન એ કલ્યાણની ખાણ છે [illegible]

तृतीयं लोचनं ज्ञानं, द्वितीयो हि [illegible] ।
अचौर्यहरणं वित्तं, विना स्वर्णं [illegible] ॥

सूक्तमुक्तावली, [illegible]

જ્ઞાન એ ત્રીજા નેત્ર સમાન છે, [illegible]

ચોરો પણ ન હરી શકે એવું ધન છે અને સોના વગરનું જ ઘરેણું છે ૨૦

કર્મક્ષય તેટલું જ્ઞાનઃ—

अन्तरायत्रुटेज्ञान, कियत्कस्याऽपि प्रवर्तते ।
मतिश्रुतप्रभृतिक, निर्मल केवलावधि ॥ २१ ॥

विवेकविलास, उल्लास ११, श्लो० ९२

મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનથી આરંભીને નિર્મળ કેવળજ્ઞાન સુધીનું જ્ઞાન અન્તરાયના તુટવાથી કોઇ પણ જીવને વિષે કાંઇક પણ હોય છે જ(—જ્ઞાનાંતરાય જેટલું તુટેલું હોય તેટલું થોડું ઘણું પણ જ્ઞાન સૌને હોય જ છે) ૨૧

જ્ઞાનના પ્રકાર.—

एतत्सम्यग्दर्शनमनधिगमविपर्ययौ तु मिथ्यात्वम् ।
ज्ञानमथ पञ्चभेद, तत्प्रत्यक्ष परोक्ष च ॥ २२ ॥

प्रशमरति, श्लो० २२४

—આને સમ્યગ્દર્શન કહે છે અને અનધિગમ અને વિપર્યયને મિથ્યાત્વ કહે છે જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર છે અને પાંચના પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે પ્રકાર છે (એટલે કે એ પાંચેમા કેટલાક પ્રત્યક્ષ છે અને કેટલાક પરોક્ષ છે) ૨૨

अनेकपर्यायगुणैरुपेत, विलोक्यते येन समस्ततत्त्वम् ।
तदिन्द्रियानिन्द्रियभेदभिन्न, ज्ञान जिनेन्द्रैर्गदित हिताय ॥२३॥

सुभाषितरत्नसन्दोह, श्लो० १८०

જે જ્ઞાનવડે અનેક પર્યાય અને ગુણોવડે યુક્ત સમગ્ર તત્ત્વ જોવામાં આવે છે, તે ઇંદ્રિય અને અનિંદ્રિય એવા બે પ્રકારનું જ્ઞાન જિનેશ્વરોએ હિતને માટે કહ્યું છે ૨૩

જ્ઞાનના અવાંતર પ્રકારઃ—

तत्र परोक्षं द्विविधं श्रुतमाभिनिबोधिकं च विज्ञेयम् ।
प्रत्यक्षं चावधिमनःपर्यायौ केवलं चेति ॥ २४ ॥

प्रशमरति, श्लो० २२५

તે જ્ઞાનમાં પરોક્ષજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન અને મતિજ્ઞાન એમ બે પ્રકારે જાણવું અને પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાયજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન એમ ત્રણ પ્રકારે જાણવું ૨૪

કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ—

सामायिकविशुद्धात्मा, सर्वथा घातिकर्मणः ।
क्षयात्केवलमाप्नोति, लोकालोकप्रकाशकम् ॥ २५ ॥

अष्टकप्रकरण (हरिभद्र), केवलज्ञानाष्टक, श्लो० १

સમભાવથી શુદ્ધ થયો છે આત્મા જેનો એવો પુરુષ, તમામ ઘાતિકર્મના ક્ષયથી કેવળજ્ઞાનને પામે છે એ કેવળ જ્ઞાન સમગ્ર લોક અને અલોકનો પ્રકાશ કરનારૂ હોય છે ૨૫

જ્ઞાનનો ઉપાય —

एतस्मिन् सततं यत्नः, कुग्रहत्यागतो भृशम् ।
मार्गश्रद्धादिभावेन, कार्य आगमतत्परैः ॥ २६ ॥

अष्टकप्रकरण (हरिभद्र), ज्ञानाष्टक, श्लो०

કદાગ્રહનો બીલકુલ ત્યાગ કરીને અને મોક્ષના માર્ગમા શ્રદ્ધાભર્યો ભાવ રાખીને, આગમના આરાધનમા તત્પર પુરૂષોએ, આ તત્વજ્ઞાનમા હમેશા પ્રયત્ન કરવો ૨૬

सर्वं द्वन्द्वं परित्यज्य, निभृतेनान्तरात्मना ।
ज्ञानामृतं सदा पेयं, चित्ताह्लादनमुत्तमम् ॥ २७ ॥

तत्वामृत, श्लो० १२

તમામ પ્રકારના (રાગ-દ્વેષ, સુખ-દુખરૂપ) દ્વદ્વનો ત્યાગ કરીને નિશ્ચલ એવા અતરાત્માવડે, ચિત્તને આનદ આપનાર એવુ ઉત્તમ પ્રકારનુ જ્ઞાનરૂપી અમૃત હમેશા પીવુ ૨૭

ज्ञानाभ्यासः सदा कार्यो ध्यानेनाध्ययनेन च ।
तपसो रक्षणं चैनं, यदीच्छेद्धितमात्मनः ॥ २८ ॥

तत्त्वामृत, श्लो० ९

જે પ્રાણી પોતાના આત્માનુ હિત ઇચ્છતો હોય તેણે ધ્યાનવડે અને અભ્યાસવડે નિરતર જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો, તથા તપનુ રક્ષણ કરવુ ૨૮

निःसङ्गो निर्ममः शान्तो निरीहः संयमे रतः ।
यदा योगी भवेदन्तस्तत्त्वमुद्भासते तदा ॥ २९ ॥

योगसार, प्रस्ताव ३, श्लो० २९

જ્યારે યોગી સર્વસગ રહિત, મમતા રહિત, શાત, ઈચ્છા રહિત અને સયમને વિષે રાગી થાય છે ત્યારે તેના અતર વિષે તત્વનો પ્રકાશ થાય છે ૨૯

આત્મજ્ઞાન —

आत्मानमात्मना वेत्ति, मोहत्यागाद्य आत्मनि ।
तदेव तस्य चारित्र, तज्ज्ञान तच्च दर्शनम् ॥ ३० ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० २

જે પુરૂષ મોહનો ત્યાગ કરીને પોતાના શરીરમા રહેલા આત્માને આત્માવડે જ જાણે છે, તે પુરૂષનુ તે જ ચારિત્ર છે, તે જ જ્ઞાન છે, અને તે જ દર્શન છે ૩૦

मोहान्धकारे भ्रमतीह तावत्, समारदु खैश्च कदर्थ्यमानः ।
यावद्विवेकार्कमहोदयेन, यथास्थित पश्यति नात्मरूपम् ॥३१॥

જ્યા સુધી પુરૂષ વિવેકરૂપી સૂર્યના મોટા ઉદયવડે યથાર્થ (સત્ય) આત્મસ્વરૂપને જોતો નથી, ત્યા સુધી સસારના દુ ખથી પીડા પામતો આ જીવ મોહરૂપી અ ધકારમા ભ્રમણ કર્યા કરે છે ૩૧

तिलेषु तैल दधन्यपि सर्पिराप' स्रोतस्स्वरणीषु चाग्निः ।
एवमात्माऽऽत्मनि गृह्यतेऽसौ सत्येनैन तपसा योऽनुपश्यति ॥३२

श्वेताम्बरोपनिषद्, अ० १, श्लो० १५

જેમ તલને વિષે તેલ રહેલુ છે, જેમ દહીંને વિષે ઘી રહેલુ છે, જેમ નદીના પ્રવાહમા પાણી રહેલુ છે, અને જેમ અરણિના કાષ્ઠમા અગ્નિ રહેલો છે, તેમ આત્માને વિષે જ આત્મા રહેલો છે, જે પુરૂષ તે આત્માને સત્ય અને તપવડે જુએ છે, તે પુરૂષવડે તે આત્મા ગ્રહણ કરી શકાય છે—જાણી શકાય છે ૩૨

બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપાય—

यदा सर्वं परित्यज्य, निःसङ्गो निष्परिग्रहः ।
निश्चिन्तश्च चरेद् धर्मं, ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ३३ ॥

आरण्यक उपनिषद्, काण्ड ७८

જ્યારે પુરુષ સર્વનો ત્યાગ કરી સંગરહિત, પરિગ્રહરહિત અને ચિંતા (વિચાર) રહિત થઈને ધર્મનું આચરણ કરે છે ત્યારે તે બ્રહ્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે ૩૩

परद्रव्यं यदा दृष्ट्वा, आकुले ह्यथवा रहे ।
धर्मकामो न गृह्णाति, ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ३४ ॥

बृहदारण्यक, अ० ३, श्लो० २१

જ્યારે જનસમૂહમાં અથવા નિર્જન સ્થાનમાં પારકું ધન જોયા છતાં પણ ધર્મની ઇચ્છાવાળો પુરુષ તેને ગ્રહણ કરતો નથી, ત્યારે તે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે ૩૪

यदा सर्वानृतं त्यक्त्वा, मिथ्याभाषाविवर्जितम् ।
अनवद्यं च भाषेत, ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ३५ ॥

उपनिषद् आरण्यक, काण्ड ४९

જ્યારે સર્વ પ્રકારના અસત્યથી રહિત, મિથ્યા ભાષારહિત અને પાપરહિત એવી સત્ય વાણીને બોલે છે, ત્યારે મનુષ્ય ...નને પામે છે ૩૫

यदा न कुरुते पापं, सर्वभूतेषु दारुणम् ।
कर्मणा मनसा वाचा, ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ३५ ॥

उपनिषद् आरण्यक, काण्ड ३४

જ્યારે મનુષ્ય સર્વ કોઈ પણ પ્રાણીઓને વિષે શરીર, મન અને વાણીવડે હિંસારૂપ તીવ્ર પાપ કરતો નથી ત્યારે તે બ્રહ્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે ૩૬

देवमानुषतिर्यक्षु, मैथुनं वर्जयेद् यदा ।
कामरागविरक्तश्च, ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ३७ ॥

बृहदारण्यक, अ० २, श्लो० २०

જ્યારે દેવ સબંધી, મનુષ્ય સબંધી અને તિર્યંચ સબંધી મૈથુનનો ત્યાગ કરે અને કામ અને રાગથી વિરક્ત (રહિત) થાય, ત્યારે મનુષ્ય બ્રહ્મજ્ઞાનને પામે છે ૩૭

જ્ઞાન વગર નકામુ :—

ज्ञानं विना नास्त्यहितान्निवृत्ति-
स्ततः प्रवृत्तिर्न हिते जनानाम् ।
ततो न पूर्वार्जितकर्मनाश-
स्ततो न सौख्यं लभतेऽप्यभीष्टम् ॥३८॥

सुभाषितरत्नसंदोह, श्लो० १९८

જ્ઞાન વિના અહિતથી નિવૃત્તિ થતી નથી, નિવૃત્તિ થયા વિના માણસો હિતમાં પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, અહિતથી હિતમા પ્રવૃત્તિ થયા વિના પૂર્વે કરેલાં કર્મોનો નાશ કરી શકતા નથી,

થતો નથી, અને કર્મના નાશ વિના અભીષ્ટ સુખ–મોક્ષસુખ-
મળતુ નથી ૩૮

गन्तुं समुल्लङ्घ्य भवाटवीं यो
ज्ञानं विना मुक्तिपुरीं समिच्छेत् ।
सोऽन्धोऽन्धकारेषु विलङ्घ्य दुर्गं,
वनं पुरं प्राप्तुमना विचक्षुः ॥ ३९ ॥

सुभाषितरत्नसन्दोह, श्लो० ७०१

જે મનુષ્ય જ્ઞાન વિના કેવળ બાહ્ય ક્રિયાકરવાવડે જ સંસાર-
રૂપી અરણ્યનુ ઉલ્લંઘન કરી મુક્તિપુરીમા જવાને ઈચ્છે છે, તે
ચક્ષુરહિત અંધ માણસ અંધકારને વિષે–રાત્રિને સમયે–ઘાટા વનને
ઓળગીને નગરને પામવાની ઈચ્છાવાળો છે એમ જાણવુ ૩૯

જ્ઞાન અને ક્રિયા.—

जानन्ति केचिन्न तु कर्तुमीशाः,
कर्तुं क्षमा ये न च ते विदन्ति ।
जानन्ति तत्त्वं प्रभवन्ति कर्तुं,
ते केऽपि लोके विरला भवन्ति ॥ ४० ॥

हृदयप्रदीप, श्लो० २

કેટલાક મનુષ્યો તત્ત્વને જાણે છે, પરંતુ તે પ્રમાણે કરવાને
સમર્થ નથી, તથા જેઓ કરવાને સમર્થ છે તેઓ તત્ત્વને
જાણતા નથી માટે જેઓ તત્ત્વને જાણે અને તે પ્રમાણે કરવા
સમર્થ હોય તેવા પુરુષો લોકમા કોઈક વિરલ જ હોય છે ૪૦

ज्ञानस्य भक्तेस्तपमः क्रियायाः,
प्रयोजन खल्विदमेकमेव ।
चेत समाधौ सति कर्मलेप-
विशोधनाढात्मगुणप्रकाश ॥ ४१ ॥

अध्यात्मतत्वालोक,

જ્ઞાન, ભક્તિ, તપ અને ક્રિયાનુ જે કાઇ પણ પ્રયોજન હોય તો તે એક જ છે, તે એ કે ચિત્તની સમાધિ થવાથી કર્મલેપનો નાશ થાય અને તેથી આત્માના ગુણનો પ્રકાશ થાય ૪૧

अवशेन्द्रियचित्ताना, हस्तिस्नानमिव क्रिया ।
दुर्भगाभरणप्रायो ज्ञान भार क्रिया विना ॥ ४२ ॥

हितोपदेश, मित्रलाभ, श्लो० १८

ઇદ્રિયો અને મન જેને વશ ન હોય તેવા પુરૂપની ક્રિયા હાથીના સ્નાનની જેમ વ્યર્થ છે, અને ક્રિયા રહિત જ્ઞાન પણ દુર્ભાગી માણસના આભૂષણની જેમ ભારરૂપ છે ૪૨

જ્ઞાન અને મદ:—

ज्ञानं मददर्पहर माद्यति यस्तेन तस्य को वैद्य ।
अमृत यस्य विपायत्ति,तस्य चिकित्सा कथ क्रियते ?॥४३॥

उत्तराध्ययनसूत्रटीका (कमलसयम), पृ० ७६ *

જ્ઞાન તો મદ અને દર્પનુ નાશ કરનારૂ છે, છતા જે પુરૂષ તે જ્ઞાનવડે મદ કરે તો તેનો વૈદ્ય કોણ હોય ? કેમકે જેને અમૃત જ વિષની જેવુ થાય છે તેની ચિકિત્સા શી રીતે કરાય ? ૪૩

જ્ઞાન અને રાજ્ય —

पूज्य स्वदेशे भवतीह राज्य,
ज्ञान त्रिलोकेऽपि सदर्चनीयम् ।
ज्ञान विवेकाय मदाय राज्य,
ततो न ते तुल्यगुणे भवेताम् ॥ ४४ ॥

सुभाषितरत्नसन्दोह, श्लो० १८८

આ જગતમા જે રાજ્ય છે તે પોતાના દેશમા જ પૂજવા યોગ્ય છે, અને જે જ્ઞાન-વિદ્વત્તા છે-તે ત્રણ જગતમા પણ સત્પુરૂષોને પૂજવા લાયક છે વળી જ્ઞાન વિવેકને માટે અને રાજ્ય ગર્વને માટે થાય છે તેથી તે બન્નેના ગુણ સરખા નથી ૪૪

જ્ઞાન સૂર્ય —

क्षेत्रे प्रकाश नियत करोति,
रविर्दिनेऽस्त पुनरत्र रात्रौ ।
ज्ञान त्रिलोके सकले प्रकाश,
करोति नाच्छादनमस्ति किञ्चित् ॥ ४५ ॥

सुभाषितरत्नसन्दोह, श्लो० १९९

સૂર્ય નિયમિત ક્ષેત્રમા જ એટલે અમુક ક્ષેત્રમા જ પ્રકાશ કરે છે, અને તે પણ દિવસે જ કરે છે, અને રાત્રે તો અસ્ત પામે છે પરંતુ જ્ઞાન તો સમગ્ર ત્રણ લોકમા પ્રકાશ કરે છે, તથા તેને કાંઈ પણ આવરણ થતુ નથી ૪૫

निरालोक जगत्सर्वमज्ञानतिमिराहतम् ।
तावदास्ते उदेत्युच्चैर्न यावज्ज्ञानभास्कर ॥ ४६ ॥

જ્યા સુધી જ્ઞાનરૂપી સૂર્ય અત્યત ઉદય પામ્યો ન હોય, ત્યા સુધી અજ્ઞાનરૂપી અધકારથી હણાયેલુ—વ્યાપ્ત થયેલુ—આ આખુ જગત્ પ્રકાશ રહિત જ રહે છે ૪૬

तज्ज्ञानमेन न भवति यस्मिन्नुदिते विभाति रागगणः ।
तमस कुतोऽस्ति शक्तिर्दिनकरकिरणाग्रतः स्थातुम् ॥४७॥

ज्ञानसार, ज्ञानाष्टक ५

જે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ છતા રાગનો સમૂહ દેખાતો હોય તો તે જ્ઞાન જ કહેવાય નહીં, કારણ કે સૂર્યના કિરણોની પાસે રહેવાને, અધકારની શક્તિ ક્યાથી હોય ? ૪૭

ज्ञानेन तु तदज्ञान, येपा नाशितमात्मनः ।
तेपामादित्यवज्ज्ञान, प्रकाशयति तत्परम् ॥ ४८ ॥

भगवद्गीता, अ० ५, श्लो० १६.

જેમના આત્માનુ તે અજ્ઞાન જ્ઞાનવડે નાશ પામ્યુ હોય, તેમનુ સૂર્ય જેવુ જ્ઞાન મોક્ષને પ્રકાશ કરે છે ૪૮

જ્ઞાન અગ્નિઃ—

वीजान्यग्न्युपदग्धानि, न रोहन्ति यथा पुनः ।
ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा सम्बध्यते तथा ॥ ४९ ॥

महाभारत, शांतिपर्व, अ० ११, श्लो० २०

[illegible]

[illegible] सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
[illegible], [illegible] ॥ ५० ॥

[illegible], अ० ४, [illegible]

हे अर्जुन ! [illegible]

[illegible] —

[illegible] तथा [illegible] ।
[illegible] स्थाने स्थाने च [illegible] ॥ ५१ ॥

[illegible], खण्ड २ अ० १२३, श्लो० ८

[illegible] विषे, भूमिने विषे, [illegible]

[illegible] —

[illegible] स्यात्[illegible] ।
[illegible] यानि, [illegible]नम् ॥ ५२ ॥

[illegible], श्लो० १०

निरालोक जगत्सर्वमज्ञानतिमिराहतम् ।
तावदास्ते उदेत्युच्चैर्न यावज्ज्ञानभास्कर ॥ ४६ ॥

જ્યા સુધી જ્ઞાનરૂપી સૂર્ય અત્યત ઉદય પામ્યો ન હોય, ત્યા સુધી અજ્ઞાનરૂપી અ ધકારથી હણાયેલુ—વ્યાપ્ત થયેલુ—આ આખુ જગત્ પ્રકાશ રહિત જ રહે છે ૪૬

तज्ज्ञानमेव न भवति यस्मिन्नुदिते विभाति रागगण' ।
तमस कुतोऽस्ति शक्तिर्दिनकरकिरणाग्रतः स्थातुम् ॥४७॥

ज्ञानसार, ज्ञानाष्टक ∗

જે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ છતા રાગનો સમૂહ દેખાતો હોય તો તે જ્ઞાન જ કહેવાય નહી, કારણ કે સૂર્યના કિરણોની પાસે રહેવાને, અધકારની શક્તિ કયાથી હોય ? ૪૭

ज्ञानेन तु तदज्ञान, येषा नाशितमात्मन. ।
तेषामादित्यवज्ज्ञान, प्रकाशयति तत्परम् ॥ ४८ ॥

भगवद्गीता, अ० ५, श्लो० १६.

જેમના આત્માનુ તે અજ્ઞાન જ્ઞાનવડે નાશ પામ્યુ હોય, તેમનુ સૂર્ય જેવુ જ્ઞાન મોક્ષને પ્રકાશ કરે છે ૪૮

જ્ઞાન' અગ્નિઃ—

बीजान्यग्न्युपदग्धानि, न रोहन्ति यथा पुन' ।
ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा सम्बध्यते तथा ॥ ४९ ॥

महाभारत, शातिपर्व, अ० ११, श्लो० २०.

જેમ અગ્નિથી બળી ગયેલા બીજો ફરીથી કદાપિ ઉ
નથી, તેમ જ્ઞાનથી બળી ગયેલા કલેશો-કર્મો-વડે આત્મા ફરી
બધાતો નથી ૪૯

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ! ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि, भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ५० ॥

भगवद्गीता, अ० ४, श्लो० ३

હે અર્જુન ! જેમ પ્રદીપ્ત અગ્નિ લાકડાઓને ભસ્મસાત્
છે, તેમ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વ કર્મોને ભસ્મસાત્ કરે છે

જ્ઞાન દીપક—

नास्ति ज्ञानसमो दीप , सर्वान्धकारनाशने ।
स्वर्गे भूमौ च पाताले, स्थाने स्थाने च दृश्यते ॥५

पद्मपुराण, खण्ड २, अ० १२३, श्लो०

સર્વ અંધકારનો નાશ કરવામાં જ્ઞાન સમાન બીજો
દીવો નથી, કે જે દીવો સ્વર્ગને વિષે, ભૂમિને વિષે, પાતા
વિષે અને ઠેકાણે ઠેકાણે અંધકારનો નાશ કરતો જોવ
આવે છે ૫૧

જ્ઞાનનું ફળ—

ज्ञानादित्यस्य सूर्ये स्यान्नित्यमुद्द्योतकारक ।
तस्य निर्मलता याति, पञ्चेन्द्रियदिगाननम् ॥ ५२

अज्ञान (७९)

અજ્ઞાન અંધકાર'—

> अज्ञानतममाच्छन्नो मूढान्तःकरणो नर ।
> न जानाति कुतो कोऽहं, क्वाहं गन्ता किमात्मक' ॥१॥

અજ્ઞાનરૂપી અંધકારથી આચ્છાદન કરાયેલો અને મૂઢ હૃદયવાળો પુરૂષ "હું કયાથી આવ્યો ? હમણા કેવું છું ? અહીંથી હું ક્યાં જઈશ ? મારૂ કેવું સ્વરૂપ છે ?" ઇત્યાદિ કાંઈ પણ જાણતો નથી ૧

અજ્ઞાની: પશુ.—

> आहारनिद्राभयमैथुनानि, सामान्यमेतत्पशुभिर्नराणाम् ।
> ज्ञानं विशेषः खलु मानवाना, ज्ञानेन हीना पशवो मनुष्याः ॥२॥

विक्रमचरित्र, खण्ड १, पृ० ७३ (के जै. म)

આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન, આ ચાર બાબત પશુઓને અને મનુષ્યોને સમાન જ છે તેમા મનુષ્યોને માત્ર જ્ઞાન જ વિશેષ છે તે જ્ઞાન રહિત જો મનુષ્ય હોય તો તે પશુ તુલ્ય જ છે ૨

અજ્ઞાની અને જ્ઞાની'—

> अज्ञानी क्षपयेत् कर्म, यज्जन्मशतकोटिभि' ।
> तज्ज्ञानी तु त्रिगुप्तात्मा, निहन्त्यन्तर्मुहूर्तके ॥ ३ ॥

तत्वामृत, श्लो० १९०

જેમ જેમ પ્રાણી જ્ઞાનના બળવડે શ્રી જિનેશ્વરભગવાને જોયેલું તત્ત્વ જાણતો જાય છે, તેમ તેમ તેને, પાપનો નાશ કરવામાં સમર્થ એવી બુદ્ધિ થતી જાય છે ૫૫

ज्ञानाद्विदन्ति खलु कृत्यमकृत्यजातं,
ज्ञानाच्चरित्रममलं च समाचरन्ति ।
ज्ञानाच्च भव्यभविनः शिवमाप्नुवन्ति,
ज्ञानं हि मूलमतुलं सकलश्रियां तत् ॥५६॥

सूक्तमुक्तावली, अधिकार ४३, श्लो० ६ *

જ્ઞાનથી જ માણસો કૃત્ય અને અકૃત્યના સમૂહને જાણે છે, જ્ઞાનથી જ પવિત્ર એવા ચારિત્રનું આચરણ કરે છે, જ્ઞાનથી જ ભવ્ય જીવો મોક્ષને મેળવે છે તેથી જ્ઞાન એ જ તમામ કલ્યાણનું અજોડ મૂળ છે ૫૬

अज्ञान (७९)

અજ્ઞાન અધકારઃ—

अज्ञानतमसाच्छन्नो मूढान्तःकरणो नर ।
न जानाति कुतो कोऽह, क्वाह गन्ता किमात्मकः ॥१॥

અજ્ઞાનરૂપી અધકારથી આચ્છાદન કરાયેલો અને મૂઢ હૃદયવાળો પુરૂષ "હુ કયાથી આવ્યો ? હમણા કોણ છુ ? અહીંથી હુ કયા જઈશ ? મારૂ કેવુ સ્વરૂપ છે ?" ઇત્યાદિ કાઇ પણ જાણતો નથી ૧

અજ્ઞાની: પશુઃ—

आहारनिद्राभयमैथुनानि, सामान्यमेतत्पशुभिर्नराणाम् ।
ज्ञान विशेषः खलु मानवाना, ज्ञानेन हीना पशवो मनुष्याः ॥२॥
विक्रमचरित्र, खण्ड १, पृ० ७३ (के जै म)

આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન, આ ચાર બાબત પશુઓને અને મનુષ્યોને સમાન જ છે તેમા મનુષ્યોને માત્ર જ્ઞાન જ વિશેષ છે તે જ્ઞાન રહિત જો મનુષ્ય હોય તો તે પશુ તુલ્ય જ છે ૨

અજ્ઞાની અને જ્ઞાની:—

अज्ञानी क्षपयेत् कर्म, यज्जन्मशतकोटिभिः ।
तज्ज्ञानी तु त्रिगुप्तात्मा, निहन्त्यन्तर्मुहूर्तके ॥ ३ ॥
तत्त्वामृत, श्लो० १९०

અજ્ઞાની મનુષ્ય કરોડો જન્મવડે કરીને જે કર્મનો ક્ષય કરે છે તે જ કર્મને, ત્રણ ગુપ્તિને ધારણ કરનાર જ્ઞાની માણસ, અંતર્મુહૂર્તમાં નાશ કરે છે ૩

मज्जत्यज्ञ किलाऽज्ञाने, विष्ठायामिव शूकरः ।
ज्ञानी निमज्जति ज्ञाने, मराल इव मानसे ॥ ४ ॥

ज्ञानसार, ज्ञानाष्टक, श्लो० १

વિષ્ઠામાં ભૂંડની પેઠે ખરેખર અજ્ઞાની પ્રાણી અજ્ઞાનમાં ડૂબે છે, અને માનસ સરોવરમાં હંસની જેમ જ્ઞાની મનુષ્ય જ્ઞાનમાં લયલીન થાય છે-જ્ઞાનમાં રમણ કરે છે ૪

અજ્ઞાનથી નુકસાન:—

न वेत्ति यो यस्य गुणप्रकर्ष, स तं सदा निन्दति नात्र चित्रम्
यथा किराती करिकुम्भजाता, मुक्ता परित्यज्य बिभर्ति गुञ्जा

नीतिशतक (भर्तृहरि), श्लो० ४

જે માણસ જે વસ્તુના ઉત્તમ ગુણને જાણતો ન હોય, માણસ તે વસ્તુની સદા નિંદા કરે તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથ કેમકે ભીલડી હાથીના કુંભસ્થળમાં ઉત્પન્ન થયેલ મોતી -મોતીની માળાને-તજીને ચણોઠીની માળાને ધારણ કરે (-મોતીના ગુણને જાણતી નથી, તેથી તે મોતીને વખાણતી નથી

अज्ञानं खलु भो कष्टं क्रोधादिभ्योऽपि सर्वपापेभ्यः ।
अर्थं हितमहितं वा, न वेत्ति येनावृतो लोकः ॥ ६ ॥

अष्टकप्रकरण (हरिभद्र), ज्ञानाष्टक, श्लो० २ नी टीका

ક્રોધ, માન, માયા વિગેરે તમામ પાપો કરતા પણ, અજ્ઞાન એ ખરેખર, અત્યંત દુઃખને આપવા વાળુ છે કે જે અજ્ઞાન વડે આચ્છાદિત થયેલો લોક પોતાને હિતકારી કે અહિતકારી પદાર્થને જાણી શકતો ૬

शक्यो वशीकर्तुमिभोऽतिमत्त., सिंह' फणीन्द्रः कुपितो नरेन्द्रः।
ज्ञानेन हीनो न पुनः कथचिदित्यस्य दूरे न भवन्ति सन्तः॥७॥

सुभाषितरत्नसन्दोह, श्लो० २०६

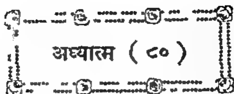
મદોન્મત્ત હાથીને, સિંહને, નાગને કે કોપાયમાન થયેલ રાજાને વશ કરવો શક્ય છે પરન્તુ જે અજ્ઞાની માણસ હોય તે કોઇ રીતે વશ કરી શકાતો નથી તેથી સજ્જન પુરૂષો જ્ઞાનથી દૂર થતા નથી ॥

शौचक्षमासत्यतपोदमाद्या गुणाः समस्ताः क्षणतश्चलन्ति।
ज्ञानेन हीनस्य नरस्य लोके, वात्याहता ना तरवोऽपि मूलात्॥८॥

सुभाषितरत्नसन्दोह, श्लो० २०४

સસારમા જે માણસ જ્ઞાન વગરનો-અજ્ઞાની-હોય તે માણસના શૌચ, ક્ષમા, સત્ય, તપ, ઇંદ્રિયદમન વિગેરે બધાય ગુણો, પવનવડે હણાયેલા વૃક્ષો જેમ મૂળથી ઉખડી જાય છે તેની માફક, ક્ષણમા નાશ પામે છે ૮

अध्यात्म (८०)

અધ્યાત્મનું સ્વરૂપ.—

गतमोहाधिकाराणामात्मानमधिकृत्य या ।
प्रवर्तते क्रिया शुद्धा, तदध्यात्मं जगुर्जिनाः ॥ १ ॥

अध्यात्मसार, प्रबंध १, श्लो० २६

ચાલ્યો ગયો છે મોહનો અધિકાર (બળ) જેમનો એવા માણસોની આત્માને આશ્રિને જે શુદ્ધ ક્રિયા પ્રવર્તે છે તેને જિનેશ્વરોએ અધ્યાત્મ કહેલ છે ૧

અધ્યાત્મનું મહત્ત્વ —

कान्ताऽधरसुधाऽऽस्वादाद्यूनां यज्जायते सुखम् ।
बिन्दुः पार्श्वे तदध्यात्मशास्त्रास्वादसुखोदधेः ॥ २ ॥

अध्यात्मसार, प्रबंध १, श्लो० ९

યુવાન પુરૂષોને પોતાની પત્નીના અધરામૃતના આસ્વાદમાં જે સુખ થાય છે તે સુખ, અધ્યાત્મશાસ્ત્રના આસ્વાદના સુખ રૂપી સમુદ્રની સામે, એક ટીપા સમાન છે ૨.

अध्यात्मशास्त्रसम्भूतसन्तोषसुखशालिनः ।
गणयन्ति न राजानं, न श्रीदं नापि वासवम् ॥ ३ ॥

अध्यात्मसार, प्रबंध १, श्लो० १०

અધ્યાત્મશાસ્ત્રથી ઉત્પન્ન થયેલ સતોષના સુખવાળા મનુષ્યો રાજાને, કુબેરને કે ઇંદ્રને પણ ગણકારતા નથી ૩

दम्भपर्वतदम्भोलिः, सौहार्दाम्बुधिचन्द्रमाः ।
अध्यात्मशास्त्रमुत्तालमोहजालवनानल ॥ ४ ॥

अध्यात्मसार, प्रबंध १, श्लो० १२

અધ્યાત્મશાસ્ત્ર એ દભરૂપી પર્વતને તોડનાર વજ્રસમાન છે, સુજનતારૂપી સમુદ્રને ઉલ્લસિત કરવામા ચદ્રમા સમાન છે, અને મહાન મોહરૂપી જાળાઓના વનને બાળવામા અગ્નિ સમાન છે ૫

रसो भोगावधिः कामे, सद्भक्ष्ये भोजनावधिः ।
अध्यात्मशास्त्रसेवायामसौ निरवधि॰ पुनः ॥ ५ ॥

अध्यात्मसार, प्रबंध १, श्लो० २१

વિષયસેવનમા ભોગ પુરતો જ રસ છે, સુદર ભોજનમા ખાવા સુધી જ રસ છે, પરન્તુ અધ્યાત્મશાસ્ત્રની સેવામા તો અનહદ રસ છે ૫

सामायिक यथा सर्वचारित्रेष्वनुवृत्तिमत् ।
अध्यात्म सर्वयोगेषु, तथाऽनुगतमिष्यते ॥ ६ ॥

अध्यात्मसार, प्रबंध १, श्लो० २७

જેવી રીતે બધાય ચારિત્રોમા સામાયિક રહેલુ હોય છે તેવી જ રીતે બધાય યોગોમા અધ્યાત્મ રહેલુ છે ૬

અધ્યાત્મ વગર નકામુ —

अध्यात्मवर्जितैर्ध्यानैः, शास्त्रस्थैः फलमस्ति न ।
भवेन्नहि फलैस्तृप्ति, पानीयप्रतिबिम्बितैः ॥ ७ ॥

विवेकविलास, उल्लास ११, श्लो० ३५

અધ્યાત્મ રહિત કેવળ શાસ્ત્ર સબધી ધ્યાન કરવાથી કાઈ પણ ફળ મળતુ નથી જેમકે પાણીમા પ્રતિબિબિત થયેલા ફળોનડે કાઈ પણ તૃપ્તિ થતી નથી ૭

हृत हहा ! शास्त्रविशारदत्वमनर्थहेतुश्च वचःपटुत्वम् ।
विज्ञानवेत्तृत्वमपार्थकं च, नास्वादितोऽध्यात्मसुधारसश्चेत् ॥८॥

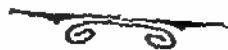
જો અધ્યાત્મરૂપી અમૃત રસનો આસ્વાદ કર્યો ન હોય તો હા હા ! એહની વાત છે કે-તેની શાસ્ત્ર સબધી વિદ્વત્તા હણાઈ ગઇ, તેના વચનની ચતુરાઇ અનર્થનુ કારણ છે, અને તેનુ વિજ્ઞાન(વિશેષ જ્ઞાન અથવા કળા)નુ જાણુવાપણુ નિરર્થક છે ૮

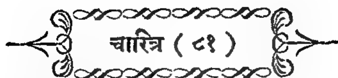
અધ્યાત્મનુ ફળ—

येषामध्यात्मशास्त्रार्थतत्त्वं परिणतं हृदि ।
कषायविषयावेषक्लेशस्तेषां न कर्हिचित् ॥ ९ ॥

अध्यात्मसार, प्रबंध १, श्लो १४

જેઓના હૃદયમા અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અર્થનુ તત્ત્વ વસેલુ હોય છે તેઓને કષાય અને વિષયના આવેશનુ કષ્ટ કદી પણ થતુ નથી ૯

चारित्र (८१)

ચારિત્રનુ સ્વરૂપઃ—

सर्वमानद्ययोगाना, त्यागश्चारित्रमिष्यते ।
कीर्तित तदहिंसादिव्रतभेदेन पञ्चधा ॥ १ ॥

योगशास्त्र, पृ० ३९, श्लो० १८ (प्र स.)

સર્વ સાવદ્ય-પાપવાળા-યોગોનો વ્યાપારોનો જે ત્યાગ કરવો તે ચારિત્ર કહેલુ છે તે ચારિત્ર અહિંસાદિક વ્રતના ભેદવડે પાચ પ્રકારનુ કહેલુ છે ૧

अथना पञ्चममितिगुप्तित्रयपवित्रितम् ।
चरित्र सम्यक्चारित्रमित्याहुर्मुनिपुङ्गना ॥ २ ॥

योगशास्त्र, पृ० ४३, श्लो० ३४ (प्र स)

(પ્રથમ અહિંસાદિક પાચ મહાવ્રતરૂપ એટલે મૂળગુણરૂપ ચારિત્ર કહ્યુ છે તેથી અહીં બીજે પ્રકારે કહે છે કે)—અથવા તો પાચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિવડે પવિત્ર જે આચરણ તે સમ્યક્ચારિત્ર છે એમ શ્રેષ્ઠ મુનિઓ કહે છે ૨

सद्दर्शनज्ञानबलेन भूता, पापक्रियाया विरतिस्त्रिधा या ।
जिनेश्वरैस्तद्गदित चरित्रं, समस्तकर्मक्षयहेतुभूतम् ॥ ३ ॥

सुभाषितरत्नसदोह, श्लो० २१०

સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનના બળથી જે મન, વચન
અને કાયાની ત્રણે પ્રકારની પાપમય ક્રિયાથી વિરતિ તેને
જિનેશ્વરદેવાએ ચારિત્ર કહેલુ છે અને તે તમામ કર્મના
ક્ષયના કારણભૂત છે ૩

ચારિત્રના પ્રકાર —

सामायिकमित्याद्य छेदोपस्थापन द्वितीय तु ।
परिहारविशुद्धिक सूक्ष्मसम्पराय यथाख्यातम् ॥ ४ ॥

प्रशमरति, श्लो० २२८

ચારિત્રના પાચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે —પહેલુ સામા-
યિક ચારિત્ર, બીજુ છેદોપસ્થાપન ચારિત્ર, ત્રીજુ પરિહાર
વિશુદ્ધિ ચારિત્ર, ચોથુ સૂક્ષ્મસપરાય ચારિત્ર અને પાચમુ
યથાખ્યાત ચારિત્ર ૪

पञ्चास्रवाद्विरमण पञ्चेन्द्रियनिग्रह· कषायजय ।
दण्डत्रयविरतिश्चेति सयम सप्तदशभेद· ॥ ५ ॥

प्रशमरति, श्लो० १७

હિંસાદિક પચાસ્રવથી વિરમવુ, પાચે ઇદ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો,
ચાર કષાયનો જય કરવો, અને મન, વચન અને કાયાના
દડથી વિરમવુ; એમ સયમ-ચારિત્ર-૧૭ પ્રકારે કહ્યો છે ૫

एव चारित्रस्य चरित्रयुक्तैस्त्रयोदशाङ्गस्य निवेदितस्य ।
व्रतादिभेदेन भवन्ति भेदा , सामायिकाद्या' पुनरेव पञ्च ॥

सुभाषितरत्नसन्दोह, श्लो० २

ચારિત્રધારી મુનિઓએ કહેલા ચારિત્રના વ્રતાદિ ભેદ-વડે તેર ભેદો થાય છે–એટલે કે–પાચ મહાવ્રત, પાચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ એમ તેર પ્રકાર થયા વળી એ ચારિત્રના સામાયિક આદિવડે પાચ ભેદો પણ થાય છે (સામાયિક, છેદોપસ્થાપન, પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસપરાય અને યથાખ્યાત) ૬

કયુ ચારિત્ર કયારે થાયઃ—

पञ्चाधिका विंशतिरस्तदोषैरुक्ताः कषाया. क्षयत शमाद्वा ।
तेषा यथाख्यातचरित्रमुक्त, तन्मिश्रतायामितर चतुष्कम् ॥७॥

सुभाषितरत्नसन्दोह, श्लो० २३१

જેઓના બધાય દોષો નાશ થયા છે એવા જિનેશ્વર દેવોએ પચીસ કષાયો કહેલા છે તે પચીસે કષાયોનો ક્ષય થવાથી અથવા તે બધાયનો ઉપશમ થવાથી યથાખ્યાત નામનુ ચારિત્ર કહેલુ છે અને બાકીના સામાયિકાદિ ચાર એ કષાયોના ક્ષય અને ઉપશમ એ બન્નેના મિશ્રપણાથી એટલે કે ક્ષયોપશમથી થાય છે ૭

ચારિત્રની વિશેષતાઃ—

तच्चारित्र न किं सेवेद्यत्सेनानलग पुमान् ?।
हीनवंशोऽपि ससेव्यः, सुरासुरनरोत्तमैः ॥ ८ ॥

सूक्तमुक्तावली, अधिकार ५८, श्लो० १ ❀

જે ચારિત્રની સેવામા લાગેલો માણસ, કદાચ નીચા કુળનો હોય તો પણ, તે સુરાસુર અને નરોત્તમોવડે પૂજાય છે તે ચારિત્રની સેવા કેમ ન કરવી ? ૮

विनिर्मलं पार्वणचन्द्रकान्तं,
यस्यास्ति चारित्रमसौ गुणज्ञः ।
मानी कुलीनो जगतोऽभिगम्यः,
कृतार्थजन्मा महनीयबुद्धिः ॥ ९ ॥

सुभाषितरत्नसन्दोह, श्लो० ३३९

જે માણસનુ ચારિત્ર પૂર્ણના પૂર્ણચંદ્ર જેવુ નિર્મળ હોય છે તે માણસ ગુણને જાણનારો, માની, કુળવાન્, જગતને માનવા યોગ્ય, કૃતાર્થ જન્મવાળો અને શ્રેષ્ઠબુદ્ધિવાળો હોય છે ૯

क्षितितलशयनं वा प्रान्तभैक्षाशनं वा,
सहजपरिभवो वा नीचदुर्भाषितं वा ।
महति फलविशेषे नित्यमभ्युद्यताना,
न मनसि न शरीरे दुःखमुत्पादयन्ति ॥ १० ॥

आचाराङ्गसूत्र पृ० ११२, श्लो० १ ❀

મોક્ષરૂપ મોટા ફળને મેળવવા માટે નિરંતર ઉદ્યમી થયેલા યોગીજનોનું પૃથ્વીતળપર સુવુ, લુખુ સુકુ ભિક્ષાનુ ભોજન, સ્વાભાવિક પરાભવ કે નીચ પુરૂષોના દુર્વચન; આ સર્વમાથી કોઈ પણ તેમના મન કે શરીરને વિષે કાંઇ પણ દુ ખ ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી ૧૦

चारित्ररत्नान्न परं हि रत्नं,
चारित्रवित्तान्न परं हि वित्तम् ।

चारित्रलाभान्न परो हि लाभ-
चारित्रयोगान्न परो हि योगः ॥ ११ ॥

पर्वकथा, मौनएकादशी, पृ १६, श्लो० १४८ (य वि ग्र) *

ચારિત્રરૂપી રત્નથી બીજુ કોઇ શ્રેષ્ઠ રત્ન નથી, ચારિત્રરૂપી ધનથી બીજુ કોઇ શ્રેષ્ઠ ધન નથી, ચારિત્રરૂપી લાભથી બીજો કોઈ શ્રેષ્ઠ લાભ નથી અને ચારિત્રરૂપી યોગથી બીજો કોઇ શ્રેષ્ઠ યોગ નથી ૧૧

ચારિત્રનો સમયઃ—

प्रव्रजेद् ब्रह्मचर्यात्तु, यदीच्छेत् परमां गतिम् ।
जातपुत्रो गृहस्थो वा, विदितात्मा जितेन्द्रियः ॥ १२ ॥

यमस्मृति, श्लो० २३०

જો ઉત્તમ ગતિ(મુક્તિ)ની ઇચ્છા હોય તો બ્રહ્મચર્યથકી જ એટલે પહેલો બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પૂર્ણ થાય કે તરત જ ગૃહસ્થાશ્રમમા ગયા વિના જ પ્રવ્રજ્યા (સન્યસ્ત) ગ્રહણ કરવી અથવા ગૃહસ્થાશ્રમમા જાય તો તત્ત્વજ્ઞાની અને જિતેંદ્રિય થઇ, (એક) પુત્ર ઉત્પન્ન થાય ત્યારે, પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરવી ૧૨

यदा मनसि सञ्जातं, वैतृष्ण्यं सर्ववस्तुषु ।
तदैव सन्न्यसेद्विद्वानन्यथा पतितो भवेत् ॥ १३ ॥

सौरपुराण, यतिधर्मसमुच्चय

જ્યારે મનમા સર્વ વસ્તુઓ ઉપર તૃષ્ણારહિતપણુ થાય, તે જ વખતે વિદ્વાને સન્યસ્ત (ચારિત્ર) ગ્રહણ કરવુ અન્યથા

(ગ્રહણ ન કરે તો) તે પતિત-ભ્રષ્ટ-થાય છે (અથવા અન્યથા એટલે તૃષ્ણા રહિત થયા પહેલાં સન્યાસ ગ્રહણ કરે તો પણ તે પતિત થાય છે) ૧૩

ચારિત્ર સાચું ભૂષણ —

निरस्तभूषोऽपि यथा विभाति, पवित्रचारित्रविभूषितात्मा ।
अनेकभूषाभिरलङ्कृतोऽपि, विमुक्तवृत्तो न तथा मनुष्य ॥१४॥

सुभाषितरत्नसन्दोह, श्लो० २४१

પવિત્ર ચારિત્રથી શણગારેલ છે આત્મા જેનો એવો માણસ કોઈ પણ જાતના આભૂષણ વગર પણ જેવો શોભે છે તેવો ચારિત્ર વગરનો માણસ અનેક આભૂષણોથી શણગારેલો હોય તો પણ શોભતો નથી ૧૪

ચારિત્ર જ્ઞાનનું ફળ.—

पर ज्ञानफल वृत्त, विभूतिर्न गरीयसी ।
तया हि वर्धते कर्म, सद्वृत्तेन विमुच्यते ॥ १५ ॥

तत्त्वामृत, श्लो० ३११

જ્ઞાનનું મુખ્ય ફળ ચારિત્ર જ છે નહિ કે મોટી સંપત્તિ ! કારણ કે સંપત્તિથી તો કર્મ વધે છે અને ચારિત્રથી કર્મ છુટે છે ૧૫

ચારિત્ર વગર નકામું —

सद्दर्शनज्ञानतपोदयाद्याश्चारित्रभाज सफला समस्ता ।
व्यर्थाश्चरित्रेण विना भवन्ति, ज्ञात्वेह सन्तश्चरिते यतन्ते ॥१६॥

सुभाषितरत्नसन्दोह, श्लो० २४२

જે માણસ ચારિત્રવાળો હોય એના સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, તપ, દયા વિગેરે બધા સફળ થાય છે અને જે ચારિત્ર વગરનો હોય તેના નકામા થાય છે, એમ સમજીને સતપુરૂષો ચારિત્રમા પ્રયત્ન કરે છે ૧૬

गर्भेविलीन वरमत्र मातुः,
प्रसूतिकालेऽपि वर विनाशः ।
असम्भवो वा वरमङ्गभाजो
न जीवित चारुचरित्रमुक्तम् ॥ १७ ॥

सुभाषितरत्नसन्दोह, श्लो० ७४०

માણસનુ માતાના ગર્ભમાજ નાશ પામવુ સારૂ છે, અથવા તો પ્રસૂતિ વખતે જ નાશ પણ સારો છે અથવા તો બીલ્કુલ જન્મ ન જ થવો એ પણ સારૂ છે, પણ ચારિત્રથી રહિત એવુ જીવન નથી સારૂ ૧૭

ચારિત્ર જાણવાનો માર્ગઃ—

इत्येतत् पञ्चविध चारित्र मोक्षसाधन प्रवरम् ।
अनेकानुयोगनयप्रमाणमार्गैः समनुगम्यम् ॥ १८ ॥

प्रशमरति, श्लो० २२९

આ પાચ પ્રકારનુ ચારિત્ર મોક્ષનુ ઉત્તમ સાધન છે અને તે અનેક પ્રકારના અનુયોગ, નય અને પ્રમાણના માર્ગોવડે સમજી ।૧૮

ચારિત્રની વૃદ્ધિનો ઉપાયઃ—

कषायसङ्गौ सहते न वृत्त, समार्द्रचर्मं दिन च रेणुम् ।
कषायसङ्गौ विधुनन्ति तेन, चारित्रवन्तो मुनयः सदाऽपि ॥१९॥

सुभाषितरत्नसन्दोह, श्लो० २३४

જેમ દુખતી આવેલી આંખ ધૂળ કે દિવસના પ્રકાશને સહન નથી કરતી, તે જ પ્રમાણે ચારિત્ર એ કષાય અને પરિગ્રહને નથી સહન કરતુ એટલા માટે ચારિત્રશાળી મુનિઓ હમેશા કષાય અને પરિગ્રહને દૂર કરે છે ૧૯

कषायमुक्त कथित चरित्र, कषायवृद्धावपघातमेति ।
यदा कषायः शममेति पुमस्तदा चरित्र पुनरेति पूतम् ॥२०॥

सुभाषितरत्नसन्दोह, श्लो० २३३

ચારિત્રને કષાય વગરનુ જ કહેલુ છે એટલે જ્યારે કષાયની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે ચારિત્રને હાનિ પહોંચે છે તેથી જ્યારે માણસના કષાય શાંત થાય છે ત્યારે પવિત્ર ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે ૨૦

દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રઃ—

सम्यक्त्व भावयेत् क्षिप्र, सज्ज्ञान चरण तथा ।
कृच्छ्रान् सुचरित प्राप्त, नृत्व याति निरर्थकम् ॥ २१ ॥

तत्त्वामृत, श्लो० ४६

મનુષ્યે જલ્દી સમ્યક્ત્વની ભાવના ભાવવી તેમજ જ્ઞાન યુક્ત ચારિત્રની પણ ભાવના ભાવવી જોઇએ, કારણ કે એમ નહિ કરવાથી બહુ જ કષ્ટપૂર્વક પ્રાપ્ત કરેલુ સુચરિત એવુ મનુષ્યપણુ નિરર્થક જાય છે ૨૧

सम्यक्त्वज्ञानचारित्रसम्पदः साधनानि मोक्षस्य ।
तास्वेकतराभावेऽपि मोक्षमार्गोऽप्यसिद्धिकर ॥ २२ ॥

प्रशमरति, श्लो० २३०

સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્રની સપત્તિ મોક્ષના સાધનરૂપ છે, અને એ ત્રણમાથી એકને પણ અભાવ હોય તો મોક્ષમાર્ગ સિદ્ધ થઇ શકતો નથી ૨૨

ચારિત્રનુ ફળઃ—

निःशेषकल्याणविधौ समर्थं,
यस्यास्ति वृत्त शशिकान्तिकान्तम् ।
मर्त्यस्य तस्य द्वितयेऽपि लोके,
न विद्यते काचन जातु भीतिः ॥ २३ ॥

सुभाषितरत्नसन्दोह, श्लो० २३५.

તમામ પ્રકારનુ કલ્યાણ કરનામા સમર્થ એવા પ્રકારનુ ચારિત્ર જે માણસનુ ચદ્રના પ્રકાશ જેવુ સુદર હોય તે માણસને બીજા લોકમા પણ કદી પણ ભય નથી હોતો ૨૩

सद्वृत्त पूज्यते देवैराखण्डलपुरस्सरैः ।
असद्वृत्तस्तु लोकेऽस्मिन्, निन्द्यतेऽसौ सुरैरपि ॥२४॥

[illegible], श्लो० [illegible]

ઇદ્રોસહિત દેવતાઓ પણ સારા ચારિત્રવાળાની પૂજા કરે છે અને ચારિત્ર વગરનો માણસ તો આ જગતમા પોતાના પુત્રો વડે પણ નિંદાને પામે છે ૨૪

नो दुष्कर्मप्रयासो न कुयुवतिसुतस्वामिदुर्वाक्यदुःख,
राजादौ न प्रणामोऽशनवसनधनस्थानचिन्ता न चैव ।
ज्ञानाप्तिर्लोकपूजा प्रशमपरिणतिः प्रेत्य नाकाद्यवाप्तिः
श्चारित्रे शिवदायके सुमतयस्तत्र यत्नं कुरुध्वम् ॥ २५ ॥

उपदेशमाला (भाषान्तर), पृ० १८६ #

જે ચારિત્રને વિષે આરંભાદિક અશુભ કર્મનો પ્રયાસ કરવો પડતો નથી, ખરાબ સ્ત્રી, પુત્ર અને સ્વામીના દુર્વચનોનું દુ ખ પ્રાપ્ત થતુ નથી, રાજા વિગેરેને નમસ્કાર કરવાનો નથી, ભોજન, વસ્ત્ર, ધન અને રહેવાના સ્થાનની ચિંતા હોતી નથી, વળી જેમા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, લોકો પૂજા સત્કાર કરે છે, મનને વિષે પ્રશમની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને મર્યા પછી સ્વર્ગાદિકની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેવા મોક્ષને આપનારા ચારિત્રને વિષે, હે બુદ્ધિમાન ભવ્ય પ્રાણીઓ ! તમે યત્ન કરો ૨૫

दीक्षा गृहीता दिनमेकमेव,
येनोग्रचित्तेन शिवं स याति ।
न तत् कदाचित् तदवश्यमेव,
वैमानिकः स्यात् त्रिदशप्रधानः[1] ॥ २६ ॥

पर्वकथा, मौनएकादशी, पृ० १६, श्लो० १४९ (य वि म)

[1] ચોથુ પાદ છન્દની દૃષ્ટિએ અશુદ્ધ છે

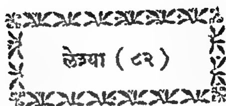
જે મનુષ્યે ઉગ્ર ચિત્તવડે એક જ દિવસ દીક્ષા ગ્રહણ કરી હોય એટલે દીક્ષા પાળી હોય તો તે મોક્ષે જાય છે, કદાચ મોક્ષે ન જાય તો અવશ્ય દેવોની મધ્યે ઉત્તમ એવો વૈમાનિક દેવ થાય છે ૨૬

सज्ज्ञानमूलशाली दर्शनशाखश्च येन वृत्ततरुः ।
श्रद्धाजलेन सिक्तो मुक्तिफलं तस्य स ददाति ॥ २७ ॥

वैराग्यशतक (पद्मानंद), श्लो० २४

સત્ય જ્ઞાનરૂપી મૂળવડે શોભતો અને સમ્યગ્દર્શનરૂપ શાખાઓવાળો ચારિત્રરૂપી વૃક્ષ જેણે શ્રદ્ધારૂપી જળવડે સીંચ્યો હોય, તે મનુષ્યને તે વૃક્ષ મુક્તિરૂપી ફળ આપે છે ૨૭

લેશ્યા (૮૨)

લેશ્યાનું સ્વરૂપ —

> कृष्णादिद्रव्यसाचिव्यात्, परिणामो य आत्मनः ।
> स्फटिकस्येव तत्राऽयं, लेश्याशब्दः प्रवर्तते ॥ १ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ४४ नी टीका० *

કૃષ્ણ વિગેરે દ્રવ્યના સમીપપણાથી સ્ફટિકની માફક આત્માનો જે પરિણામ, તે આત્મિક પરિણામમાં લેશ્યા શબ્દ પ્રવર્તે છે એટલે જેવા વર્ણવાળા પુદગલના સમીપપણામાં જેવો આત્માનો પરિણામ થાય, તે પરિણામને જ લેશ્યા કહેવાય છે ૧

લેશ્યાના નામ.—

> ताः कृष्णनीलकापोततैजसपद्मशुक्लनामानः ।
> श्लेष इव वर्णबन्धस्य, कर्मबन्धस्थितिविधात्र्यः ॥ २ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ४४ नी टीका० *

તે કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તૈજસ, પદ્મ અને શુક્લ એ નામની છ લેશ્યાઓ છે વર્ણબંધના મેળાપની પેઠે એ લેશ્યાઓ કર્મનું બંધન અને કર્મની સ્થિતિ કરવાવાળી છે ૨

કૃષ્ણ લેશ્યાઃ—

अतिरौद्रः सदा क्रोधी, मत्सरी धर्मवर्जितः ।
निर्दयो वैरसंयुक्तः, कृष्णलेश्याऽधिको नरः ॥ ३ ॥
उपदेशप्रासाद (भाषांतर), भाग ४, पृ० ९० (प्र स)

જે માણસ અતિ રૌદ્ર–ક્રૂર–વિચારનો હોય, સદા ક્રોધી હોય, ઇર્ષ્યાળુ હોય, ધર્મરહિત હોય, દયારહિત હોય, વૈરયુક્ત હોય, તે પુરૂષ કૃષ્ણલેશ્યાવાળો હોય છે ૩

નીલ લેશ્યાઃ—

अलसो मन्दबुद्धिश्च, स्त्रीलुब्धः परवञ्चकः ।
कातरश्च सदा मानी, नीललेश्याऽधिको भवेत् ॥ ४ ॥
उपदेशप्रासाद (भाषांतर), भाग ४, पृ० ९० (प्र स)

આળસુ, મંદ બુદ્ધિવાળો, સ્ત્રીમાં લુબ્ધ, બીજાને છેતરનારો, કાયર અને સદા માનવાળો પ્રાણી નીલલેશ્યાવાળો હોય છે ૪

પીત લેશ્યાઃ—

विद्यावान् करुणायुक्तः, कार्याकार्यविचारकः ।
लाभालाभे सदा प्रीतः, पीतलेश्याऽधिको नरः ॥ ५ ॥
उपदेशप्रासाद (भाषांतर), भाग ४, पृ० ९१ (प्र. स)

જે માણસ વિદ્યાવાળો હોય, દયાવાન હોય, કાર્ય અને અકાર્યનો વિચાર કરનાર હોય, તથા લાભ અને અલાભમાં સદા પ્રસન્ન હોય, તે માણસ પીતલેશ્યાવાળો હોય છે ૫

પદ્મલેશ્યા —

क्षमावांश्च सदा त्यागी, देवार्चनरतो यमी ।
शुचीभूत सदाऽऽनन्दी, पद्मलेश्याऽधिको भवेत् ॥ ६ ॥

उपदेशप्रासाद (भाषान्तर), भाग ४, पृ० ९१ (प्र स

જે માણસ ક્ષમાવાન હોય, સદા દાની હોય, દેવપૂજનમાં ત
હોય, અહિંસાદિક પાંચ યમવાળો હોય, અને પવિત્ર હોય અ
સદા આનંદવાળો હોય તે માણસ પદ્મલેશ્યાવાળો હોય છે

શુક્લ લેશ્યા —

रागद्वेषविनिर्मुक्तः, शोकनिन्द्राविवर्जितः ।
परमात्मत्वसंपन्न, शुक्ललेश्यो भवेन्नर ॥ ७ ॥

उपदेशप्रासाद (भाषान्तर), भाग ४, पृ० ९१ (प्र स

રાગદ્વેષથી રહિત, શોક તથા નિદ્રાથી રહિત અને પરમાત્મ
વને પામેલો માણસ શુક્લલેશ્યાવાળો હોય છે ૭

લેશ્યાનું ફળ —

यादृशी जायते लेश्या, समयेऽन्त्ये शरीरिणः ।
तादृश्येव भवेल्लेश्या, प्रायस्तस्यान्यजन्मनि ॥ ८ ॥

धर्मपरीक्षा, पृ० [illegible] (आत्मा स)

પ્રાણીને અંત્ય સમયે (મરણકાળે) જેવી લેશ્યા હોય
તેવી જ લેશ્યા તેને પ્રાયે કરીને અન્ય જન્મને વિષે હોય છે

पांच समिति (८३)

પાચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિના નામઃ—

ईर्याभाषैषणाऽऽदाननिक्षेपोत्सर्गसञ्ज्ञिकाः ।
पञ्चाहुः समितीस्तिस्रो गुप्तीस्त्रियोगनिग्रहात् ॥ १ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश १, श्लो० ३५ (प्र स)

ઈર્યાસમિતિ, ભાષાસમિતિ, એષણાસમીતિ, આદાનનિક્ષેપ-સમિતિ અને ઉત્સર્ગ--પારિષ્ઠાપનિકા--સમિતિ, આ નામની આ પાચ સમિતિઓ કહેલી છે, તથા મન, વચન અને કાયા એ ત્રણ યોગનો નિગ્રહ કરવાથી મનગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિ એ નામની ત્રણ ગુપ્તિઓ કહેલી છે ૧

ઇર્યાસમિતિઃ—

लोकातिवाहिते मार्गे, चुम्बिते भास्वदंशुभिः ।
जन्तुरक्षार्थमालोक्य, गतिरीर्या मता सताम् ॥ २ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश १, श्लो० ३६, (प्र स)

જે માર્ગે ઘણા લોકો ચાલ્યા હોય અને ચાલતા હોય, તથા જે માર્ગે સૂર્યના કિરણો પડતા હોય તેવા માર્ગ ઉપર જતુઓની રક્ષાને માટે ઉપયોગ પૂર્વક જોઇને જે ચાલવુ તેને સત્પુરુષોએ ઈર્યા કહેલી છે એટલે કે તે ઈર્યાસમિતિ કહે-

થાય છે (ઈર્યા એટલે ગતિ-ગમન-તેની સમિતિ એટલે સં૦ તે ઈર્યાસમિતિ એ પ્રમાણે સર્વત્ર સમજવું) ૨

युगान्तरप्रेक्षणतः स्वकायादिवा पथा जन्तुविवर्जितेन ।
यतो मुनेर्जीवनिराधहान्या, गतिर्यईर्यासमितिः प्रयुक्ता ॥३॥

सुभाषितरत्नसन्दोह, श्लो० ९२१

જીવોની વિરાધના ન થાય એટલા માટે દિવસને સમયે યુગમાત્ર (સાડા ત્રણ હાથ) સુધી આગળ જોવા પૂર્વક, કોઈ પણ પ્રકારના જન્તુથી રહીત એવા માર્ગેથી મુનિનું જે શુભ ગમન તેને ઈર્યાસમિતિ કહે છે ૩

नोर्ध्वं न तिर्यग् दूरं वा, निरीक्षन् पर्यटेद्बुधः ।
युगमात्रं महीपृष्ठं, नरो गच्छेद्विलोकयन् ॥ ४ ॥

विष्णुपुराण, खण्ड ५, श्लो० ३९

પંડિત જને ઉંચે જોઈને ચાલવું નહીં, આડું અવળું કે દૂર જોઈને ચાલવું નહીં પરંતુ ગાડીની ધુંસરી પ્રમાણ ભૂમિને જોતા જોતા ચાલવું ૪

ભાષાસમિતિઃ—

अवद्यत्यागतः सार्वजनीनं मितभाषणम् ।
प्रिया वाचंयमानां सा, भाषासमितिरुच्यते ॥ ५ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश १, श्लो० २७ (प, म)

દોષ રહિત અને સર્વ જનને હિતકારક જે પરિમિત વચન બોલવું, તે મુનિઓને પ્રિય એવી ભાષાસમિતિ કહેવાય છે ૫

आत्मप्रशंसापरदोषहास्यपैशुन्यकार्कश्यविरुद्धवाक्यम् ।
निवर्ज्य भाषा वदता मुनीना, वदन्ति भाषासमितिं जिनेन्द्राः६

सुभाषितरत्नसन्दोह, श्लो० ९२४

પોતાની પ્રશંસા, પારકાના દોષ, હાસ્ય, ચાડીયાપણુ, કઠોરપણુ, વિરુદ્ધત્તા, આ દોષોથી યુક્ત વાક્યને છોડીને મુનિજનો જે ભાષા બોલે છે તેને ભાષાસમિતિ કહે છે ૬

એષણાસમિતિઃ—

द्विचत्वारिंशता भिक्षादोषैर्नित्यमदूषितम् ।
मुनिर्यदन्नमादत्ते, सैषणासमितिर्मता ॥ ७ ॥

योगशास्त्र प्रकाश १, श्लो० ३८ (प्र स)

મુનિ ભિક્ષાના બેતાળીશ દોષ રહિત જે અન્ન હમેશા ગ્રહણ કરે છે, તે એષણાસમિતિ કહેલી છે ૭

अनुद्गमोत्पादनवल्भदोषा, मनोवचःकायविकल्पशुद्धा ।
स्वकारणा या मुनिपस्य भुक्तिस्तामेषणाख्या समितिं वदन्ति ८

सुभाषितरत्नसन्दोह, श्लो० ९२५

ઉદ્‌ગમ અને ઉત્પાદન આદિ ૪૨ દોષથી રહિત, મન, વચન અને કાયાના વિકલ્પોથી રહિત, એવુ અને પોતાના શરીરને આતરજ મુનિનુ જે ભોજન તેને એષણાસમિતિ કહે છે

આદાનનિક્ષેપસમિતિ—

आसनादीनि संवीक्ष्य, प्रतिलिख्य च यत्नतः ।
गृह्णीयान्निक्षिपेद्वा यत्, साऽऽदानसमितिः स्मृता ॥९॥

योगशास्त्र, प्रकाश १, श्लो० ३९ (प्र स)

આસન, વસ્ત્ર, પાત્ર વિગેરે દરેક વસ્તુ યત્નથી જોઈને તથા પડિલેહીને-પુંજીને-જે ગ્રહણ કરવી અથવા મૂકવી, તેને આદાન નિક્ષેપસમિતિ કહેલી છે ૯

आदाननिक्षेपविधेर्विधाने, द्रव्यस्य योग्यस्य मुने र्य यत्नः
आदाननिक्षेपणनामधेया, वदन्ति सन्तः समितिं पवित्राम् १०

सुभाषितरत्नसन्दोह श्लो० २२६

ઉચિત વસ્તુના મૂકવા અને લેવાની ક્રિયામાં મુનિનો જે પ્રયત્ન છે તેને સજ્જન પુરુષો પવિત્ર એવી આદાનનિક્ષેપણ સમિતિ કહે છે ૧૦

ઉત્સર્ગ (પારિષ્ઠાપનિકા) સમિતિ—

कफमूत्रमलप्राय, निर्जन्तुजगतीतले ।
यत्नाद्यदुत्सृजेत्साधु, सोत्सर्गसमितिर्भवेत् ॥ ११ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश १, श्लो० ४० (प्र स)

કફ, મૂત્ર, મળ વિગેરે નાખી દેવાની વસ્તુને સાધુ યત્ન પૂર્વક જંતુ રહિત પૃથ્વીતળ ઉપર જે ત્યાગ કરે તે ઉત્સર્ગસમિતિ છે (તેનું બીજું પારિષ્ઠાપનિકાસમિતિ પણ કહેવાય છે) ૧૧

दूरे विशाले जनजन्तुमुक्ते, गूढेऽविरुद्धे त्यजतो मलानि ।
पूता प्रतिष्ठापननामधेया, वदन्ति साधोः समिति जिनेन्द्रा' १२

सुभाषितरत्नसन्दोह, श्लो० २२७

દૂર રહેલા, પહોળા, મનુષ્ય અને જીવજંતુ વગરના, એકાતમા રહેલા અને કોઇને આડા ન આવે એવા સ્થાનમા મળનુ જે નાખવુ તેને જિનેશ્વરોએ સાધુની પવિત્ર એવી પ્રતિષ્ઠાપન સમિતિ કહી છે ૧૨

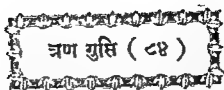
સમિતિનુ ફળઃ—

समस्तजन्तुप्रतिपालनार्था', कर्माश्रवद्वारनिरोधदक्षाः ।
इमा मुनीना निगदन्ति पञ्च, पञ्चत्वमुक्ताः समितीर्जिनेन्द्राः१३

सुभाषितरत्नसन्दोह, श्लो० २२८.

મરણથી મુકત થયેલા એવા શ્રી જિનેશ્વર ભગવાને મુનિઓની આ પાચ સમિતિઓ તમામ પ્રાણીઓની રક્ષાને માટે કહેલી છે અને તે સમિતિઓ કર્મોના આશ્રવના દ્વારને અટકાવવામા કુશળ છે ૧૩

ત્રણ ગુપ્તિ (૮૪)

ત્રણ ગુપ્તિનુ સ્વરૂપ —

प्रवृत्तय स्वान्तवचस्तनूना, सूत्रानुसारेण निवृत्तयो वा ।
यास्ता जिनेशा॰ कथयन्ति तिस्रो गुप्तीर्निधूताखिलकर्मबन्धाः१

सुभाषितरत्नसन्दोह, श्लो॰ ७७९

મન, વચન અને કાયાની, શ્રી જિનેશ્વર ભગવાનના આગમની અનુસારે, જે પ્રવૃત્તિ કરવી અને નિવૃત્તિ કરવી તેને શ્રી જિનેશ્વરદેવો ત્રણ ગુપ્તિ કહે છે કે જેથી તમામ કર્મનો બધ દૂર થાય છે ૧

મનોગુપ્તિ —

निर्मुक्तकल्पनाजाल, समत्वे सुप्रतिष्ठितम् ।
आत्माराम मनस्तज्ज्ञैर्मनोगुप्तिरुदाहृता ॥ २ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश १, श्लो॰ ४१ (प्र स

જે મન સકલ્પવિકલ્પના સમૂહથી રહિત હોય, રાગદ્વે રહિત સમપણાને વિષે રહેલુ હોય, તથા પોતાના આત્માને વિષે જ રમણુ કરતુ હોય, એવા મનને મુનિઓએ મનોગુપ્તિ કહેલી છે ૨

વચનગુપ્તિઃ—

संज्ञादिपरिहारेण, यन्मौनस्यावलम्बनम् ।
वाग्वृत्ते संवृतिर्वा या, सा वाग्गुप्तिरिहोच्यते ॥ ३ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश १ श्लो० ४२. (प्र स)

હાથ, નેત્ર વિગેરેની ચેષ્ટા કર્યા વિના જ જે મૌનનું અવલંબન કરવું—મૌન ધારણ કરવું—તે વાગ્ગુપ્તિ કહેવાય છે (અથવા બોલવાની ક્રિયા મુખવસ્ત્રિકાવડે મુખને ઢાંકી યતના પૂર્વક કરવી તે પણ વાગ્વૃત્તિના સંવરરૂપ વાગ્ગુપ્તિ કહેવાય છે) ૩

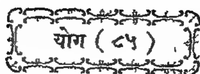
કાયગુપ્તિઃ—

उपसर्गप्रसङ्गेऽपि, कायोत्सर्गजुषो मुनेः ।
स्थिरीभावः शरीरस्य, कायगुप्तिर्निगद्यते ॥ ४ ॥

शयनासननिक्षेपाऽऽदानचङ्क्रमणेषु यः ।
स्थानेषु चेष्टानियमः, कायगुप्तिस्तु साऽपरा ॥ ५ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश १, श्लो० ४३, ४४ (प्र स)

ઉપદ્રવો પ્રાપ્ત થાય તો પણ કાયોત્સર્ગે રહેલા મુનિનું શરીર જે સ્થિર-નિશ્ચળ-રહે તે કાયગુપ્તિ કહેવાય છે તથા શયન, આસન, બેસવું, મૂકવું, ગ્રહણ કરવું અને ગતિ કરવી, આ સર્વ સ્થાનકોમાં જે ચેષ્ટાનો નિયમ એટલે શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે સર્વ ક્રિયા કરવી તે પણ બીજી કાયગુપ્તિ કહેલી છે ૪, ૫

યોગની વિશેષતા.—

योग सर्वविपद्वल्लीविताने परशु' शित. ।
अमूलमन्त्रतन्त्र च, कार्मण निर्वृतिश्रिय ॥ १ ॥

योगशास्त्र, पृ० १०, श्लो० ५ (प्र स)

યોગ એ સર્વ વિપત્તિરૂપી લતાના સમૂહને છેદવામા તીક્ષ્ણ કુહાડા સમાન છે, તથા મુક્તિરૂપી લક્ષ્મીનુ, મૂલ, મ ત્ર અને ત ત્ર વિનાનુ, કામણ છે ૧

अहो योगस्य माहात्म्य, प्राज्य साम्राज्यमुद्वहन् ।
अवाप केवलज्ञान, भरतो भरताधिप ॥ २ ॥

योगशास्त्र, पृ० १५, श्लो० १० (प्र स)

અહો ! યોગનુ માહાત્મ્ય આશ્ચર્ય કારક છે, કે જેથી મોટા સામ્રાજ્ય (ચક્રવર્તીપણા)ને ધારણ કરનાર છ ખ ડ ભરતના સ્વામી ભરતચક્રવર્તી કેવળજ્ઞાનને પામ્યા ૨

चतुर्वर्गेऽग्रणीर्मोक्षो योगस्तस्य च कारणम् ।
ज्ञानश्रद्धानचारित्ररूप रत्नत्रय च स' ॥ ३ ॥

योगशास्त्र, पृ० ३५, श्लो० १५ (प्र स)

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, આ ચાર વર્ગને વિષે મોક્ષ અગ્રેસર-સૌથી શ્રેષ્ઠ-છે, તે મોક્ષનુ કારણુ યોગ છે, અને તે યોગ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ ત્રણુ રત્નરૂપ છે ૩

યોગની ભાવનાઃ—

त्यक्तसङ्गो जीर्णवासा मलक्लिन्नकलेवरः ।
भजन् माधुकरीं वृत्तिं, मुनिचर्यां कदा श्रये ॥ ४ ॥

योगशास्त्र, पृ० २७०, श्लो० १४२ (प्र स)

સર્વ સંગનો ત્યાગ કરી, જીર્ણ વસ્ત્રને ધારણુ કરી, શરીર પર મેલવડે વ્યાપ્ત થઇ તથા માધુકરી વૃત્તિનો આશ્રય કરી ક્યારે હુ મુનિચર્યાનો આશ્રય કરીશ ? ૪

त्यजन् दु:शीलसंसर्गं, गुरुपादरजः स्पृशन् ।
कदाऽहं योगमभ्यस्यन्, प्रभवेयं भवच्छिदे ॥ ५ ॥

योगशास्त्र, पृ० २७०, श्लो० १४३ (प्र स)

દુષ્ટ શીલવાળાના સંગનો ત્યાગ કરી, ગુરુના ચરણુની રજનો સ્પર્શ કરી, યોગનો અભ્યાસ કરતો હુ ક્યારે સંસારનો નાશ કરવા સમર્થ થઇશ ? ૫

वने पद्मासनासीनं, क्रोडस्थितमृगार्भकम् ।
कदाऽऽघ्रास्यन्ति वक्त्रे मां, जरन्तो मृगयूथपाः ॥ ६ ॥

योगशास्त्र, पृ० २७०, श्लो० १४५ (प्र स)

વનને [illegible] મા મૃગના બાલકને રાખીને

બેઠેલા એવા મારા મુખને, વૃદ્ધ મૃગોના સમૂહો ક્યારે સુંઘશે! (હું પદ્માસન વાળીને આત્મધ્યાનમાં તલ્લીન થયો હોઉં, તે વખતે મારા ખોળામાં મૃગના બાળકો આળોટે અને વૃદ્ધ મૃગો મારૂં મુખ સુંઘે, તેની મને ખબર પણ ન પડે એવી તલ્લીન અવસ્થા મારી ક્યારે થાય ?) ૬

મનોનિગ્રહ વગરનો યોગ નકામો—

> अनिरुद्धमनस्कः सन्, योगश्रद्धां दधाति यः ।
> पद्भ्यां जिगमिषुर्ग्रामं, स पङ्गुरिव हस्यते ॥ ७ ॥
>
> योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ३७

જે મનુષ્ય મનને રૂંધ્યા વિના–વશ કર્યા વિના–યોગની શ્રદ્ધાને ધારણ કરે છે એટલે કે મન રૂંધ્યા વિના પણ યોગ થઇ શકે એમ જે માને છે, તે પુરુષ બે પગવડે પરગામ જવાને ઈચ્છતા પશુ(પાંગળા)ની જેમ હસાય છે–મશ્કરીને પાત્ર થાય છે ૭

યોગનું ફળ—

> भूयांसोऽपि हि पाप्मानः, प्रलयं यान्ति योगतः ।
> चण्डवाताद् घनघना घनाघनघटा इव ॥ ८ ॥
>
> योगशास्त्र, पृ० १०, श्लो० ६ (प्र स)

જેમ પ્રચંડ વાયુથી અત્યંત ઘણી મેઘની ઘટાઓ નાશ પામે છે– વીખરાઇ જાય છે, તેમ યોગથી ઘણાં પાપો નાશ પામે છે ૮

क्षिणोति योगः पापानि, चिरकालार्जितान्यपि ।
प्रचितानि यथैधांसि, क्षणादेवाशुशुक्षणिः ॥ ९ ॥

योगशास्त्र, पृ० १०, श्लो० ७ (प्र स)

જેમ અગ્નિ લાકડાના સમૂહને ક્ષણવારમા બાળી નાખે છે, તેમ યોગ ચિરકાળથી એકઠા કરેલા પાપનો ક્ષય કરે છે ૯

कफविप्रुण्मलामर्शसर्वौषधिमहर्द्धय' ।
सभिन्नश्रोतोलब्धिश्च, यौग ताण्डवडम्बरम् ॥ १० ॥

योगशास्त्र, पृ० १०, श्लो० ८ (प्र स)

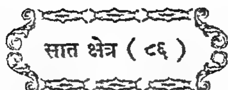
કફ, વિષ્ટા, શરીરનો મેલ અને આમર્શ-સ્પર્શ આ તથા બીજા મૂત્ર, કેશ, નખ વિગેરે સર્વ અવયવો, યોગના પ્રભાવથી, ઔષધિરૂપ થાય છે તેરૂપ મહર્દ્ધિઓ, અથવા અણિમાદિક મહર્દ્ધિઓ, તથા એ યોગ પામેલી ઇંદ્રિયોની લબ્ધિ (એટલે દરેક ઇંદ્રિયવડે સર્વ ઇંદ્રિયોના વિષય જાણવામા આવે તેવી લબ્ધિ), આ સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તે યોગના જ નૃત્યનો આડબર છે ૧૦

ब्रह्मस्त्रीभ्रूणगोघातपातकान्नरकातिथे ।
दृढप्रहारिप्रभृतेर्योगो हस्तावलम्बनम् ॥ ११ ॥

योगशास्त्र, पृ० ११, श्लो० १२ (प्र स)

બ્રાહ્મણ, સ્ત્રી, બાળ અને ગાય, આ ચારના ઘાતના મોટા પાપથી નરકના અતિથિ થવાને લાયક દૃઢપ્રહારી વિગેરેને યોગ જ હાથના અવલબનરૂપ થયો છે-(ઘાતના પાપથી મુક્ત થઈ સદગતિને (મોક્ષને) પામ્યા છે તે યોગનો જ પ્રભાવ છે) ૧૧

સાતક્ષેત્રના નામ.—

जिनभुवने जिनबिम्बे जिनागमे जिनवरस्य वरसङ्घे ।
विहितसदानिजवित्तः, स एव पुरुषोत्तमो लोके ॥ १ ॥

જિનેદ્રના ચૈત્યને વિષે, જિનેદ્રની પ્રતિમાને વિષે, જિનેદ્રે કહેલા આગમને વિષે તથા જિનેશ્વરના (સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકારૂપ) ચતુર્વિધ શ્રેષ્ઠ સઘને વિષે જે મનુષ્ય નિરંતર પોતાના વિત્તનો વ્યય કરે છે, તે જ લોકમા ઉત્તમ પુરૂષ છે ૧

સાત ક્ષેત્રમા ધન વાપરવાનો ઉપદેશ —

चैत्यप्रतिमापुस्तकवेदश्रीसङ्घभेदरूपेषु ।
क्षेत्रेषु सप्तसु धनं, वपेद्भूरिफलाप्तये ॥ २ ॥

आचारोपदेश, वर्ग ६, श्लो० ९

દેરાસર, પ્રતિમા, આગમ અને ચતુર્વિધ શ્રીસઘ (એટલે સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા) રૂપ સાત ક્ષેત્રોમા, અધિક ફળ મેળવવા માટે ધનને વાવવુ (વાપરવુ) ૨

क्षेत्रेषु नो वपसि यत्सदपि स्वमेतद्-
यातासि तत्परभवे किमिदं गृहीत्वा ।

तस्यार्जनादिजनिताघचयार्जिताच्चे,
भावि कथं नरकदुःखभराच्च मोक्षः ? ॥ ३ ॥

अध्यात्मकल्पद्रुम, अधिकार ४, श्लो० ७

તારી પાસે દ્રવ્ય છે છતા પણ તુ (સાત) ક્ષેત્રમા વાપરતો નથી ત્યારે શુ તુ પરભવે ધનને તારી સાથે લઇ જવાનો છે ? વિચાર કર કે પૈસા મેળવવા વિગેરેથી થએલા પાપ સમૂહથી મેળવેલા નારકીના દુ ખોમાથી તારો મોક્ષ (છુટકારો) કેમ થશે ? ૩

क्षेत्रेषु सप्तस्वपि पुण्यपुष्टये,
वपेद्धनं सम्प्रतिराजवद्धनी ।
कृपीवलः केवलशालितण्डुलान्,
वपेत किं योऽखिलसस्यलालसः ॥ ४ ॥

योगवासिष्ठ, अ० ७३, श्लो० ८१

ધનવાન પુરૂષે સપ્રતિ રાજાની જેમ પુણ્યની પુષ્ટિને માટે ધર્મના સાતે ક્ષેત્રોમા ધન વાવવુ-વાપરવુ-યોગ્ય છે જેમકે સમગ્ર ધાન્યની ઇચ્છાવાળો ખેડુત શુ એકલા શાલિચોખાને જ પોતાના ક્ષેત્રમા વાવે છે ? ના, સર્વ ધાન્ય વાવે છે ૪

જિનમૂર્તિ ભરાવવાનુ ફળ:—

सुवर्णरूप्यरत्नमयीं, दृपलेख(प्य)मयीमपि ।
कारयेद्योऽर्हतां मूर्तिं, स वै तीर्थकरो भवेत् ॥ ५ ॥

आचारोपदेश, वर्ग ६, श्लो० १२

જે માણસ સોનાની, ચાંદીની, રત્નની, પત્થરની કે માટીની અરિહંત ભગવાનની મૂર્તિ કરાવે છે તે તીર્થંકર થાય છે ५

अङ्गुष्ठमात्रामपि यः, प्रतिमां परमेष्ठिनः ।
कारयेदाप्य शक्रत्वं, स लभेत्परमं पदम् ॥ ६ ॥

आचारोपदेश, वर्ग ६, श्लो० ११

જે માણસ અંગુઠાના પ્રમાણ જેવડી પણ પરમાત્માની મૂર્તિ કરાવે છે તે માણસ ઇંદ્રપણાને પામી છેવટે પરમ પદ—મોક્ષ—ને પામે છે ६

જિનચૈત્ય કરાવવાનુ ફળ —

चैत्यं यः कारयेद्धन्यो जिनानां भक्तिभासुरः ।
तत्परमाणुसङ्ख्यानि, पल्यान्येष सुरो भवेद् ॥ ७ ॥

आचारोपदेश, वर्ग ६, श्लो० १०

જે માણસ ભક્તિ પૂર્વક શ્રી જિનેશ્વર ભગવાનનુ દહેરૂ કરાવે છે તે માણસ, તે દેરાસરના જેટલા પરમાણુઓ હોય તેટલા પલ્યોપમ સુધી દેવ થાય છે ७

रम्यं येन जिनालयं निजभुजोपात्तेन कारापितं,
मोक्षार्थं स्वधनेन शुद्धमनसा पुंसा सदाचारिणा ।
वेद्यं तेन नरामरेन्द्रमहितं तीर्थेश्वराणां पदं,
प्राप्तं जन्मफलं कृतं जिनमतं गोत्रं समुद्द्योतितम् ॥ ८ ॥

कुमारपालप्रबन्ध, पत्र ९० *

જે સદાચારી પુરૂષે પોતાના બાહુબળથી મેળવેલા પૈસા-વડે નિર્મળ ચિત્તથી મોક્ષને માટે રમણીય જિન-મંદીર કરાવ્યુ, તેને નરેન્દ્રો અને દેવેન્દ્રોવડે પૂજાયેલી તીર્થંકર-પદવી વેદવા યોગ્ય થાય છે, અથાત્ તીર્થંકર પદ પ્રાપ્ત થાય છે, તેણે જન્મનુ ફળ મેળવ્યુ, જિનમત કર્યો એટલે જિનેશ્વર પ્રભુની આજ્ઞા પાળી, અને પોતાના ગોત્રને અજવાળ્યુ ૮.

જીર્ણોદ્ધારનુ ફળ:—

नवीनजिनगेहस्य, विधाने यत्फल भवेत् ।
तस्मादष्टगुण पुण्य, जीर्णोद्धारेण जायते ॥ ९ ॥
जीर्णोद्धारः कृतो येन, निमवेन सुचारुणा ।
जिनाज्ञा पालिता तेन, क्लेशाऽकूपारपारदा ॥ १० ॥

कुमारपालप्रबन्ध, पत्र ११ *

નવુ જિન-મંદિર કરાવવાથી જે પુણ્ય-ફળ થાય, તેના કરતા જીર્ણોદ્ધાર કરાવવાથી આઠગણુ પુણ્ય થાય છે જેણે પોતાના સારા વૈભવવડે જીર્ણોદ્ધાર કર્યો, તેણે સંસારના ક્લેશરૂપી સમુદ્રથી પાર પમાડનારી જિનેન્દ્ર-પ્રભુની આજ્ઞા યથાર્થ પાળી ૯, ૧૦.

જિનાગમનુ મહત્ત્વ:—

जन्मजरामरणभयैरभिद्रुते व्याधिवेदना ग्रस्ते ।
जिनवरवचनादन्यत्र नास्ति शरण क्वचिल्लोके ॥ ११ ॥

प्रशमरति, श्लो० १५२

જન્મ જરા અને મરણના ભયથી વ્યાપ્ત અને વ્યાધિ વેદનાથી ગ્રસ્ત એવા લોકને વિષે શ્રી જિનેશ્વર ભગવાનના વચન થકી અન્યથા ક્યાંઈ શરણ નથી ૧૧

प्रत्यक्षतो न भगवानृषभो न विष्णु-
　रालोक्यते न च हरो न हिरण्यगर्भः ।
तेषां स्वरूपगुणमागमसम्प्रभावात्,
　ज्ञात्वा विचारयत कोऽत्र परापवादः ? ॥ १२ ॥

लोकतत्वनिर्णय, श्लो० २१

પ્રત્યક્ષપણે ભગવાન ઋષભદેવ દેખાતા નથી, વિષ્ણુ ભગવાન પણ દેખાતા નથી, મહાદેવ પણ દેખાતા નથી, બ્રહ્મા પણ દેખાતા નથી પરંતુ તેમના પ્રરૂપેલા આગમો પ્રત્યક્ષ છે તેના પ્રભાવથી તેમનું સ્વરૂપ અને ગુણ વિગેરે જાણીને તમે જ વિચાર કરો કે કયા દેવ સત્ય છે ? આવી પરીક્ષા કરવામાં પરનો અપવાદ શી રીતે લાગે ? ૧૨

જિનાગમ-સેવાફળ—

लेखयन्ति नरा धन्या ये जिनागमपुस्तकम् ।
ते सर्वं वाङ्मयं ज्ञात्वा, सिद्धिं यान्ति न संशयः ॥ १३ ॥

कुमारपालप्रबन्ध, पत्र श्लो० ९४ *

જે ભાગ્યશાળી મનુષ્યો જિનાગમ-ગ્રન્થોને લખાવે છે, તેઓ સર્વ શાસ્ત્રના જાણકાર થઈને સિદ્ધિગતિ પામે છે, તેમાં સંશય નથી ૧૩

न ते नरा दुर्गतिमाप्नुवन्ति, न मूकता नैव जडस्वभावम् ।
नैवाऽन्धता बुद्धिविहीनता च, ये लेखयन्त्यागमपुस्तकानि ।१४।

कुमारपालप्रबन्ध, पत्र ९४ *

જેઓ આગમ-ગ્રન્થોને લખાવે છે, તે મનુષ્યો દુર્ગતિ, મૂગાપણુ, જડતા, અંધપણુ અને બુદ્ધિરહિતપણાને પામતા નથી ૧૪

ये लेखयन्ति जिनशासनपुस्तकानि,
व्याख्यानयन्ति च पठन्ति च पाठयन्ति ।
शृण्वन्ति रक्षणविधौ च समाद्रियन्ते,
ते मर्त्यदेवशिवशर्म नरा लभन्ते ॥ १५ ॥

कुमारपालप्रबन्ध, पत्र ९३–९४ *

જે માણસો જિનેશ્વરના મતના પુસ્તકો લખાવે છે, તેનુ વ્યાખ્યાન કરે છે, ભણે છે, ભણાવે છે, સાભળે છે, અને એ પુસ્તકોની રક્ષા કરવામા સારી રીતે આદર રાખે છે, તેઓ મનુષ્ય, દેવ અને મોક્ષનુ સુખ પામે છે ૧૫

સંઘનુ મહત્વઃ—

य ससारनिरासलालसमतिर्मुक्त्यर्थमुत्तिष्ठते,
य तीर्थं कथयन्ति पावनतया येनास्ति नान्यः समः ।
यस्मै तीर्थपतिर्नमस्यति सता यस्माच्छुभ जायते,
स्फूर्तिर्यस्य परा वसन्ति च गुणा यस्मिन् स सङ्घोऽर्च्यताम् १६

सिन्दूरप्रकरण, श्लो० २२

જન્મ જરા અને મરણના ભયથી વ્યાપ્ત અને વ્યાધિ વેદનાથી ગ્રસ્ત એવા લોકને વિષે શ્રી જિનેશ્વર ભગવાનના વચન થકી અન્યથા ક્યાંઈ શરણુ નથી ૧૧

प्रत्यक्षतो न भगवानृपभो न विष्णु
रालोक्यते न च हरो न हिरण्यगर्भः ।
तेषा स्वरूपगुणमागमसम्प्रभावात्,
ज्ञात्वा विचारयथ कोऽत्र परापवादः ? ॥ १२ ॥

लोकतत्वनिर्णय, श्लो० २१

પ્રત્યક્ષપણે ભગવાન ઋષભદેવ દેખાતા નથી, વિષ્ણુ ભગવાન પણ દેખાતા નથી, મહાદેવ પણ દેખાતા નથી, બ્રહ્મા પણ દેખાતા નથી પરંતુ તેમના પ્રરૂપેલા આગમો પ્રત્યક્ષ છે તેના પ્રભાવથી તેમનુ સ્વરૂપ અને ગુણ વિગેરે જાણીને તમે જ વિચાર કરો કે ક્યા દેવ સત્ય છે ? આવી પરીક્ષા કરવામા પરનો અપવાદ શી રીતે લાગે ? ૧૨

જિનાગમ-સેવાફળ.—

लेखयन्ति नरा धन्या ये जिनागमपुस्तकम् ।
ते सर्वे वाङ्मय ज्ञात्वा, सिद्धि यान्ति न सशयः ॥ १३ ॥

कुमारपालप्रबन्ध, पत्र श्लो० ९४ *

જે ભાગ્યશાળી મનુષ્યો જિનાગમ-ગ્રન્થોને લખાવે છે, તેઓ સર્વ શાસ્ત્રના જાણનાર થઈને સિદ્ધિગતિ પામે છે, તેમા સશય નથી ૧૩

શ્રેયની એટલે કલ્યાણની કે મોક્ષની ઇચ્છાવાળો જે પુરૂષ ગુણના સમૂહને ક્રીડા કરવાના ઘરરૂપ સંઘની સેવા કરે છે, તેની પાસે લક્ષ્મી પોતે જ આવે છે, કીર્તિ તેને શીઘ્રપણે આલિંગન કરે છે, પ્રીતિ તેને ભજે છે, મતિ-બુદ્ધિ-તેને મેળવવા માટે ઉત્કંઠાવડે યત્ન કરે છે, સ્વર્ગની લક્ષ્મી તેને આલિંગન કરવાને ઇચ્છે છે, અને મુક્તિ તેની સન્મુખ વારંવાર જોયા કરે છે ૧૮

यद्भक्ते फलमर्हदादिपदवी मुख्यं कृषे: सस्यवत्-
चक्रित्वत्रिदशेन्द्रतादि तृणवत्प्रासङ्गिकं गीयते ।
शक्तिं यन्महिमस्तुतौ न दधते वाचोऽपि वाचस्पते:,
सङ्घः सोऽघहरः पुनातु चरणन्यासैः सतां मन्दिरम् ॥१९॥

सिन्दूरप्रकरण, श्लो० २४

જેમ ખેતીનુ મુખ્ય ફળ ધાન્ય છે, તેમ સંઘની ભક્તિનુ મુખ્ય ફળ અર્હિતાદિકની પદવી પ્રાપ્ત થાય તે છે, અને ખેતીનુ પ્રાસંગિક-ગૌણ-ફળ જેમ ઘાસ છે, તેમ ચક્રવર્તીપણુ અને દેવેંદ્રપણુ વિગેરે પ્રાસંગિક ફળ કહેવાય છે જે સંઘના મહિમાની સ્તુતિ કરવામા બૃહસ્પતિની વાણી પણ શક્તિને ધારણ કરતી નથી-શક્તિમાન નથી, તે પાપને હરણ કરનાર પૂજ્ય સંઘ પોતાના ચરણના સ્થાપનવડે સત્પુરૂષોના ઘરને પવિત્ર કરો ૧૯

દેવદ્રવ્ય અને ગુરૂદ્રવ્ય ન વાપરવુ :—

देवद्रव्येण या वृद्धिर्गुरुद्रव्येण यद्धनं ।
तद्धनं कुलनाशाय, मृतोऽपि नरकं व्रजेत् ॥ २० ॥

योगवासीष्ठ, अ० १६, श्लो० २९

હે ભવ્યો ! તમે તે સઘની પૂજા-સેવા-કરો, જે સઘ સંસારનો ત્યાગ કરવામાં લાલસાયુક્ત મતિવાળો થયો છતો મુક્તિને માટે સાવધાન રહે છે, જેને પવિત્રપણે 'તીર્થ' કહે છે, જેના તુલ્ય બીજો કોઇ નથી, જેને તીર્થંકર પ્રભુ પણ નમસ્કાર કરે છે, જેનાથી સજ્જનોનુ કલ્યાણ થાય છે, જેનો મહિમા ઉત્કૃષ્ટ છે, અને જેને વિષે ધૈર્ય ગાંભીર્યાદિ અથાગ ગુણો વસે છે ૧૬

रत्नानामिव रोहणक्षितिधर ख तारकाणामिव,
स्वर्ग कल्पमहीरुहामिव सर॰ पङ्केरुहाणामिव, ,
पाथोधि: पयसामिवेन्दुमहसा स्थान गुणानाममा-
नित्यालोच्य विरच्यता भगवत सङ्घस्य पूजाविधिः ॥१७॥

सिन्दूरप्रकरण, श्लो० ७१

જેમ રત્નનુ સ્થાન રોહણાચળ પર્વત છે, જેમ તારાઓનુ સ્થાન આકાશ છે, જેમ કલ્પવૃક્ષોનુ સ્થાન સ્વર્ગ છે, જેમ કમળોનુ સ્થાન સરોવર છે, જેમ પાણીનુ સ્થાન સમુદ્ર છે, અને જેમ તેજનુ સ્થાન ચદ્ર છે, તેમ સર્વ ગુણોનુ સ્થાન આ સઘ છે, એમ વિચારીને પૂજ્ય સઘની પૂજાવિધિ કરો. ૧૭

સઘની સેવાનુ ફળ —

लक्ष्मीस्त स्वयमभ्युपैति रभसा कीर्त्तिस्तमालिङ्गति,
प्रीतिस्त भजते मति' प्रयतते त लब्धुमुत्कण्ठया ।
स्व श्रीस्त परिरब्धुमिच्छति मुहुर्मुक्तिस्तमालोकते,
य सङ्घ गुणराशिकेलिसदन श्रेयोरुचि सेवते ॥१८॥

सिन्दूरप्रकरण, श्लो० ७३

તીર્થયાત્રાવિધિઃ—

एकाहारी भूमिसंस्तारकारी,
पद्भ्यां चारी शुद्धसम्यक्त्वधारी ।
यात्राकाले सर्वसच्चित्तहारी,
पुण्यात्मा स्याद्ब्रह्मचारी विवेकी ॥ १ ॥

उपदेशतरङ्गिणी, पृ० २४३ (य वि म)

યાત્રા કરનાર પુણ્યશાળી વિવેકી મનુષ્યે યાત્રાને સમયે હમેશા એક વખત ભોજન કરવુ, ભૂમિપર શય્યા કરવી, પગે ચાલવુ, શુદ્ધ (અતિચાર રહિત) સમકિત ધારણ કરવુ, સર્વ સચિત્તનો ત્યાગ કરવો, અને બ્રહ્મચર્ય પાળવુ ૧

ભાવતીર્થઃ—

आत्मा वै सुमहत्तीर्थं, यदाऽसौ प्रशमे स्थितः ।
यदाऽसौ प्रशमे नास्ति, ततस्तीर्थं निरर्थकम् ॥ २ ॥

तत्त्वामृत, श्लो० ३१६

જો આત્મા પ્રશમને વિષે રહેલો હોય તો તે આત્મા જ અત્યત મોટુ તીર્થ છે, અને જો આત્મા પ્રશમને વિષે રહેલો ન હોય તો તીર્થે જવુ નિરર્થક—વ્યર્થ છે ૨

દેવદ્રવ્યવડે જે વૃદ્ધિ અને ગુરુદ્રવ્યવડે જે ધન થાય, તે ધન કુળના નાશ માટે છે, અને મર્યા પછી પણ નરકે જવાનુ છે ૨૦

સાત ક્ષેત્રમા ધન વાપરવાનુ ફળઃ—

तस्यासन्ना रतिरनुचरी कीर्तिरुत्कण्ठिता श्रीः,
स्निग्धा बुद्धिः परिचयपरा चक्रवर्तित्वऋद्धिः ।
पाणौ प्राप्ता त्रिदिवकमला कामुकी मुक्तिसंपत्,
सप्तक्षेत्र्यां वपति विपुलं वित्तबीजं निजं यः ॥ २१ ॥

सिंदूरप्रकरण, श्लो० ८०

જે પુરુષ પોતાના વિપુલ-ઘણા-ધનરૂપી બીજ સાત ક્ષેત્રમા વાવે છે, તેની પાસે રતિ-સમાધિ-આવીને રહે છે કીર્તિ તેની દાસી થાય છે, લક્ષ્મી તેને માટે ઉત્કંઠિત થાય છે, બુદ્ધિ તેના પર સ્નેહ રાખે છે, ચક્રવર્તીપણાની લક્ષ્મી તેના પરિચયમા આવે છે, સ્વર્ગની લક્ષ્મી તેના હાથમા પ્રાપ્ત થાય છે, અને મોક્ષલક્ષ્મી તેની કામના-ઈચ્છા-કરે છે ૨૧

રૂપ વડવાનળ રહેલો છે, જેને કિનારે જન્મ મરણરૂપ મોટા મત્સ્યોના સમૂહો રહેલા છે, તથા જેમા તૃષ્ણારૂપી પાતાલ કળશો રહેલા છે, આવો સંસારસમુદ્ર જેણે કરીને શીઘ્ર તરી જવાય છે, તે જ્ઞાનાદિક સ્વભાવવાળુ ભાવતીર્થ દેવેંદ્રપૂજિત તીર્થંકરોએ કહેલુ છે ૫

ज्ञान तीर्थं धृतिस्तीर्थं, दान तीर्थमुदाहृतम् ।
तीर्थानामपि यत्तीर्थं, विशुद्धिर्मनसः परा ॥६॥

ब्रह्माण्डपुराण, अ० १९, श्लो० १७

જ્ઞાન તીર્થ છે, ધૈર્ય તીર્થ છે, દાનને તીર્થ કહેલુ છે, તથા મનની જે અત્યત શુદ્ધિ તે સર્વ તીર્થોને વિષે ઉત્તમ તીર્થ કહ્યુ છે ૬

सत्य तीर्थं तपस्तीर्थं, तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः ।
सर्वभूतदया तीर्थमेतत् तीर्थस्य लक्षणम् ॥ ७ ॥

महाभारत, शान्तिपर्व, अ० २८, श्लो० ७७

સત્ય તીર્થ છે, તપ પણ તીર્થ છે, ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ પણ તીર્થ છે, અને સર્વ પ્રાણીઓપરની દયા પણ તીર્થ છે, આ તીર્થનુ લક્ષણ છે ૭

दान तीर्थं दमस्तीर्थं, सतोषस्तीर्थमुच्यते ।
ब्रह्मचर्यं पर तीर्थमहिमा तीर्थमुच्यते ॥ ८ ॥

ज्ञानचन्द्रिका, श्लो० ८०

દાન આપવુ તે તીર્થ છે, દમ પણ તીર્થ છે, સતોષ પણ તીર્થ કહેવાય છે, બ્રહ્મચર્ય મોટુ તીર્થ છે, અને અહિંસા પણ મોટુ તીર્થ કહેલુ છે ૮

मनो विशुद्धं पुरुषस्य तीर्थं, वाक्संयमश्चेन्द्रियनिग्रहश्च ।
त्रीण्येव तीर्थानि शरीरभाजां, स्वर्गं च मोक्षं च निदर्शयन्ति ॥३॥

धर्मकल्पद्रुम, पृ० ४, श्लो० १३ (प्र स) *

મનની વિશુદ્ધિ પુરુષનું તીર્થ છે, વાણીનો સંયમ (નિયમ) એ પણ પુરુષનું તીર્થ છે અને ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ પણ તીર્થ છે આ ત્રણ તીર્થો પ્રાણીઓને સ્વર્ગ તથા મોક્ષ બતાવે છે —આપે છે ૩

ज्ञानं तीर्थं क्षमा तीर्थं, तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः ।
शमस्तीर्थं दया तीर्थं, सत्यं तीर्थमथार्जवम् ॥ ४ ॥

इतिहाससमुच्चय, अ० २५, श्लो० १

જ્ઞાન તીર્થ છે, ક્ષમા તીર્થ છે, ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ તીર્થ છે, શમતા તીર્થ છે, દયા તીર્થ છે, સત્ય તીર્થ છે, અને આર્જવ સરળતા પણ તીર્થ છે ૪

रागाद्यम्भाः प्रमादव्यसनशतचलद्दीर्घकल्लोलपालः,
क्रोधेर्ष्यावाडवाग्निर्मुनिजननमहानक्रचक्रौघरौद्रः (ध.) ।
तृष्णापातालकुम्भो भवजलधिरयं तीर्यते येन तूर्णं,
तज्ज्ञानादिस्वभावं कथितमिह सुरेन्द्रार्चितैर्भावतीर्थम् ॥५॥

रामायण, अरण्यकाण्ड, अ० ३९, श्लो० ११

આ સંસારરૂપી સમુદ્ર રાગાદિક જળથી ભરેલો છે, તેની પાળ સાથે પ્રમાદ અને વ્યસન(દ્યુતાદિક અથવા કષ્ટ)રૂપી સેંકડો મોટા મોજાઓ અથડાય છે, જેમાં ક્રોધ અને ઇર્ષ્યા

ससार (८८)

સસારનો સ્વભાવઃ—

अन्योऽन्य भवचक्रे याता सर्वेऽप्यनन्तशो जीवाः ।
मात्रादिबन्धुभाव, शत्रूदासीनभाव च ॥ १ ॥

ज्ञानशतक, श्लो० ३८

આ સસારચક્રમા સર્વ જીવો પરસ્પર અનતવાર માતા પિતા વિગેરેરૂપ બધુપણાને પામેલા છે, શત્રુપણાને પામેલા છે, અને ઉદાસીનપણાને (મધ્યસ્થપણાને) પણ પામેલા છે અથાત્ તેથી આ સસારમા કોઇ પણ જીવ કોઇ પણ જીવનો વાસ્તવિક રીતે મિત્ર, શત્રુ કે મધ્યસ્થ નથી ૧

सुस्थे हृदि सुधासिक्त, दुःस्थे विषमय जगत् ।
वस्तु रम्यमरम्य वा, मनःसङ्कल्पतस्ततः ॥ २ ॥

नलविलास, अङ्क ५, श्लो० १०

આ જગત એટલે જગતમા રહેલી વસ્તુ, જો મન સ્વસ્થ –શાતિ યુક્ત–હોય તો અમૃતથી જાણે સિચાયેલી હોય તેમ પ્રિય લાગે છે, અને જો મન અસ્વસ્થ હોય તો આખુ જગત વિષયમય ભાસે છે તેથી મનની કલ્પનાથી જ વસ્તુની સુદરતા અને અસુદરતા છે વાસ્તવિક રીતે તો વસ્તુઓ એક જ સ્થિતિવાળી છે ૨

તીર્થયાત્રાનું ફળ —

आरम्भाणां निवृत्तिर्द्रविणसफलता सङ्घवात्सल्यमुच्चै-
र्नैर्मल्यं दर्शनस्य प्रणयिजनहितं जीर्णचैत्यादिकृत्यम् ।
तीर्थोन्नत्यं च सम्यग् जिनवचनकृतिस्तीर्थसत्कर्मकृत्यं,
सिद्धेरासन्नभावः सुरनरपदवी तीर्थयात्राफलानि ॥ ९ ॥
उपदेशतरङ्गिणी, पृ० २४२ (च वि प्र)

તીર્થયાત્રા કરવાથી અનેક પ્રકારના આરંભોની નિવૃત્તિ, ધનની સફળતા, સંઘનું વાત્સલ્ય (ભક્તિ), સમકિતની નિર્મળતા, પ્રેમી લોકોનું હિત, જીર્ણ ચૈત્યોનો ઉદ્ધાર વિગેરે કાર્ય થાય છે, તીર્થની ઉન્નતિ થાય છે, સમ્યક્ પ્રકારે જિનેશ્વરના વચનનું પાલન થાય છે, તીર્થંકર નામકર્મનો બંધ થાય છે, મોક્ષ સમીપે આવે છે, તથા દેવ અને મનુષ્યનું પદ એટલે ઉચ્ચ જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે, આ સર્વ તીર્થયાત્રાનું ફળ છે ९

श्रीतीर्थपान्थरजसा विरजीभवन्ति,
तीर्थेषु विभ्रमणतो न भवे भ्रमन्ति ।
तीर्थव्ययादिह नराः स्थिरसम्पदः स्युः,
पूज्या भवन्ति जगदीशमथार्चयन्तः ॥ १० ॥
उपदेशतरङ्गिणी, पृ० २४६.

શ્રીતીર્થના માર્ગની ધૂળવડે મનુષ્યો રજ (કર્મ) રહિત થાય છે, તીર્થને વિષે ભ્રમણ કરવાથી તે ભવને વિષે ભ્રમણ કરતા નથી, તીર્થને વિષે ધનનો વ્યય કરવાથી સ્થિર સંપદા પ્રાપ્ત થાય છે, અને જગદીશની પૂજા કરવાથી તેઓ જગતને પૂજ્ય થાય છે १०

જ્યાં સુધી જન્મ છે ત્યાં સુધી મરણ છે, અને ત્યાં સુધી માતાના ઉદરમાં શયન કરવાનું છે આ પ્રમાણે સંસારમાં પ્રગટ જ દોષ જોવામાં આવે છે, તો તેવા સંસારમાં હે મનુષ્ય! કેમ તને સંતોષ-પ્રીતિ-થાય છે? સર્વથા સંતોષ થવો ન જોઈએ ૧૪

સંસારઃ કેદખાનુંઃ—

तुङ्गं वेश्म सुताः सतामभिमताः सङ्ख्याऽतिगाः सम्पदः,
कल्याणी दयिता वयश्च नवमित्यज्ञानमूढो जनः ।
मत्वा विश्वमनश्वरं निविशते संसारकारागृहे,
सन्दृश्य क्षणभङ्गुरं तदखिलं धन्यस्तु संन्यस्यति ॥१५॥

वैराग्यशतक (भर्तृहरि), श्लो० २०

મારે મોટું ઘર છે, સત્પુરૂષોને માનવા લાયક સારા પુત્રો છે, અસંખ્ય સંપદા-લક્ષ્મી-છે, કલ્યાણકારક સુંદર સ્ત્રી છે અને નવું યૌવન વય છે, આ પ્રમાણે અજ્ઞાનથી મૂઢ થયેલો મનુષ્ય આ વિશ્વને અનશ્વર-નિત્ય-માનીને સંસારરૂપી કારાગૃહમાં પ્રવેશ કરે છે-રહે છે પરંતુ ધન્ય એવો જ્ઞાની પુરૂષ તો તે સર્વને ક્ષણમાં નાશ પામનાર જોઈને-જાણીને-તથા સર્વનો ત્યાગ કરીને સંન્યાસ-ચારિત્ર-જ ગ્રહણ કરે છે ૧૫

સંસારઃ કેવળ દુઃખઃ—

आधिव्याधिजरामृत्युज्वालाशतसमाकुलः ।
प्रदीप्ताङ्गारकल्पोऽयं, संसारः सर्वदेहिनाम् ॥ १६ ॥

त्रिषष्टि, पर्व २, सर्ग ३, श्लो० ५५६.

જેમ સ્વપ્નમા આ પુરૂષ અમુક ઠેકાણે જાય છે, કોઇને કાઇ આપે છે, કોઇ પાસેથી કાઇ ગ્રહણ કરે છે, કાઇ કાર્ય કરે છે, તથા કોઇની સાથે વાતચીત કરે છે પરતુ નિદ્રાનો નાશ થાય ત્યારે તેમાનુ કાઇ પણ સત્ય નથી, તે જ પ્રમાણે વિચાર કરીએ તો આ સર્વ સસારનુ સ્વરૂપ પણ તેવુ જ છે-ખોટુ છે ૧૨

સસાર મોહમદિરા —

आदित्यस्य गतागतैरहरहः सक्षीयते जीवितं,
व्यापारैर्बहुकार्यभारगुरुभिः कालोऽपि न ज्ञायते ।
दृष्ट्वा जन्मजराविपत्तिमरणं त्रासश्च नोत्पद्यते,
पीत्वा मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं जगत् ॥१३॥

હમેશા સૂર્યના જવા આવવાવડે જીવિત-આયુષ્ય-ઓછુ થતુ જાય છે, ઘણા કાર્યના સમૂહવડે મોટા મોટા વ્યાપારોવડે કાળ જતો રહે છે તેની ખબર પણ પડતી નથી, તથા નિરતર પ્રાણીઓના જન્મ, જરા, વ્યાધિ અને મરણ થતા જોઇને ત્રાસ પણ ઉત્પન્ન થતો નથી તો અહો ! આ આખુ જગત (સર્વ જીવો) મોહમય પ્રમાદરૂપી મદિરાનુ પાન કરીને ઉન્માદ પામેલુ જ છે ૧૩

સસાર જન્મ-મરણ —

यावज्जननं तावन्मरणं, तावज्जननीजठरे शयनम् ।
इति संसारे स्फुटतरदोषः, कथमिह मानव ! तव सन्तोषः ॥१४॥

(मोहमुद्गर (शङ्कराचार्य), श्लो० १४

वातोद्धूतध्वजप्रान्तचञ्चलैश्वर्यशर्मणि ।
चलेष्टजनसङ्गेऽस्मिन्, भवे सौख्य न किञ्चन ॥२०॥

उत्तराध्ययनसूत्रटीका (भावविजय), पृ० २०४ (आत्म स)❀

આ સસારમા ઐશ્વર્યનુ સુખ વાયુથી ઉડાડેલા ધ્વજના છેડાની જેવુ ચચળ છે તથા ઇષ્ટ જનનો સમાગમ પણ ચચળ છે, તેથી આ સસારમા જરા પણ સુખ નથી ૨૦

निग्रहा गदभुजङ्गमालयाः, सङ्गमा विगमदोषदूषिताः ।
सम्पदो विपदा कटाक्षिता,नास्ति किञ्चिदनुपद्रव स्फुटम् ॥२१॥

धर्मबिन्दु, अ० ३, सूत्र २१ नी टीका

શરીરો છે તે રોગરૂપી સર્પને રહેવાના ઘરો છે, સયોગો છે તે વિયોગરૂપી દોષથી દૂષિત છે અર્થાત્ જ્યા સયોગો છે ત્યાં વિયોગો છે, લક્ષ્મીઓ પણ કષ્ટવડે કટાક્ષ કરાએલી છે જગતમા એવી કોઈ સ્ફૂટ વસ્તુ નથી કે જે ઉપદ્રવ રહીત હોય ૨૧

अस्मिन्नसारे ससारे, निसर्गेणातिदारुणे ।
अवधिर्न हि दुःखाना, यादसामिव वारिधौ ॥ २२ ॥

अमरचद्रसूरि

સ્વભાવથી જ અત્યત ભયકર આ અસાર સસારને વિષે, સમુદ્રમા જેમ જળચરોની સખ્યા નથી તેમ, દુખોની અવધિ-સખ્યા-નથી ૨૨

स्फूर्जल्लोभकरालवक्त्रकुहरो हुङ्कारगुञ्जारवः,
कामक्रोधघनिलोललोचनयुगो मायानखश्रेणिभाक् ।

આધિ-મનની પીડા, વ્યાધિ-શરીરની પીડા, વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુરૂપી સેંકડો જ્વાળાઓ કરીને સહિત આ સંસાર સર્વ પ્રાણીઓને ધગધગતા અંગારા જેવો છે ૧૬

यच्चेह स्यात्सुखं किञ्चिद्विषयाद्युपभोगजम् ।
दु.खानुषङ्गात् तदपि, दु ख एव निमज्जति ॥ १७ ॥

उत्तराध्ययनसूत्रटीका (भावविजय), पृ० २०४ (आत्म स)*

આ જગતમા વિષયાદિકના ઉપભોગથી ઉત્પન્ન થતુ જે કાંઈ પણ સુખ માલમ પડે છે, તે પણ દુખના સબંધને લીધે દુખમા જ ડુબેલુ છે ૧૭

जन्मरोगजराशोकमृत्युदौ स्थ्याद्युपद्रवे ।
व्याकुलेऽत्र भवे दु खमेव प्रायो भवेद्धिनाम् ॥ १८ ॥

उत्तराध्ययनसूत्रटीका (भावविजय), पृ० २०४ (आत्मा स)*

આ સસાર જન્મ, રોગ, વૃદ્ધાવસ્થા, શોક, મૃત્યુ અને દરિદ્રતા વિગેરે ઉપદ્રવોથી વ્યાપ્ત છે, તેથી સસારમા પ્રાયે કરીને પ્રાણીઓને દુખ જ છે ૧૮

यत एव च ससारो दु'खानामेकमास्पदम् ।
प्रपद्यन्ते मोक्षमार्गमत एव विवेकिन. ॥ १९ ॥

उत्तराध्ययनसूत्रटीका (भावविजय), पृ० २०४ (आत्मा स)*

કારણ કે આ સસાર દુખોનુ અદ્વિતીય સ્થાન છે, તેથી કરીને જ વિવેકી જનો મોક્ષમાર્ગને અંગીકાર કરે છે ૧૯

બુદ્ધિમાન પુરૂષે જન્મ, મૃત્યુ અને વૃદ્ધાવસ્થાના દુ ખવડે, વ્યાધિવડે અને માનસિક દુ ખોવડે નિરતર પીડાતા લોકને જોઇને જ મોક્ષને માટે તૈયાર થવુ જોઇએ ૨૫

सर्वत्र मर्त्यस्य सदा प्रवृत्ति-
दुःखस्य नाशाय सुखस्य हेतो' ।
तथाऽपि दु'ख न विनाशमेति,
सुख न कस्यापि भजेत् स्थिरत्वम् ॥२६॥

સર્વ કોઇ મનુષ્ય દુ ખના નાશને માટે અને સુખને મેળવવા માટે નિરતર સર્વ ઠેકાણે પ્રવૃત્તિ કરે છે તો પણ તેનુ દુ ખ નાશ પામતુ નથી અને કોઇને સુખ સ્થિર થઈને રહ્યુ નથી (સુખને પ્રાપ્ત કરવા અને દુ ખને દૂર કરવા મનુષ્ય સમર્થ નથી, પણ તેના કર્મ જ સમર્થ છે) ૨૬

સમારભીરૂનુ આચરણ —

यथा मृगा मृत्युभयेन भीता उद्धृत्य कणा न करन्ति निद्राम् ।
एव वुधा ज्ञानममन्विता हि, समारभीता न करन्ति पापम् ॥२७॥

धर्मकल्पद्रुम, पृ० ३८, श्लो० १५२ (प्र स)

જેમ મૃત્યુના (પારધિના) ભયથી ભય પામેલા મૃગો ઉંચા કાન રાખીને નિદ્રા કરતા નથી--કાન ઉચા રાખી સાવચેત રહે છે અને નિદ્રા લેતા નથી, તેમ સસારથી ભય પામેલા ડાહ્યા પુરૂષો જ્ઞાનમા લીન થાય છે અને કાંઇ પણ પાપકાર્ય કરતા નથી ૨૭

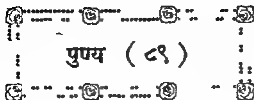
स्वैरं यत्र स बम्भ्रमीति सततं मोहाह्वयः केसरी,
ता संसारमहाटवीं प्रतिवसन्को नाम जन्तुः सुखी ? ॥२३॥
वैराग्यशतक (पद्मानन्द), श्लो० ९०

જે સંસારરૂપી અટવીમાં સ્ફુરાયમાન (ઉછળતા) લોભરૂપી-ભયંકર મુખરૂપી ગુફાવાળો, હુંકારરૂપી ગર્જના કરનાર કામ અને ક્રોધરૂપી ચપળ નેત્ર યુગવાળો અને માયારૂપી નખની શ્રેણિવાળો તે મોહ નામનો કેસરી સિંહ નિરંતર ઇચ્છા પ્રમાણે ભ્રમણ કરે છે, તે સંસારરૂપી અટવીમાં વસનારો કયો પ્રાણી સુખી હોય ? કોઇ પણ સુખી હોય જ નહીં ૨૩

न संसारोत्पन्नं चरितमनुपश्यामि कुशलं,
विपाकः पुण्यानां जनयति भयं मे विमृशतः ।
महद्भिः पुण्यौघैश्चिरपरिगृहीताश्च विषया
महान्तो जायन्ते व्यसनमिव दातुं विषयिणाम् ॥२४॥
वैराग्यशतक (भर्तृहरि), श्लो० २

સંસારમાં ઉત્પન્ન થયેલા સુખાદિક ચરિત્રને હું સારા જોતો નથી કારણ કે તે બાબત વિચાર કરતાં મને પુણ્યનો વિપાક પણ ભય ઉત્પન્ન કરે છે કેમકે મોટા પુણ્યના સમૂહવડે ચિરકાળથી ગ્રહણ કરેલા મોટા વિષયો પણ વિષયી જીવોને જાણે કે દુઃખ આપનારા જ થાય છે (અર્થાત પુણ્યનો ક્ષય થવાથી દેવ પણ પૃથ્વીપર આવે છે તેથી તે દુઃખી જ છે) ૧૪

जन्ममृत्युजरादुःखैर्व्याधिभिर्मानसक्लमैः ।
दृष्ट्वेमं सततं लोकं, घटेन्मोक्षाय बुद्धिमान् ॥ २५ ॥
महाभारत, शान्तिपर्व, अ० ११७, श्लो० २

पुण्य (८९)

પુણ્યનુ મહત્વઃ—

का कामधेनुरिह कश्चिन्तामणिरपि च कल्पशाखी क ?।
सर्वाण्यमूनि भुवने पर्यायवचांसि पुण्यस्य ॥ १ ॥

कर्णायवआयुधनाटक, श्लो० १७

આ જગતમા કામધેનુ કોણ છે? ચિંતામણિ પણ કોણ છે? અને કલ્પવૃક્ષ પણ કોણ છે? કોઈ જ નથી પરતુ તે સર્વે આ ભુવનને વિષે પુણ્યના જ પર્યાયવાચી શબ્દો છે ૧

अग्निस्तम्भो जलस्तम्भः, शस्त्रस्तम्भस्तथैव च ।
दुष्टाना दमन चैव, पुण्यकारस्य दर्शनात् ॥ २ ॥

પુણ્યશાળી પુરૂષના દર્શનથી જ અગ્નિ થભાઈ જાય છે, જળનુ પૂર થભાઈ જાય છે, શસ્ત્ર પણ થભાઈ જાય છે, તથા દુષ્ટ પ્રાણીઓનુ દમન થાય છે (સિંહ વિગેરે પ્રાણીઓ પણ થભાઈ જાય છે) ૨

पुण्यमेव भवमर्मदारण,
पुण्यमेव शिवशर्मकारणम् ।
पुण्यमेव हि विपत्तिशामन,
पुण्यमेव जगदेकशासनम् ॥ ३ ॥

સંસારમાં સાર—

मनोलयान्नास्ति परो हि योगो
ज्ञान तु तत्त्वार्थविचारणाच्च ।
समाधिसौख्यान्न पर च सौख्य,
ससारसार त्रयमेतदेव ॥ २८ ॥

મનનું જે એકાગ્રપણું થવું તેનાથી બીજો કોઇ યોગ નથી, અર્થાત મનની એકાગ્રતા જ યોગ છે, તાત્ત્વિક અર્થના વિચાર કરતાં બીજું કોઈ જ્ઞાન નથી અર્થાત્ તત્ત્વાર્થનો વિચાર કરવો એ જ જ્ઞાન છે, તથા સમાધિના સુખ કરતાં બીજું કોઇ સુખ નથી-સમાધિ (શમતા) જ ઉત્તમ સુખ છે આ ત્રણ જ પદાર્થ સંસારમાં સારભૂત છે ૨૮

જેમ બીજા સૂર્યાદિકના તેજ વિના ચક્ષુનો નિર્ણય પણ ન્યાય રહિત-અસત્ય છે, બીજા તેજની સહાયથી જ ચક્ષુ પદાર્થનો નિર્ણય કરી શકે છે, તે જ પ્રમાણે પુણ્ય વિનાનું પરાક્રમ પણ પક્ષીની ચાલ જેવું-નિષ્ફળ છે-પુણ્ય હોય તો જ પરાક્રમ પણ સફળ થાય છે ૬

सकलाऽपि कला कलावतां, विकला पुण्यकला विना खलु ।
सफले नयने वृथा यथा, तनुभाजां हि कनीनिका विना ॥७॥

કળાવાન પુરૂષોની સમગ્ર કળા પણ પુણ્યરૂપી કળાથી જો રહિત હોય તો કળાહીન છે, જેમકે પ્રાણીઓના વિકસ્વર નેત્રો પણ જો કીકી વિનાના હોય તો તે વૃથા-નિષ્ફળ-છે ૭

પુણ્ય વગર અપ્રાપ્યઃ—

मानुष्यं वरवंशजन्म विभवो दीर्घायुरारोग्यता,
सन्मित्रं च सुतः शुचिः प्रियतमा भक्तिश्च तीर्थङ्करे ।
विद्वत्त्वं सुजनत्वमिन्द्रियजयः सत्पात्रदाने रतिः,
सत्पुण्येन विना त्रयोदश गुणाः संसारिणां दुर्लभाः ॥८॥

મનુષ્ય ભવ ૧, ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ ૨, વૈભવ ૩, દીર્ઘ આયુષ્ય ૪, નીરોગીપણું ૫, સારા મિત્ર ૬, પુત્ર ૭, પવિત્ર-સતી-ભાર્યા ૮, તીર્થંકરને વિષે ભક્તિ ૯, વિદ્વત્તા ૧૦, સજ્જનતા ૧૧, ઇંદ્રિયોનો જય ૧૨ અને સત્પાત્રને વિષે દાન દેવાની પ્રીતિ ૧૩, આ તેર ગુણો સંસારી જીવોને સારા પુણ્ય વિના દુર્લભ છે ૮

પુણ્ય જ સંસારના મર્મને વિદારનાર-નાશ કરનાર-છે, પુણ્ય જ મોક્ષસુખનું કારણ છે, પુણ્ય જ વિપત્તિને શમાવનાર છે, અને પુણ્ય જ જગતનું એક-અદ્વિતીય શાસન 3

પુણ્યના કારણો:—

दाने शक्तिः श्रुते भक्तिर्गुरूपास्तिर्गुणे रतिः ।
दमे मतिर्दयावृत्तिः, षडमी सुकृताङ्कराः ॥ ४ ॥

सूक्तरत्नावली, पृ० ४६, श्लो० ४९० (आत्मा म)

દાનને વિષે શક્તિ એટલે શક્તિ પ્રમાણે દાન દેવું, શાસ્ત્ર શ્રવણને વિષે ભક્તિ, ગુરુની સેવા, ગુણને વિષે પ્રીતિ, દમને વિષે બુદ્ધિ અને દયાને વિષે વૃત્તિ, આ છ પુણ્યના અંકુરા છે ૪

પુણ્ય વગર નકામું —

सुखमास्से सुखं शेषे, भुङ्क्षे पिबसि खेलसि ।
न जाने त्वग्रतः पुण्यैर्विना ते किं भविष्यति ? ॥ ५ ॥

अध्यात्मकल्पद्रुम, अधिकार १०, श्लो० २४

સુખે બેસે છે, સુખે સુવે છે, સુખે ખાય છે, સુખે પીએ છે અને સુખે ખેલે છે, પણ અગાડી પુણ્ય વગર તારા શા હાલ થશે તે હું જાણતો નથી ૫.

विना तेजोऽन्तरं चक्षुर्निर्णयोऽपि हि निर्णयः ।
यथा तथा विना पुण्यं, विक्रमोऽपि हि निक्रमः ॥ ६ ॥

कल्याणकारायुधनाटक श्लो० २०

પ્રેમવાળી સ્ત્રી, વિનયવાળો પુત્ર, ગુણથી શોભતો ભાઈ, સ્નેહવાળો બંધુજન-સગો, અતિ ચતુર મિત્ર, નિરંતર પ્રસન્ન સ્વામી, લોભ રહિત નોકર અને ઘણે ભાગે પોતાના બંધુ તથા ઉત્તમ મુનિઓના જ ઉપયોગમાં આવે તેવું ધન, આ સર્વ નિરંતર પુણ્યના ઉદયથી કોઈક પુરૂષને જ પ્રાપ્ત થાય છે ૧૬

कान्ता प्रीतिपराऽनुजो विनयवान् हृन्नन्दनो नन्दनो
भाग्यं स्वर्ललनोपभोग्यममला लक्ष्मीः सुखं निस्तुपम्।
पूजा राजकुले यशोऽतिविशदं गोष्ठी मर्मं कोविदै-
र्दानेऽतिव्यसनं रतिर्जिनमते स्यात् कस्यचित् पुण्यतः ।१७।

वृद्धचाणक्यनीति, अ० ७, श्लो० ७३

પ્રીતિવાળી કાંતા-પ્રિયા, વિનયવાળો નાનો ભાઈ, હૃદયને આનંદ આપનાર પુત્ર, દેવાંગના જેવી સ્ત્રીઓ ભોગવવા લાયક ભાગ્ય, નિર્મળ લક્ષ્મી, આંતરા વિનાનું સુખ, રાજદ્વારમાં સન્માન, અતિ ઉજ્વળ યશ, પંડિતોનો સમાગમ, દાનને વિષે વ્યસન અને જિનેશ્વરના ધર્મમાં પ્રીતિ, આ સર્વ કોઈકને જ પુણ્યના યોગથી પ્રાપ્ત થાય છે ૧૭

जैनो धर्मः प्रकटविभवः सङ्गतिः साधुलोके,
विद्वद्गोष्ठी वचनपटुता कौशलं सत्क्रियासु ।
साध्वी लक्ष्मीश्चरणकमलोपासना सद्गुरूणां,
शुद्धं शीलं मतिरमलिना प्राप्यते नाल्पपुण्यैः ॥१४॥

सूक्तमुक्तावली, पृ० २, श्लो० ६ (टी. ९)

जैनधर्म [illegible] वैभव, सज्जननो संग, विद्वाननी साथे [illegible], [illegible] चतुराई, शुभ क्रियाने विषे कुशळता, सारी [illegible], शुद्ध शीयळ, सारी बुद्धि [illegible] निर्मळ [illegible], आ सर्व अल्प पुण्यथी मळी शकता नथी (बहु पुण्यथी प्राप्त थाय छे) १४

जन्मिनां पूर्वजन्माप्तमाप्तमन्त्राभिमन्त्रितः ।
अचेतनोऽपि रत्नं स्यात्, किं पुनर्यः सचेतनः ? ॥१५॥

[illegible]विलास, अङ्क २, श्लो० १९

प्राणीओने पूर्व जन्ममां प्राप्त थयेला पुण्यरूपी मंत्रथी मंत्रित [illegible] अचेतन (चैतन्य रहित) पदार्थ पण रत्न थाय छे, तो पछी सचेतन रत्न थाय तेमां शुं कहेवुं ? १५

[illegible] प्रेमवती [illegible] [illegible] [illegible] गुणालङ्कृता,
[illegible] [illegible] [illegible]-[illegible] नित्यं प्रगल्भ प्रभुः ।
[illegible] [illegible] [illegible]पुनिपापोपभोग्यं धनं,
[illegible] [illegible] [illegible] कस्यापि सम्पद्यते ॥१६॥

सूक्तमुक्तावली, अधिकार ४, श्लो० ९

પાપનુ ફળઃ—

भवेयुः प्राणिनः पापात्, कासश्वासज्वरादयः ।
सखायोऽपि कदर्याश्च, नागश्रीवन्महीतले ॥ ३ ॥

हिंगुलप्रकरण, पापप्रक्रम, श्लो० १

પાપથી પ્રાણીઓને કાસ, (ખાસી), શ્વાસ, તથા જ્વરાદિક વ્યાધિઓ થાય છે તથા આ પૃથ્વીમા તેને નાગશ્રીની પેઠે નીચ સોબત થાય છે ૩

अमृत कालकूट स्यात्, मित्र शत्रुः सुधीरधीः ।
सजनो दुर्जनः पापाद्विपरीत फल मिह ॥ ४ ॥

हिंगुलप्रकरण, पापप्रक्रम, श्लो० २

પાપથી અમૃત ઝેર થાય છે, મિત્ર શત્રુ થાય છે, ઉત્તમબુદ્ધિવાળો નિર્બુદ્ધિ થાય છે, તથા સજ્જન દુર્જન થાય છે, એવી રીતે પાપથી વિપરીત ફલ થાય છે ૪

गुणश्च दोषता याति, पापतो हृच्च शून्यताम् ।
ज्ञानमज्ञानतामेव, भ्रमरोगादि देहिनः ॥ ५ ॥

हिंगुलप्रकरण, पापप्रक्रम, श्लो० ३

પાપથી પ્રાણીઓના ગુણો દોષપણાને પામે છે, હૃદય શૂન્યપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, જ્ઞાન અજ્ઞાનપણાને પામે છે, તથા ભ્રમ અને રોગ વિગેરે થાય છે ૫

પાપ (९०)

ધર્મના નામે પાપ.—

पापबुद्ध्या भवेत् पाप, को मुग्धोऽपि न वेत्त्यद. ?।
धर्मबुद्ध्या तु यत् पाप, तच्चिन्त्य निपुणैर्बुधै ॥ १ ॥

योगसार, प्रस्ताव २, श्लो० ३१

પાપની બુદ્ધિથી કરેલુ પાપ, પાપ જ હોય એમ કોણ મુગ્ધ પણ નથી જાણતો? સર્વ જાણે છે પરન્તુ 'હુ તો ધર્મ કરૂ છુ' એવી બુદ્ધિથી જે પાપ કરવામા આવે છે, તે નિપુણ પડિતોએ વિચારવાનુ છે ૧

પાપનુ અનિવાર્ય ફળ —

न स मन्त्रो न सा बुद्धिर्न स दोष्णा पराक्रम' ।
अपुण्योपस्थित येन, व्यसन प्रतिरुध्यते ॥ २ ॥

नलविलास, अङ्क १, श्लो० ९

પાપથી પ્રાપ્ત થયેલુ દુ ખ જેવડે રોકી શકાય એવો કોઇ મ ત્ર નથી, એવી કોઇ બુદ્ધિ નથી અને એવુ કોઇ ભુજાનુ પરાક્રમ પણ નથી ૨

જ્યારે મનુષ્યોનુ પુણ્ય વિપરીત થાય છે–પુણ્યનો ક્ષય થાય છે, ત્યારે તેમના બધુ વૈરી જેવા થાય છે, ગુણવાળી સ્ત્રી પણ સર્પ જેવી થાય છે, મિત્ર પણ ખળ જેવો થાય છે, ગુણના નિધિ સમાન પુત્ર પણ શત્રુ જેવો થાય છે, ચદન પણ અગ્નિ જેવુ થાય છે, સારા નીતિના વચનો પણ કાનને શૂળ સમાન થાય છે અને અર્થ પણ અનર્થકારક થાય છે ૯

પાપ પુણ્યના કારણઃ—

हिंसाऽनृतादय पञ्च, तत्त्वाश्रद्धानमेव च ।
क्रोधादयश्च चत्वार इति पापस्य हेतव. ॥ १० ॥
विपरीतास्तु धर्मस्य, एत एवोदिता बुधैः ।
एतेषु सतत यत्नः, सम्यकार्यः सुखैषिणा ॥ ११ ॥

शास्त्रवार्तासमुच्चय, स्तवक १, श्लो० ४, ५

હિંસા, અસત્ય વિગેરે (ચોરી, મૈથુન અને પરિગ્રહ) પાચ આશ્રવ, દેવ, ગુરૂ અને ધર્મ એ ત્રણ તત્ત્વને વિષે અશ્રદ્ધા, તથા ક્રોધાદિક ચાર કષાય, આ સર્વે પાપના હેતુ–કારણ છે

આનાથી જે વિપરીત (અહિંસાદિક) છે તે જ ધર્મના હેતુ છે એમ પડિતો કહે છે તેથી સુખને ઇચ્છનારા પુરૂષે આ અહિંસાદિકને વિષે જ સારી રીતે યત્ન કરવો ૧૦, ૧૧

अष्टादशपुराणेषु, व्यासस्य वचनद्वयम् ।
परोपकारः पुण्याय, पापाय परपीडनम् ॥ १२ ॥

भागवत, स्कध ११, अ० १६, श्लो० ३०.

दुष्टा रामा सुता दुष्टा, दुष्टा परिजना जना ।
भ्रातरो दुःखदातार, पापाद्भवन्ति सर्वदा ॥ ६ ॥

हिंगुलप्रकरण, पापप्रक्रम, श्लो० ४

પાપથી હમેશ સ્ત્રીઓ, પુત્રો, તથા ચાકરો, પણ દુષ્ટ થાય છે અને ભાઈઓ હમેશા દુ ખ દેનારાઓ થાય છે ૬

श्रीब्रह्मदत्तो नरचक्रवर्ती, मृत्वा गत. सोऽपि हि सप्तमीं च ।
निर्गत्य तस्माद्भवपङ्कमग्नस्तत्रापि हेतु किल पातकस्य ॥७॥

हिंगुलप्रकरण, पापप्रक्रम, श्लो० ५

શ્રી બ્રહ્મદત્તચક્રી મૃત્યુ પામીને જે સાતમી નરકે ગયા તથા ત્યાંથી નીકળીને તે જે સંસારરૂપી કાદવમા ડુબ્યા તેમા પણ પાપનુ જ કારણ જાણવુ ૭

एकस्य जन्मनोऽर्थे मूढा., कुर्वन्ति यानि पापानि ।
जनयन्ति तानि दु ख, तेषा जन्मान्तरसहस्रम् ॥ ८ ॥

पञ्चतन्त्र, पृ० ४०, श्लो० १७३

એક જ જન્મને (ભવને) માટે મૂઢ પ્રાણીઓ જે પાપ કરે છે, તે પાપ તેમને હજારો જન્મસુધી દુ ખ ઉત્પન્ન કરે છે ૮

बन्धुर्वैरिजनायते गुणवती कान्ता च सर्पायते,
मित्र चापि खलायते गुणनिधि पुत्रोऽप्यमित्रायते ।
श्रीखण्ड दहनायते श्रवणयो स्रक्च तु शूलायते,
जाते पुण्यविपर्यये तनुभृतामर्थोऽप्यनर्थायते ॥ ९ ॥

धर्मकल्पद्रुम

आश्रव (९१)

આશ્રવનુ સ્વરૂપઃ—

मनोवाक्कायकर्माणि, योगा· कर्म शुभाशुभम् ।
यदाश्रवन्ति जन्तूनामाश्रवास्तेन कीर्तिताः ॥ १ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ७४

મન, વચન અને કાયાના વ્યવહારરૂપ યોગો, પ્રાણીઓને શુભ અશુભ કર્મ પમાડે છે, તેથી તે આશ્રવો કહેવાય છે ૧

આશ્રવના કારણ :—

कषाया विषया योगाः, प्रमादाविरती तथा ।
मिथ्यात्वमार्तरौद्रे चेत्यशुभ प्रति हेतवः ॥ २ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ७८

કષાયો, વિષયો, (મન, વચન, કાયાના) યોગો, પ્રમાદ, અવિરતિ, મિથ્યાત્વ અને આર્ત, રૌદ્ર એ બે ધ્યાન, આ સર્વ અશુભ આશ્રવના કારણ છે ૩

આશ્રવ નિરોધ–ઉપાય·—

येन येन ह्युपायेन, रुध्यते यो य आश्रव· ।
तस्य तस्य निरोधाय, स स योज्यो मनीषिभि· ॥३॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ८१ (प्र स)

જે જે ઉપાયવડે જે જે આશ્રવ રૂધાતો હોય, તે તે ઉપાય તે તે આશ્રવના નિરોધને માટે ડાહ્યા પુરૂષોએ જોડવો–કરવો ૪

અઢારે પુરાણોમાં સંક્ષેપથી કહીએ તો વ્યાસ ભગવાનનાં બે જ વચન છે, તે એ કે-પરોપકાર પુણ્યને માટે છે અને પરને પીડા કરવી તે પાપને માટે છે ૧૨

પાપ અને પુણ્યનું ફળઃ—

अत्युग्रपुण्यपापानामिहैव फलमाप्यते ।
त्रिभिर्वर्षैस्त्रिभिर्मासैस्त्रिभिः पक्षैस्त्रिभिर्दिनैः ॥ १३ ॥
सूक्तमुक्तावली, अधिकार ११, श्लो० ५ ॥

અત્યંત ઉગ્ર પુણ્ય કે પાપ કર્યાં હોય તો તેનું ફળ આ ભવમાં જ ત્રણ વર્ષે, ત્રણ માસે, ત્રણ પખવાડીએ અથવા ત્રણ દિવસે જ મળે છે ૧૩

सर्वत्र शुचयो धीराः, स्वकर्मबलगर्विताः ।
कुकर्मनिहतात्मानः, पापाः सर्वत्र शङ्किताः ॥ १४ ॥
योगशास्त्र, पृ० ५० (प्र स) ॥

પોતાના શુભ કર્મના બળથી ગર્વવાળા ધીર પુરૂષો સર્વત્ર પવિત્ર જ હોય છે, અને જેમનો આત્મા કુકર્મથી હણાયો હોય એવા પાપી જનો સર્વત્ર શંકાવાળા જ હોય છે ૧૪

પાપના નાશનો ઉપાયઃ—

जीवितं यस्य धर्मार्थं, धर्मो ज्ञानार्थमेव च ।
ज्ञानं च ध्यानयोगार्थं, सर्वपापैः स मुच्यते ॥ १५ ॥
इतिहाससमुच्चय, अ० १८, श्लो० ८८

જેનું જીવિત ધર્મને માટે જ છે, જેનો ધર્મ જ્ઞાનને માટે જ છે, અને જેનું જ્ઞાન ધ્યાનયોગને માટે જ છે, તે પુરૂષ સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે ૧૫

નિર્જરાનુ સ્વરૂપઃ—

संसारबीजभूताना, कर्मणा जरणादिह ।
निर्जरा सा स्मृता द्वेधा, सकामा कामनिर्जिता ॥ ३ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ८६.

સંસારના મૂળ કારણભૂત એવા કર્મોનું જે જરવુ, એટલે ભોગવેલા રસવાળા કર્મ પુદ્ગલોનો આત્મપ્રદેશો થકી નાશ થવો, તેને આગમમાં નિર્જરા કહી છે તે નિર્જરા સકામ અને નિષ્કામ એમ બે પ્રકારે છે ૩

નિર્જરા-મોક્ષનુ સ્વરૂપઃ—

बद्धस्य कर्मणः शाटो यतस्तु निर्जरा मता ।
आत्यन्तिको वियोगस्तु, देहादेर्मोक्ष उच्यते ॥ ४ ॥

पार्श्वनाथचरित्र (पद्य), सर्ग ३, श्लो० १०५७ (य त्रि ग्र)

જેનાથી પૂર્વે બાંધેલા કર્મનો વિનાશ થાય, તે નિર્જરા માનેલી છે-કહેલી છે અને કર્મનો દેહાદિકથી અત્યંત વિયોગ થાય અથવા દેહાદિકનો આત્માથી અત્યંત વિયોગ થાય, તે મોક્ષ કહેવાય છે ૪

અકામ નિર્જરાનુ ફળ —

अकामनिर्जरारूपात्, पुण्याज्जन्तो प्रजायते ।
स्थावरत्वात् त्रसत्वं वा, तिर्यक्त्वं वा कथञ्चन ॥ ५ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० १०७

निर्जरा (९४)

સકામ નિર્જરાઃ તપ —

सदोषमपि दीप्तेन, सुवर्णं वह्निना यथा ।
तपोऽग्निना तप्यमानस्तथा जीवो विशुध्यति ॥ १ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ८८

જેમ મલિન પણ સુવર્ણ દેદીપ્યમાન અગ્નિવડે શુદ્ધ થાય છે, તેમ જીવ પણ તપરૂપી પ્રબળ અગ્નિવડે તપાવેલો છતો શુદ્ધ થાય છે (કર્મરૂપ મેલ નષ્ટ કરી પોતાના અસલ સ્વરૂપે પ્રકાશે છે) ૧

સકામ-અકામ નિર્જરા —

ज्ञेया सकामा यमिनामकामा त्वन्यदेहिनाम् ।
कर्मणा फलवत् पाको यदुपायात् स्वतोऽपि हि ॥ २ ॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ८७

સકામ (ઇચ્છા પૂર્વકની) નિર્જરા યતિઓને હોય છે, અને બીજા પ્રાણીઓને અકામ નિર્જરા હોય છે જેમ ફળનો પાક વૃક્ષાદિ ઉપર સ્વત થાય છે અને ઘાસ વિગેરેમા રાખવા દ્વારા ઉપાયથી થાય છે, તેમ કર્મનો પાક પણ ઉપાયથી અને સ્વત થાય છે (ઉપાયથી થયેલ કર્મના પાકને સકામ નિર્જરા અને સ્વત થયેલ કર્મના પાકને અકામ નિર્જરા કહે છે) ૨

भाव शौच (९५)

ભાવ શૌચઃ—

आत्मानं स्नापयेन्नित्य, ज्ञाननीरेण चारुणा ।
येन निर्मलता याति, जीवो जन्मान्तरेष्वपि ॥ १ ॥

तत्त्वामृत, श्लो० ३१९

મનોહર જ્ઞાનરૂપી જળવડે નિરંતર આત્માને સ્નાન કરાવવું તેથી જીવ બીજા જન્મમાં પણ નિર્મળતાને પામે છે ૧

ध्यानाम्भसा तु जीवस्य, सदा यच्छुद्धिकारणम् ।
मलं कर्म समाश्रित्य, भावस्नानं तदुच्यते ॥ २ ॥

स्नानाष्टक (हरिभद्र), श्लो० ६

જીવને ધ્યાનરૂપી જળવડે કર્મરૂપી મળને આશ્રીને નિરંતર જે શુદ્ધિનું કારણ છે, તે ભાવસ્નાન કહેવાય છે ૨

समता सर्वभूतेषु, मनोवाक्कायनिग्रहः ।
पापध्यानकषायाणां, निग्रहेण शुचिर्भवेत् ॥ ३ ॥

पद्मपुराण, अ० ४३, श्लो० ६४

સર્વ પ્રાણીઓને વિષે સમતા–તુલ્યતા–રાખવી, મન, વચન અને કાયનો નિગ્રહ કરવો–કબજે રાખવા, તથા આર્ત, રૌદ્રરૂપી

અકામ નિર્જરારૂપ પુણ્યથી જતુને કોઇ પણ પ્રકારે સ્થાવરપણામાંથી બેઇન્દ્રિય વિગેરે ત્રસપણુ અથવા પચેન્દ્રિય તિર્યંચપણુ પ્રાપ્ત થાય છે ૫

નિર્જરાનો ઉપાય —

> शमं नयति भूतानि, यः शक्तो देशनाविधौ ।
> द्रव्यादिलब्धियुक्तो यः, प्रत्यहं तस्य निर्जरा ॥ ६ ॥

सत्त्वामृत, श्लो० २६४

દેશના દેવામા શક્તિમાન એવો જે મહાત્મા પોતાની દેશનાવડે પ્રાણીઓને સમતા પમાડે છે, તથા જે દ્રવ્યાદિક લબ્ધિવડે યુક્ત છે, તે મહાત્માને હમેશા કર્મની નિર્જરા થાય છે ૬

જેવી રીતે ક્ષમાદિકને વિષે સ્નાન કરનારો પુરૂષ પાપથી મુકાય છે, તેવી રીતે પુષ્કરમા, ગયામા અને કુરૂજાગલમા સ્નાન કરવાથી પાપમુક્ત થતો નથી ૬

परदारपरद्रव्यपरद्रोहपराङ्मुख
गङ्गा ब्रूते कदाऽऽगत्य, मामय पावयिष्यति ॥ ७ ॥

स्कन्दपुराण, काशीखण्ड, अ० ६, श्लो० ९५

ગગા નદી કહે છે કે-પરસ્ત્રી, પરધન અને પરના દ્વેષથી પરાઙ્મુખ (રહિત) એવો પવિત્ર મનુષ્ય ક્યારે આવીને મને પવિત્ર કરશે ? (અર્થાત્ હુ સર્વ જીવોને પવિત્ર કરૂ છુ, પરતુ આવો પુરૂષ ઉલટો મને પવિત્ર કરે છે) ૭

चित्त शमादिभिः शुद्ध, वदन सत्यभाषणै ।
ब्रह्मचर्यादिभि काय, शुद्धो गङ्गा विनाऽप्यसौ ॥ ८ ॥

स्कन्दपुराण, काशीखण्ड, अ० ६, श्लो० ८९

શમાદિકવડે ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે, સત્ય વચનવડે મુખ શુદ્ધ થાય છે, અને ગગામા સ્નાન કર્યા વિના પણ બ્રહ્મચર્યાદિકવડે કાયા શુદ્ધ થાય છે ૮

ભાવશૌચ એ જ સાચુ શૌચ:—

अशुचिः पापकर्मा यः, शुद्धकर्मा शुचिर्भवेत् ।
तस्मात्कर्मात्मकं शौचमन्यच्छौच निरर्थकम् ॥ ९ ॥

आत्मपुराण, अ० १७, श्लो० ६३

અશુભ ધ્યાન અને (ક્રોધાદિક ચારે) કષાયનો નિગ્રહ કરવો આ પ્રમાણે કરનાર મનુષ્ય પવિત્ર થાય છે ૩

वाचा शौचं च मनसः, शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
सर्वभूतदया शौचमेतच्छौचं परार्थिनाम् ॥ ४ ॥

वृद्धचाणक्यनीति, अ० ७, श्लो० २०

વાણીની પવિત્રતા, મનની પવિત્રતા, ઇંદ્રિયોના નિગ્રહરૂપી કાયાની પવિત્રતા અને સર્વ પ્રાણીઓપર દયારૂપી પવિત્રતા આ સર્વ મોક્ષના અર્થીઓની પવિત્રતા છે—આ સત્ય શૌચ છે ૪

आत्मा नदी संयमतोयपूर्णा,
सत्यावहा शीलतटा दयोर्मिः ।
तत्राभिषेकं कुरु पाण्डुपुत्र !
न वारिणा शुद्ध्यति चान्तरात्मा ॥ ५ ॥

महाभारत, शान्तीपर्व, अ० ११, श्लो० ७७

હે પાંડુપુત્ર! આ આત્મારૂપી નદી છે, તે સંયમરૂપી જળવડે પરિપૂર્ણ છે, તેમાં સત્યરૂપી પ્રવાહ છે, તેને શીલરૂપી તટ (કિનારા) છે, તેમાં દયારૂપી તરંગો છે આવી નદીમાં તું સ્નાન કર કેમકે અંતરાત્મા પાણીથી પવિત્ર થતો નથી ૫

ભાવશૌચનું મહત્ત્વ—

न तथा पुष्करे स्नात्वा, गयायां कुरुजाङ्गले ।
मुच्यते पुरुषः पापाद्यथा स्नातः क्षमादिषु ॥ ६ ॥

पाराशरसंहिता, प्रकरण २, श्लो० ७९

ભાવશુદ્ધિના સ્વરૂપવાળા અને શુભ એવા આત્મિક શૌચનો ત્યાગ કરીને જ્યા જળાદિક શૌચ કહેવામા આવે છે, તે તો મૂઢ જનોને ખુશી કરવા જેવુ છે ૧૨

ભાવશૌચના સાધનોઃ—

अद्भिर्गात्राणि शुध्यन्ति, मनः सत्येन शुध्यति ।
विद्यातपोभ्या भूतात्मा, बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति ॥ १३ ॥

मनुस्मृति, अ० ५, श्लो० १०९

જળવડે શરીરના અવયવો શુદ્ધ થાય છે, સત્યવડે મન શુદ્ધ થાય છે, બ્રહ્મવિદ્યા અને તપવડે જીવાત્મા શુદ્ધ થાય છે, તથા જ્ઞાનવડે બુદ્ધિ શુદ્ધ થાય છે ૧૩

क्षान्त्या शुध्यन्ति विद्वासो दानेनाकार्यकारिणः ।
प्रच्छन्नपापा जापेन, तपसा सर्व एव हि ॥१४॥

मनुस्मृति, अ० ५, श्लो १०७

વિદ્વાનો ક્ષમાવડે શુદ્ધ થાય છે, અકાર્ય કરનારાઓ દાનવડે શુદ્ધ થાય છે, છાનુ પાપ કરનારાઓ જપવડે શુદ્ધ થાય છે, અને સર્વ જનો તપવડે શુદ્ધ થાય છે ૧૪

જે પાપ કર્મ કરનાર હોય તે અપવિત્ર છે, અને જે શુદ્ધ કર્મ કરનાર હોય તે પવિત્ર છે તેથી પવિત્રતા એ કર્મના સ્વરૂપવાળી છે, તે સિવાયની જળાદિકથી થતી પવિત્રતા નિરર્થક-નિષ્ફળ-છે ૯

नोदकक्लिन्नगात्रोऽपि, स्नात इत्यभिधीयते ।
स स्नातो यो दमस्नातः, स बाह्याभ्यन्तरःशुचिः ॥१०॥

भागवत, स्कंध ५, अ० ३०, श्लो० ३०

પાણીથી શરીરને ભીંજવવું તેથી કાંઇ સ્નાન કર્યું એમ કહેવાતું નથી પરંતુ જેણે ઇંદ્રિયોના દમનરૂપી સ્નાન કર્યું હોય તે જ સ્નાન કરેલો કહેવાય છે, અને તે જ બહારથી અને અંદરથી પવિત્ર છે ૧૦

जायन्ते च म्रियन्ते च, जलेष्वेव जलौकसः ।
न च गच्छन्ति ते स्वर्गमविशुद्धमनोमलाः ॥ ११ ॥

स्कन्दपुराण, काशीखण्ड, अ० ६, श्लो० ३९

જળ જંતુઓ-માછલા વિગેરે-જળને વિષે જ ઉત્પન્ન થાય છે અને મરણ પામે છે તો પણ તેમના મનનો મળ શુદ્ધ ન થવાથી તેઓ સ્વર્ગે જતા નથી ૧૧

ભાવશૌચ વગર નકામું —

शौचमाध्यात्मिकं त्यक्त्वा, भावशुद्ध्यात्मकं शुभम् ।
जलादिशौचं यत्रेष्टं, मूढविस्मापनं हि तत् ॥ १२ ॥

उमास्वाति वाचक

આક્રોપ પરીષહ:—

आक्रुष्टेन मतिमता, तत्त्वार्थालोचने मतिः कार्या ।
यदि सत्यं कः कोप , स्यादनृतं किं नु कोपेन ? ॥ ३ ॥

उत्तराध्ययनसूत्रटीका (कमलसयम), पृ० ७५८ ※

કોઇએ આક્રોશ કર્યો હોય તો બુદ્ધિમાન માણુને તાત્ત્વિક (સત્ય) અર્થનો વિચાર કરવામા બુદ્ધિ કરવી, કે આનુ કહેલુ વચન જો સત્ય છે તો મારે શા માટે કોપ કરવો જોઇએ ? અને જો તેનુ વચન અસત્ય છે તો તેથી મારે શુ ? મારે શા માટે કોપ કરવો ? ૩

વધ પરીષહ —

भिन्न. शरीरतो जीवो जीवाद्भिन्नश्च विग्रह ।
निदर्शिति वपुर्नाशेऽप्यन्तः खिद्येत कः कृती ? ॥ ४ ॥

उत्तराध्ययनसूत्रटीका (भावविजय), अ० २, पृ० ६०.※

જીવ શરીરથી ભિન્ન છે, અને શરીર જીવથી ભિન્ન છે, એમ જાણુતો કયો પડિત પુરુષ શરીરનો નાશ થાય તો પણ મનમા ખેદ પામે ? કોઇ પણ પડિત ખેદ ન પામે ૪

પરીષહને જીતનાર સાચો શૂરવીર:—

परीषहजये शूराः, शूराश्चेन्द्रियनिग्रहे ।
कषायविजये शूरास्ते शूरा गदिता बुधै ॥ ५ ॥

तत्त्वामृत, श्लो० २१७

परीषह (९६)

ઇચ્છા પૂર્વક સહન કરવુ —

शीतातपाद्यान्न मनागपीह,
परीषहांश्चेत् क्षमसे निसोढुम् ।
कथ ततो नारकगर्भवास-
दुःखानि सोढासि भवान्तरे त्वम् ॥१॥

अध्यात्मकल्पद्रुम, अधिकार १३, श्लो० ३०

અહિ આ–આ ભવમા–જો તુ ટાઢ, તડકો વિગેરે પરીષહોને, જરાપણ, સહન કરવાને શક્તિમાન નહિ થાય તો પછી પર લોકમા નારકીના કે ગર્ભવાસના દુ ખોને તુ કેવી રીતે સહન કરીશ ? ૧

सह तपोयमसयमयन्त्रणा, स्ववशतामहने हि गुणो महान् ।
परवशस्त्वति भूरि सहिष्यसे, न च गुणं बहुमाप्स्यसि कञ्चन ।२।

अध्यात्मकल्पद्रुम, अधिकार १३, श्लो० ३५

તુ તપ, યમ અને સયમના કષ્ટોને સહન કર ! કારણ કે પોતાના વશ રહીને (પોતાની મેળે પરીષહાદિક) સહન કરવામા મોટો ગુણ છે તુ જ્યારે પરવશ પડીશ ત્યારે તારે ઘણુ સહન કરવુ પડશે અને એનુ કઇ પણ ફળ નહિ થાય ૨

प्रायश्चित्त (९७)

પ્રાયશ્ચિત્તનું સ્વરૂપઃ—

मनोवचःकायवशादुपागतो निशोध्यते येन मलो मनीषिभिः।
श्रुतानुरूपं मलशोधनं तपो विधीयते तद् व्रतशुद्धिहेतवे ॥१॥

सुभाषितरत्नसन्दोह, श्लो० ८८७

પોતાના વ્રતની શુદ્ધિ કરવાને માટે બુદ્ધિશાળી લોકો, જેનાવડે, મન, વચન, અને કાયાના યોગથી લાગેલ (કર્મરૂપી) મળનું શોધન કરે છે તેને શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ મળશોધનતપ અર્થાત્ પ્રાયશ્ચિત્તતપ કહેલ છે ૧

પ્રાયશ્ચિત્તનું ફળઃ—

प्रतिसंवत्सरं ग्राह्यं, प्रायश्चित्तं गुरोः पुरः ।
शोध्यमानो भवेदात्मा, येनादर्श इवोज्ज्वलः ॥ २ ॥

धर्मकल्पद्रुम, पृ० ५, श्लो० ७५ (दे ला)

દર વર્ષે (એટલે જઘન્યથી વર્ષમા એક વાર) ગુરૂની પાસે પ્રાયશ્ચિત્ત ગ્રહણ કરવુ જોઇએ, કે જેથી શુદ્ધ થયેલો આત્મા અરિસાની જેમ ઉજ્વળ થાય ૨

જેઓ પરીષહને જીતવામાં શૂરવીર હોય, ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરવામાં શૂરવીર હોય અને કષાયોનો વિજય કરવામાં શૂરવીર હોય તેમને જ પંડિતો સાચા શૂરવીર કહે છે ૫.

પરીષહ નહિ સહવાથી નુકસાન —

त्यज स्पृहां स्वःशिवशर्मलाभे, स्वीकृत्य तिर्यङ्नरकादिदुःखम्।
सुखाणुभिश्चेद्विषयादिजातैः, सन्तोष्यसे संयमकष्टभीरुः ॥६॥

अध्यात्मकल्पद्रुम, अधिकार १३, श्लो० २७

સંયમ પાળવાના દુઃખો-પરીષહો-થી બીજાઈને તું જો વિષયાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલા અલ્પ સુખોથી સંતોષ પામે તો તારે તિર્યંચ અને નરકાદિકના દુઃખનો સ્વીકાર કરીને સ્વર્ગ અને મોક્ષની ઇચ્છા છોડી દેવી ૬

પરીષહના જયનું ફળ —

अणीयसा साम्यनियन्त्रणाभुवा, मुनेऽत्र कष्टेन चरित्रजेन च।
यदि क्षयो दुर्गतिगर्भवासगासुखावलेस्तत्किमवापि नार्थितम् ? ७

अध्यात्मकल्पद्रुम, अधिकार १३, श्लो० २६

હે મુનિ, અહિંયા સમતા અને પરીષહથી ઉત્પન્ન થયેલ અને ચારિત્ર પાળવાથી ઉત્પન્ન થયેલ થોડા માત્ર દુઃખથી જો દુર્ગતિ અને ગર્ભવાસમાં રહેલા દુઃખની પરંપરાનો નાશ થતો હોય તો પછી તે કઈ ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત નથી કરી ? ૭

વૈભાષિક અને સૌત્રાન્તિકનો મતઃ—

अर्थो ज्ञानान्वितो वैभाषिकेण बहु मन्यते ।
सौत्रान्तिकेन प्रत्यक्षग्राह्योऽर्थो न बहिर्मतः ॥ ४ ॥

विवेकविलास, उल्लास ८, श्लो० २७२

અર્થ પદાર્થ જ્ઞાન સહિત છે એમ વૈભાષિક માને છે અને સૌત્રાંતિક લોકો કેવળ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ગ્રહણ કરી શકાય એવી બાહ્ય વસ્તુને માનતા નથી ૪

યોગાચાર અને માધ્યમિકનો મતઃ—

आकारसहिता बुद्धिर्योगाचारस्य सम्मता ।
केवला संविदं स्वस्था, मन्यन्ते माध्यमाः पुनः ॥ ५ ॥

विवेकविलास, उल्लास ८, श्लो० २७३

યોગાચાર મતવાળાને આકાર સહિત બુદ્ધિ સંમત છે, તથા માધ્યમિક મતવાળા કેવળ પોતાને વિષે જ રહેલી સંવિદ્ (જ્ઞાન)ને માને છે ૫

પાંચ સ્કંધઃ—

दुःखं संसारिणः स्कन्धास्ते च पञ्च प्रकीर्तिताः ।
विज्ञानं वेदना संज्ञा, संस्कारो रूपमेव च ॥ ६ ॥

षड्दर्शनसमुच्चय (हरिभद्र), श्लो० ५

સંસારી જીવોના જે સ્કંધો તે દુઃખ કહેવાય છે તે સ્કંધો

जैनेतर दर्शन (९८)

[बौद्ध-दर्शन]

बौद्धोनी मान्यता —

बौद्धानां सुगतो देवो विश्वं च क्षणभङ्गुरम् ।
आर्यसत्त्वाऽऽख्यया तत्त्वचतुष्टयमिदं क्रमात् ॥ १ ॥
दुःखमायतनं चैव, ततः समुदयो मतः ।
मार्गश्चेतस्य च व्याख्या, क्रमेण श्रूयतामतः ॥ २ ॥

विवेकविलास, उल्लास ८, श्लो० २६५, २६६

बौद्धोने सुगत नामना देव छे, तेओ विश्वने क्षणभंगुर माने छे, तथा आर्यसत्ताना नामथी चार तत्त्व माने छे, ते अनुक्रमे आ प्रमाणे छे-दुःख १, आयतन २, समुदय ३ अने मार्ग ४, आ चार तत्त्वोनी व्याख्या अनुक्रमे सांभळो -१, २

बौद्धोना प्रमाण अने भेद.—

प्रत्यक्षमनुमानं च, प्रमाणद्वितयं पुनः ।
चतुःप्रस्थानिका बौद्धा , ख्याता वैभाषिकादयः ॥ ३ ॥

विवेकविलास, उल्लास ८, श्लो० २७१

बौद्धो प्रत्यक्ष अने अनुमान एवा बे प्रमाणने माने छे, अने वैभाषिक १, सौत्रान्तिक २, योगाचार ३ अने माध्यमिक ४, एवा बौद्धना चार प्रकार छे ३

નૈયાયિકના પ્રમાણ:—

नैयायिकाना चत्वारि, प्रमाणानि मतानि च ।
प्रत्यक्षमागमोऽन्यचानुमानमुपमाऽपि च ॥ १५ ॥
विवेकविलास, उल्लास ८, श्लो० २८७

નૈયાયિકોના મતમા ચાર પ્રમાણ માનેલા છે, તે આ પ્રમાણે-પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ૧, આગમ પ્રમાણ ૨, અનુમાન પ્રમાણ ૩, અને ઉપમા પ્રમાણ ૪ ૧૫

નૈયાયિકના સોળ તત્ત્વ:—

प्रमाणं च प्रमेय च, सशयश्च प्रयोजनम् ।
दृष्टान्तोऽप्यथ सिद्धान्तावयवौ तर्कनिर्णयौ ॥ १६ ॥
वादो जल्पो वितण्डा च, हेत्वाभासाश्छलानि च।
जातयो निग्रहस्थानानीति तत्त्वानि षोडश ॥ १७ ॥
षड्दर्शनसमुच्चय (हरिभद्र), श्लो० १४, १५

પ્રમાણ ૧, પ્રમેય ૨, સશય ૩, પ્રયોજન ૪, દૃષ્ટાત ૫, સિદ્ધાત ૬, અવયવ ૭, તર્ક ૮, નિર્ણય ૯, વાદ ૧૦, જલ્પ ૧૧, વિતડા ૧૨, હેત્વાભાસ ૧૩, છળ ૧૪, જાતિ ૧૫ અને નિગ્રહસ્થાન ૧૬ આ સોળ તત્ત્વો-પદાર્થો ન્યાયના મતમા છે ૧૬, ૧૭

નૈયાયિકની મુક્તિ.—

विषयेन्द्रियबुद्धीना, वपुष• सुखदु खयोः ।
अभावादात्मसस्थान, मुक्तिर्नैयायिकैर्मता ।
विवेकविलास, उल्लास ८, श्लो० ३००

ભિન્ન દર્શનમાં નૈયાયિક અને વૈશેષિક એવાં બે દર્શન છે તેમાં નૈયાયિક સોળ તત્ત્વો અને વૈશેષિકને છ તત્ત્વ માનેલ છે ૧૨

નૈયાયિક-વૈશેષિકની વિશેષતા—

अन्योन्यतत्त्वान्तर्भावाद् द्वयोर्भेदोऽस्ति नास्ति वा ।
द्वयोरपि शिवो देवो नित्यः सृष्ट्यादिकारकः ॥ १३ ॥

विवेकविलास, उल्लास ८, श्लो० २८१.

એક બીજાના તત્ત્વોનો અંતર્ભાવ થતો હોવાથી આ બન્ને મતમાં ભેદ છે પણ ખરો અને નથી પણ—અર્થાત્ અભેદ જેવું પણ છે તથા બંનેના શિવ દેવ છે. તે નિત્ય છે અને સૃષ્ટિ સ્થિતિ તથા સંહારના કર્તા છે ૧૩

નૈયાયિકના દેવ —

आक्षपादमते देवः, सृष्टिसंहारकृच्छिवः ।
विभुर्नित्यैकसर्वज्ञो नित्यबुद्धिसमाश्रयः ॥ १४ ॥

षड्दर्शनसमुच्चय (हरिभद्र), श्लो० १३

નૈયાયિકના મતમાં દેવને જગતનો કર્તા અને નાશ કરનાર માનેલો છે તથા તે સર્વવ્યાપક, સર્વજ્ઞ અને નિત્ય બુદ્ધિના આશ્રયવાળો છે ૧૪

તેના–વૈશેષિકના–મતમા ૬ તત્ત્વ માનેલા છે — દ્રવ્ય ૧, ગુણ ૨, કર્મ ૩, સામાન્ય ૪, વિશેષ ૫, અને સમવાય ૬ ૨૧

द्रव्य गुणस्तथा कर्म, सामान्य सविशेषकम् ।
समवायश्च षट्तत्त्वी, तद्व्याख्यानमथोच्यते ॥२२॥

विवेकविलास, उल्लास ८, श्लो० २९१

દ્રવ્ય ૧, ગુણ ૨, કર્મ ૩, સામાન્ય ૪, વિશેષ ૫, અને સમવાય ૬, આ છ તત્ત્વો–પદાર્થો–વૈશેષિકના મતમા છે તેનુ વ્યાખ્યાન હવે કહેવાય છે —૨૨

વૈશેષિકની મુક્તિઃ—

चतुर्विंशतिवैशेषिकगुणान्तर्गुणा नव ।
बुद्ध्यादयस्तदुच्छेदो मुक्तिर्वैशेषिकी तु सा ॥ २३ ॥

विवेकविलास, उल्लास ८, श्लो० ३०१

વૈશેષિકના ચોવીશ ગુણોની અદર રહેલા બુદ્ધયાદિક (એટલે બુદ્ધિ ૧, સુખ ૨, દુખ ૩, ઇચ્છા ૪, દ્વેષ ૫, પ્રયત્ન ૬, ધર્મ ૭, અધર્મ ૮ અને સસ્કાર ૯, આ) નવ ગુણોનો જે સર્વથા નાશ તે મુક્તિ કહેવાય છે, એમ વૈશેષિક માને છે ૨૩

દ્રવ્યના નવ ભેદઃ—

द्रव्य नवविधं प्रोक्त, पृथिवीजलवह्नयः ।
वायुर्दिकाल आत्मा च, गगन मन एव च ॥ २४ ॥

विवेकविलास, उल्लास ८, श्लो० २९२

શિરો, ઇંદ્રિયો, બુદ્ધિ, શરીર, સુખ, દુઃખ, આદિ વસ્તુનો નાશ થવાથી આત્માનું જે આત્યન્તિક રહેવું તે મુક્તિ કહેવાય છે એમ નૈયાયિકો માને છે ૧૮

વૈશેષિક ઔલૂક્ય કહેવાય છે —

> शिवेनोलूकरूपेण, कणादस्य मुनेः पुरः ।
> मतमेतत् प्रकटितं, तत औलूक्यमुच्यते ॥१९॥
>
> षड्दर्शनसमुच्चय (राजशेखर), श्लो० ३५

પૂર્વે શિવ ઘુવડના રૂપથી, કણાદ નામના મુનિની આગળ, આ મતનું કથન કર્યું તેથી તે મત ઔલૂક્યમત કહેવાય છે. ૧૯

વૈશેષિકના પ્રમાણ —

> वैशेषिकाणां योगेभ्यो मतान्तरगता भिदा ।
> प्रत्यक्षमनुमानं च, मते तेषां प्रमाणकम् ॥ २० ॥
>
> षड्दर्शनसमुच्चय (राजशेखर), श्लो० १४

વૈશેષિકોનો, યોગોથી પ્રમાણ-તત્ત્વની બાબતમાં ભેદ છે તેમના મતમાં પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એમ બે જ પ્રમાણ છે

વૈશેષિકના છ તત્ત્વ —

> द्रव्यं गुणस्तथा कर्म, सामान्यं च चतुर्थकम् ।
> विशेषसमवायौ च, तत्त्वषट्कं हि तन्मते ॥ २१ ॥
>
> षड्दर्शनसमुच्चय (हरिभद्र), श्लो० ६०

૧૭, ધર્મ ૧૮, અધર્મ ૧૯, સસ્કાર ૨૦, ગુરૂપણુ ૨૧, દ્રવ-પણુ ૨૨, સ્નેહ ૨૩ અને શબ્દ ૨૪, આ ચોવીશ ગુણો વૈશેષિકમતમા છે હવે પ્રત્યેકનુ નામ આપીને કર્મના પ્રકાર કહીએ છીએ -૨૬, ૨૭, ૨૮

પાચ કર્મ:—

उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चन च प्रसारणम् ।
गमनानीति कर्माणि, पञ्चोक्तानि तदागमे ॥ २९ ॥
विवेकविलास, उल्लास ८, श्लो० २९७

વૈશેષિકના આગમમા પાચ કર્મો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે - ઉત્ક્ષેપણ-ઉંચે ફેકવુ ૧, અપક્ષેપણ-નીચે ફેકવુ ૨, આકુચન -ખેચી લેવુ ૩, પ્રસારણ-વિસ્તારવુ ૪ અને ગમન ૫ ૨૯

પર-અપર સામાન્ય અને વિશેષ:—

सामान्य भवति द्वेधा, पर चैवापर तथा ।
परमाणुषु वर्तन्ते, विशेषा नित्यवृत्तयः ॥ ३० ॥
विवेकविलास, उल्लास ८, श्लो० २९८

પર અને અપર એ બે પ્રકારનુ સામાન્ય છે, તથા પરમાણુઓને વિષે નિરતર રહેનાર હોય તે વિશેષ કહેવાય છે ૩૦

સમવાય સબધ:—

य इहायुतसिद्धानामाधाराधेयभूतभावानाम् ।
सम्बन्ध इह प्रत्ययहेतु' प्रोक्तः स समवाय ॥ ३१ ॥
षड्दर्शनसमुच्चय (हरिभद्र), श्लो० ६६.

દ્રવ્ય નવ પ્રકારનુ કહ્યુ છે, તે આ પ્રમાણે-પૃથ્વી ૧, જળ ૨, અગ્નિ ૩, વાયુ ૪, દિશા ૫, કાળ ૬, આત્મા ૭, આકાશ ૮ અને મન ૯ ૨૪

નિત્ય-અનિત્ય દ્રવ્ય —

नित्यानित्यानि चत्वारि, कार्यकारणभावत ।
व्योम दिक्काल आत्मा च, मनो नित्यानि पञ्च च ॥२५१॥
विवेकविलास, उल्लास ८, श्लो० २९३

તેમા પહેલા-પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ એ-ચાર દ્રવ્ય કાર્યને આશ્રીને અનિત્ય છે અને કારણને આશ્રીને નિત્ય છે તથા આકાશ, દિશા, કાળ, આત્મા અને મન, આ પાચ દ્રવ્ય નિત્ય જ છે ૨૫

ચોવીશ ગુણ—

स्पर्शो रूप रसो गन्ध, सङ्ख्याऽथ परिमाणकम् ।
पृथक्त्वमथ संयोगो विभागश्च परत्वकम् ॥ २६ ॥
अपरत्व बुद्धिसौख्ये, दुःखेच्छे द्वेषयत्नकौ ।
धर्माधर्मा च संस्कारो गुरुत्व द्रवतेत्यपि ॥ २७ ॥
स्नेह शब्दो गुणा एव, विंशतिश्चतुरन्विता ।
अथ कर्माणि वक्ष्याम , प्रत्येकमभिधानत ॥ २८ ॥
विवेकविलास, उल्लास ८, श्लो० २९४, २९५, २९६

સ્પર્શ ૧, રૂપ ૨, રસ ૩, ગધ ૪, સખ્યા ૫, પરિમાણ ૬, પૃથક્ત્વ ૭, સયોગ ૮, વિભાગ ૯, પરત્વ ૧૦, અપરત્વ ૧૧, બુદ્ધિ ૧૨, સુખ ૧૩, દુઃખ ૧૪, ઇચ્છા ૧૫, દ્વેષ ૧૬, પ્રયત્ન

[साङ्ख्य–दर्शन]

દેવની માન્યતાઃ—

साङ्ख्या निरीश्वराः केचित्, केचिदीश्वरदेवताः ।
सर्वेषामपि तेषां स्यात्, तत्त्वानां पञ्चविंशतिः ॥ ३४ ॥

षड्दर्शनसमुच्चय (हरिभद्र), श्लो० ३६

સાંખ્યોમાં કેટલાક ઈશ્વરને માનવાવાળા નથી અને કેટલાક ઈશ્વરને માનવાવાળા છે પણ એ બધાયના તત્ત્વો તો પચીશ જ છે ૩૪

साङ्ख्यैर्देवः शिवः कैश्चिन्मतो नारायणः परैः ।
उभयोः सर्वमप्यन्यत्तत्त्वप्रभृतिकं समम् ॥ ३५ ॥

विवेकविलास, उल्लास ८, श्लो० ७७६

કેટલાક સાંખ્યમતી લોકો શિવને દેવ માને છે અને કેટલાક નારાયણને–વિષ્ણુને–દેવ માને છે બીજું સર્વ–તત્ત્વ વિગેરે–બન્નેને સરખું જ સમ્મત છે ૩૫

પ્રકૃતિનું સ્વરૂપઃ—

एतेषां या समाऽवस्था, सा प्रकृतिः किलोच्यते ।
प्रधानाव्यक्तशब्दाभ्यां, वाच्या नित्यस्वरूपिका ॥ ३६ ॥

षड्दर्शनसमुच्चय (हरिभद्र), श्लो० ३४.

આમના મનમાં (સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણે ગુણોની)

અયુતસિદ્ધ એટલે એક બીજાથી જુદા ન પાડી શકાય એવા આધાર અને આધેયરૂપ પદાર્થોનો જે સંબંધ તેને સમવાય સંબંધ કહે છે અને એ સમવાય સંબંધ પદાર્થના જ્ઞાનનું કારણ છે ૩૧

भवेदयुतसिद्धानामाधाराधेयवर्त्तिनाम् ।
सम्बन्ध समवायाख्य इह प्रत्ययहेतुकः ॥ ३२ ॥

विवेकविलास, उल्लास ८, श्लो० २९९

આધાર અને આધેયમાં વર્તનારા ગુણ અને ગુણી વિગેરે અયુતસિદ્ધોનો જે પરસ્પર સંબંધ હોય છે તે સમવાય કહેવાય છે, તે સમવાયથી સમવેત વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે (અયુતસિદ્ધ એટલે એક બીજાથી જુદા ન પાડી શકાય એવા હોય તે) ૩૨

તપસ્વીઓના ભેદ —

आधारभस्मकौपीनजटायज्ञोपवीतिनः ।
मन्त्राचारादिभेदेन, चतुर्धा स्युस्तपस्विनः ॥ ३३ ॥

विवेकविलास, उल्लास ८, श्लो० ३०२

આધાર-પાત્ર, ભસ્મ, કૌપીન, જટા અને યજ્ઞોપવીતને-જનોઇને-ધારણ કરનારા તેના તપસ્વીઓ મંત્ર અને આચાર વિગેરેના ભેદથી ચાર પ્રકારના હોય છે ૩૩

દ્રિયો-વાદ, પાણિ, પાદ, પાયુ અને ઉપસ્થ, તથા મન, તથા પાચ તન્માત્રા-શબ્દ, રૂપ, રસ, સ્પર્શ અને ગ ધ-ઉત્પન્ન થાય ત્યાર પછી તેમનાથી પૃથ્વી વિગેરે (પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશ) પાચ મહાભૂત ઉત્પન્ન થાય છે, આ કુલ ચોવીશ તત્ત્વવાળી પ્રકૃતિ કહેવાય છે, અને તે પ્રકૃતિથી પર-ભિન્ન-પુરૂષ માનેલો છે (ચોવીશ તત્ત્વ પ્રકૃતિના અને એક પુરૂષ એમ કુલ પચીશ તત્ત્વ થયા) ૩૮, ૩૯, ૪૦

જગત્ અને પ્રમાણ —

पञ्चविंशतितत्त्वीयं, नित्यं साङ्ख्यमते जगत् ।
प्रमाणत्रितयं चात्र, प्रत्यक्षमनुमाऽऽगमः ॥ ४१ ॥

विवेकविलास, उल्लास ८, श्लो० २८२

આ પચીશ તત્ત્વોથી થયેલુ આ જગત્ નિત્ય છે એમ સાખ્યો માને છે તેના મનમા પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ એ ત્રણ પ્રમાણ છે ૪૧

આત્માનુ સ્વરૂપઃ—

अमूर्तश्चेतनो भोगी, नित्यः सर्वगतोऽक्रियः ।
अकर्ता निर्गुणः सूक्ष्म आत्मा कापिलदर्शने ॥ ४२ ॥

षड्दर्शनसमुच्चय (राजशेखर), श्लो० ५२

કપિલના-સાખ્ય-દર્શનમા આત્માને અમૂર્ત, ચેતનાવાળો, ભોગી, નિત્ય, સર્વવ્યાપક, ક્રિયાશૂન્ય, અકર્તા, ગુણ રહીત અને સૂક્ષ્મ માનેલો છે ૪૨

જે સરખી અવસ્થા હોય તેને પ્રકૃતિ કહે છે તે નિત્ય સ્વરૂપ વાળી છે અને 'પ્રધાન' કે 'અવ્યક્ત' એ એના પર્યાય વાચી નામો છે ૩

सांख्यानां स्युर्गुणाः सत्त्वं, रजस्तम इति त्रयः ।
साम्यावस्था भवत्येषां, त्रयाणां प्रकृतिः पुनः ॥ ३७ ॥

विवेकविलास, उल्लास ८, श्लो० २७८

સાંખ્યના મતમાં સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ એમ ત્રણ ગુણ માનેલા છે, અને એ ત્રણ ગુણોની સ્થિતિ સામ્ય-પ્રમાણમાં હોય તો તે પ્રકૃતિ કહેવાય છે ૩૭

પચીશ તત્ત્વો—

प्रकृतेः स्यान्महत्तत्त्वमहङ्कारस्ततोऽपि च ।
पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि स्युः स्पर्शनादीनि पञ्च च ॥ ३८ ॥
कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपायूपस्थपदानि च ।
मनश्च पञ्चतन्मात्राः शब्दो रूपं रसस्तथा ॥ ३९ ॥
स्पर्शो गन्धोऽपि तेभ्यः स्यात्, पृथ्व्यादि भूतपञ्चकम् ।
इयं प्रकृतिरेतस्याः, परस्तु पुरुषो मतः ॥ ४० ॥

विवेकविलास, उल्लास ८, श्लो० २७९, २८०, २८१

પ્રકૃતિથી મહત્તત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે, મહત્તત્ત્વથી અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે, અહંકારથી ચક્ષુ આદિક (ચક્ષુ, શ્રોત્ર, જિહ્વા, ઘ્રાણ—નાસિકા—અને ત્વચા) પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, તથા પાંચ કર્મે

ભગવાનના નામથી કહેવાતા સન્યાસીઓ ચાર પ્રકારના હોય છે-કુટીચર ૧, બાહૂદક, ૨, હસ ૩ અને પરમહસ ૪, આ ચારે ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ છે ૫૧

મોક્ષનુ સ્વરૂપ—

सर्वमेतदिद ब्रह्म, वेदान्तेऽद्वैतवादिनाम् ।
आत्मन्येव लयो मुक्तिर्वेदान्तिकमते मता ॥ ५२ ॥

विवेकविलास, उल्लास ८, श्लो० २६१

અદ્વૈતવાદી વેદાતીના મતમા આ સર્વ જગત્ બ્રહ્મરૂપ જ છે, તથા તે વેદાતિકના મતમા પોતાના આત્માને વિષે જ જે લય થવો તે જ મુક્તિ છે, એમ માનેલુ છે ૫૨

[नास्तिक—दर्शन]

નાસ્તિકની માન્યતાઃ—

लोकायता वदन्त्येव, नास्ति देवो न निर्वृतिः ।
धर्माधर्मौ न विद्येते, न फल पुण्यपापयो' ॥ ५३ ॥

षड्दर्शनसमुच्चय (हरिभद्र), श्लो० ८०

નાસ્તિક લોકો આ પ્રમાણે બોલે છે-(સ સારમા) દેવ નથી, મોક્ષ નથી, ધર્મ કે અધર્મ નથી પુણ્ય કે પાપનુ ફળ પણ નથી ૫૩

पञ्चभूतात्मक वस्तु, प्रत्यक्ष च प्रमाणकम् ।
नास्तिकाना मते नान्यदात्माऽमुत्र शुभाशुभम् ॥५४॥

विवेकविलास, उल्लास ८, श्लो० ३०४

પ્રત્યક્ષ ૧, અનુમાન ૨, આગમ ૩, ઉપમા ૪, અર્થાપત્તિ ૫ અને અભાવ ૬, આ ૬ પ્રમાણો ભટ્ટના મતમાં છે ૪૮

પ્રભાકરના પાંચ પ્રમાણ—

प्रभाकरमते पञ्चैवैतान्यभाववर्जनात् ।
अद्वैतवादिवेदान्तिप्रमाणं तु यथा तथा ॥ ४९ ॥

विवेकविलास, उल्लास ८, श्लोक २६०

પ્રભાકરના મતમાં એક અભાવ–અનુપલબ્ધિ–સિવાય બાકીના પાંચ પ્રમાણો (પ્રત્યક્ષ ૧, અનુમાન ૨, આગમ ૩, ઉપમા ૪ અને અર્થાપત્તિ ૫) અદ્વૈતવાદી વેદાન્તી પણ એમ જ માને છે ૪૯

સંન્યાસી —

भगवन्नामधेयास्तु, द्विजा वेदान्तदर्शने ।
विप्रगेहभुजस्त्यक्तोपवीता ब्रह्मवादिनः ॥ ५० ॥

विवेकविलास, उल्लास ८, श्लोक २६१

વેદાન્ત દર્શનમાં જેઓ બ્રાહ્મણો સંન્યાસી થાય છે, તેઓ ભગવાનના નામથી ઓળખાય છે, બ્રાહ્મણને ઘેર જ ભોજન કરે છે, જનોઈનો ત્યાગ કરે છે અને તેઓ બ્રહ્મવાદી હોય છે એટલે કેવળ બ્રહ્મને જ સત્ય માને છે ૫૦

સંન્યાસીના ભેદ —

चत्वारो भगवद्भेदाः, कुटीचरबहूदकौ ।
हंसः परमहंसश्चाधिकोऽमीषु परः परः ॥ ५१ ॥

[illegible]

ભગવાનના નામથી કહેવાતા સન્યાસીઓ ચાર પ્રકારના હોય છે-કુટીચર ૧, બહુદક, ૨, હંસ ૩ અને પરમહંસ ૪, આ ચારે ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ છે ૫૧

મોક્ષનુ સ્વરૂપઃ—

> सर्वमेतदिद ब्रह्म, वेदान्तेऽद्वैतवादिनाम् ।
> आत्मन्येव लयो मुक्तिर्वेदान्तिकमते मता ॥ ५२ ॥

विवेकविलास, उल्लास ८, श्लो० २६१

અદ્વૈતવાદી વેદાંતીના મતમા આ સર્વ જગત્ બ્રહ્મરૂપ જ છે, તથા તે વેદાંતિકના મતમા પોતાના આત્માને વિષે જ જે લય થવો તે જ મુક્તિ છે, એમ માનેલુ છે ૫૨

[नास्तिक—दर्शन]

નાસ્તિકની માન્યતાઃ—

> लोकायता वदन्त्येव, नास्ति देवो न निर्वृतिः ।
> धर्माधर्मौ न विद्येते, न फल पुण्यपापयोः ॥ ५३ ॥

षड्दर्शनसमुच्चय (हरिभद्र), श्लो० ८०

નાસ્તિક લોકો આ પ્રમાણે બોલે છે-(સસારમા) દેવ નથી, મોક્ષ નથી, ધર્મ કે અધર્મ નથી પુણ્ય કે પાપનુ ફળ પણ નથી ૫૩

> पञ्चभूतात्मक वस्तु, प्रत्यक्ष च प्रमाणकम् ।
> नास्तिकाना मते नान्यदात्माऽमुत्र शुभाशुभम् ॥५४॥

विवेकविलास, उल्लास ८, श्लो० २६४.

नास्तिकना मतमां सर्व वस्तु पांच महाभूतथी ज बनेली छे, प्रमाणोमां एक प्रत्यक्ष ज प्रमाण छे, ते सिवाय आत्मा, परलोक, पुण्य, पाप, विगेरे काइ पण नथी ५४

નાસ્તિકના વિચારોઃ—

पिब खाद च चारुलोचने !, यदतीत वरगात्रि ! तन्न ते ।
न हि भीरु ! गत निवर्तते, समुदयमात्रमिद कलेवरम् ॥५५॥

षड्दर्शनसमुच्चय (हरिभद्र), श्लो० ८२

હે મનોહર નેત્રવાળી ! પી અને ખા હે ઉત્તમ શરીરવાળી ! જે વીતી ગયું, તે તારૂ નથી, કેમકે હે ભીરૂ ! જે ગયું તે પાછું આવતું નથી, આ શરીર માત્ર પંચ મહાભૂતના સમુદાયરૂપ છે ૫૫

[प्रमाण–स्वरूप]

પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન.—

प्रत्यक्षमविसवादि, ज्ञानमिन्द्रियगोचर' ।
लिङ्गतोऽनुमितिर्धूमाद्विव वह्निरवस्थितिः ॥ ५६ ॥

विवेकविलास, उल्लास ८, श्लो० ३०५

જે વિસવાદ રહિત એટલે સત્ય હોય તે પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે ઇંદ્રિયોના વિષયવાળું જે જ્ઞાન છે તેનો પણ પ્રત્યક્ષમાં જ સમાવેશ થાય છે લિંગથી–હેતુથી–અનુમાન થાય છે જેમકે ધુમાડો જોવામાં આવે તે હેતુથી અગ્નિ છે એમ અનુમાન થાય છે ૫૬

અનુમાનના પ્રકાર:—

अनुमान त्रिधा पूर्वशेषसामान्यतो यथा ।
वृष्टे. मस्य नदीपूराद्वृष्टिरस्ताद्रवेर्गति ॥ ५७ ॥

विवेकविलास, उल्लास ११, श्लो० ३०६

અનુમાનના ત્રણ પ્રકાર છે-પૂર્વ અનુમાન ૧, શેષ અનુમાન ૨ અને સામાન્ય અનુમાન ૩ તેમા વૃષ્ટિને જોઈ ધાન્ય પાક થાશે એ અનુમાન કરવુ તે પૂર્વ અનુમાન ૧, નદીનુ પૂર જોઈ વૃષ્ટિનુ અનુમાન કરવુ તે શેષ અનુમાન ૨ અને સૂર્યનો અસ્ત જોઈ સૂર્ય ગતિ કરે છે એમ જે જાણવુ તે સામાન્ય અનુમાન ૩ કહેવાય છે ૫૭

ઉપમાન:—

स्यात सामान्यतः साध्यसाधन चोपमा यथा ।
सास्नोनद्गवयः सास्नादिमत्त्वमुभयोरपि ॥ ५८ ॥

विवेकविलास, उल्लास ८, श्लो० ३०७

સિદ્ધ કરવા લાયક વસ્તુનુ સાધન-કારણ-જે સામાન્યથી જ પ્રસિદ્ધ હોય તે ઉપમા કહેવાય છે જેમકે બળદ જેવો ગવય-રોઝ હોય છે અહીં સાસ્ના (ડોકની નીચે લટકતી ગુલ) વિગેરે સામાન્ય અવયવ બન્નેમા સરખા જ છે ૫૮

આગમ અને અર્થાપત્તિ :—

आगमश्चाप्तवचन, स च कस्यापि कोऽपि च ।
वाच्याप्रतीतौ तत्सिद्ध्यै, प्रोक्ताऽर्थापत्तिरुत्तमैः ॥ ५९ ॥

विवेकविलास, उल्लास ८, श्लो० ३०८

આપ્તજનનુ-રાગદ્વેષ રહિત હિતકારી જનનુ-જે વચન તે આગમ કહેવાય છે તે આપ્તજન સર્વ દર્શનોમા જુદા જુદા હોય છે શબ્દના અર્થની પ્રતીતિ (જ્ઞાન) બરાબર ન થતી હોય તો તેની સિદ્ધિને માટે ઉત્તમ પુરૂષોએ અર્થાપત્તિ કહી છે ૫-

અભાવ —

> बटु पीनो दिवा नात्ति, रात्रावित्यर्थतो यथा ।
> पञ्चप्रमाणासामर्थ्ये, वस्तुसिद्धिरभावतः ॥ ६० ॥

विवेकविलास उल्लास ८, श्लो० ३०९

જેમ કોઇએ કહ્યુ કે-“ પુષ્ટ એવો બટુક દિવસે ખાતો નથી ” આ ઉપરથી તે રાત્રે ખાય છે એમ જે અર્થાત્‌થી સિદ્ધ કરવુ તે અર્થાપત્તિ કહેવાય છે જ્યા આ પાચે પ્રમાણોનો વિષય ન હોય ત્યા અભાવ પ્રમાણથી વસ્તુની સિદ્ધિ થાય છે (જેમકે ઓરડામા ઘટ નથી, કારણ કે તે દેખાતો નથી એ , અભાવ પ્રમાણ જાણવુ) ૬૦

जीव सम्बन्धी शङ्का—समाधान (९९)

शङ्का-

आत्मानं मन्यते नैकश्चार्वाकस्तस्य नागियम् ।
जतुनीरन्ध्रिते भाण्डे, क्षिप्तश्चौरो मृतोऽथ स ॥ १ ॥
निर्जगाम कथ तस्य, जीव' प्रविविशुः कथम् ।
अपरे कृमिरूपाश्च, निश्छिद्रे तत्र वस्तुनि ॥ २ ॥

समाधान-

तथैव मुद्रिते भाण्डे, क्षिप्त' शङ्खयुतो नरः ।
शङ्खाचद्वादितान्नादो निष्क्रामति कथ नहि ? ॥ ३ ॥
अग्निर्मूर्त कथ ध्माते, लोहगोले निशत्यहो ।
अमूर्तस्यात्मनस्तत्किं, विहन्येता गमागमौ ? ॥ ४ ॥

विवेकविलास, उल्लास ११, श्लो० ७४, ७५, ७६, ७७

શંકા—એક ચાર્વાક મતવાળો જીવને માનતો નથી, તે કહે છે કે-લાખવડે છિદ્રોને બધ કરી એક કોઠીને વિષે કોઈ ચોરને નાખ્યો, તેમા તે મરણ પામ્યો, તે વખતે (જો જીવ ભિન્ન હોય તો) તેનો જીવ તેમાથી શી રીતે બહાર નીકળ્યો ? અને છિદ્રો રહિત તે વસ્તુ(કોઠી)મા બીજા કૃમિઓ શી રીતે પેઠા ? (તેથી જણાય છે કે જીવ કોઈ જુદી ચીજ નથી)

ઉત્તર—તેજ પ્રમાણે બંધ કરેલા ભાંડમાં શંખ સહિત એક માણસને નાખ્યો, તે માણસે તેમાં રહી શંખ વગાડ્યો, તે વખતે તેનો નાદ-શબ્દ-બહાર નીકળ્યો તે શી રીતે ? તથા મૂર્તિમાન અગ્નિ ધમેલા લોઢાના ગોળાને વિષે શી રીતે પ્રવેશ કરે છે ? કેમકે તેની અંદર પેસવામાટે કાંઈ પણ છિદ્રો નથી તે જ રીતે અમૂર્તિમાન આત્માનું જવું આવવું થાય તેમાં શો વિરોધ છે ? કંઈ પણ વિરોધ નથી (મૂર્તિમાન પદાર્થો પણ છિદ્રરહિત વસ્તુની બહાર નીકળે છે અને તેની અંદર પેસે છે તો અમૂર્તિમાન પદાર્થ જવું આવવું કરે તેમાં શી શંકા ?) ૧, ૨, ૩, ૪

शङ्का—

दस्योरन्यस्य काये च, शतशः शकलीकृते ।
न दृष्टः क्वचिदप्यात्मा, सोऽस्ति चेत्किं न दृश्यते ? ॥५॥

समाधान—

खण्डितेऽप्यरणेः काष्टे, मूर्तो वह्निर्वसन्नपि ।
न दृष्टो दृश्यते किं वा, जीवो मूर्तिविवर्जितः ॥ ६ ॥

विवेकविलास, उल्लास ११, श्लो० ७८, ७९

શંકા—કોઈ બીજા ચોરના શરીરના નાના નાના સેંકડો કકડા કર્યા તો પણ તેમાં કોઈ પણ ઠેકાણે જીવ જોવામાં આવ્યો નહીં જો કદાચ જીવ હોય તો તે કેમ ન દેખાય ?

ઉત્તર—અરણિના કાષ્ઠને ખાંડીને ભૂકો કરીએ તો પણ તેની અંદર રહેલો મૂર્તિમાન અગ્નિ દેખાતો નથી, તો પછી અમૂર્તિમાન જીવ તો શી રીતે જ દેખાય ? ન જ દેખાય ૫, ૬

शङ्का—

जलपिष्टादियोगस्य, मद्यस्य मदशक्तिवत् ।
अचेतनेभ्यश्चैतन्य, भूतेभ्यस्तद्वदेव हि ॥ ७ ॥

समाधान—

शक्तिर्न विद्यते येषा, भिन्नभिन्नस्थितिस्पृशाम् ।
समुदायेऽपि नो तेषा, शक्तिर्भीरुषु शौर्यवत् ॥ ८ ॥

विवेकविलास, उल्लास ११, श्लो० ८२, ८३

શકા—પાણી અને લોટ વિગેરેની મેળવણી કરવાથી જેમ મદિરામા મદની શક્તિ આવે છે, તેમ ચેતના રહિત એવા પૃથ્વી વિગેરે મહાભૂતોથકી ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે (તો પછી સ્વતત્ર જીવ કેમ માનવો ?)

ઉત્તર—જુદી જુદી સ્થિતિવાળા જે પદાર્થોમા જે શક્તિ ન હોય તે શક્તિ તેમના સમુદાયને વિષે પણ આવતી નથી જેમકે ઘણા બીકણ માણસો ભેળા થાય તો પણ તેમનામા શૌર્ય આવતુ નથી ૭, ૮

जैन–दर्शन (१००)

જૈનદર્શનની માન્યતા —

स्याद्वादश्च प्रमाणे द्वे, प्रत्यक्ष च परोक्षम् ।
नित्यानित्य जगत्सर्वं, नव तत्त्वानि सप्त वा ॥ १ ॥

विवेकविलास, उल्लास ८, श्लो० ७४९

જૈનમતમા ' સ્યાદસ્તિ, સ્યાન્નાસ્તિ ' ઇત્યાદિ ભગવાળો સ્યાદ્વાદ તથા પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એવા બે પ્રમાણ મનાય છે સર્વ જગતના પદાર્થો (દ્રવ્યથી) નિત્ય અને (પર્યાયથી) અનિત્ય છે, તથા નવ તત્ત્વ અથવા સાત તત્ત્વ માનેલા છે ૧

प्रोक्तोऽर्हन् यत्र देवः सकलगुणगणैर्युक्त एनोविमुक्तो
हिंसा मिथ्यादिदोषैरपरिगतमना मन्यते सन् गुरुश्च ।
स्याद्वादस्तत्त्वरम्यस्त्रिभुवनगतकं वस्तु सन्निश्चिनोति,
प्रोक्त षड्द्रव्यजात प्रशमदमगुणाविष्टधर्म स जैन' ॥ २ ॥

धर्मवियोगमाला, श्लो० ३८

જેમા સઘળા ગુણોથી યુક્ત અને સઘળા પાપ–દોષોથી રહિત એવા અરિહતને દેવ કહ્યા છે, જેમા હિંસા, અસત્ય, ચોરી, મૈથુન અને પરિગ્રહ આદિ દોષોથી રહિત એવા ગુરુને સાચા ગુરુ મનાય છે, જ્યા તત્ત્વોમા શ્રેષ્ઠ એવો સ્યાદ્વા

જગત્‌ની તમામ સત્ વસ્તુઓનો નિશ્ચય કરે છે, (જ્યા ધર્માસ્તિકાય વિગેરે) છ દ્રવ્યો બતાવ્યા છે તથા જે શાંતિ અને ઇન્દ્રિય દમન વિગેરે ગુણોથી શોભિત છે તે **જૈનધર્મ** છે ૨

અનેકાન્તવાદઃ—

एकान्तेऽघटमानत्वाद् वस्तुतत्त्वस्य सर्वथा ।
अनेकान्तस्ततः कान्तः, स्वीकार्यः सौख्यमिच्छता ॥ ३ ॥

हिमांशुविजय (अनेकान्ती).

એકાન્ત નિત્યતા વિગેરેમા કોઇ પણ રીતે વસ્તુની સિદ્ધિ થતી નથી તેથી સુખની ચાહના કરનારે મનોહર એવા અનેકાન્તવાદનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ અર્થાત્ અનેકાન્તવાદ (સ્યાદ્વાદ)નો સ્વીકાર કરવાથી જ પદાર્થોની સિદ્ધિ થઈ શકે છે અન્યથા નહિ ૩

અનન્તધર્માત્મક વસ્તુઃ—

येनोत्पादव्ययध्रौव्ययुक्त यत् सत् तदिष्यते ।
अनन्तधर्मक वस्तु, तेनोक्त मानगोचरः ॥ ४ ॥

षड्दर्शनसमुच्चय (हरिभद्र), શ્લો० ૫૭

ઉત્પત્તિ, નાશ અને સ્થિરતા, આ ત્રણવડે કરીને સહિત જે હોય તેને જ વસ્તુ માનેલી છે અને એમ હોવાના કારણે જ પ્રમાણના વિષયભૂત વસ્તુને અનન્ત ધર્મવાળી માનેલી છે ૪

નવ તત્ત્વ—

जीवाजीवौ पुण्यपापे, आस्रव संवरोऽपि च ।
बन्धो निर्जरण मुक्तिरेषा व्याख्याधुनोच्यते ॥ ५ ॥

विवेकविलास, उल्लास ८, श्लो० २५०

જીવ ૧, અજીવ ૨, પુણ્ય ૩, પાપ ૪, આશ્રવ ૫, સંવર ૬, બંધ ૭, નિર્જરા, ૮ અને મોક્ષ ૯, આ નવ તત્ત્વો છે, (તેની વ્યાખ્યા હવે કહેવાય છે) ૫

છ દ્રવ્યો—

धर्माधर्मौ नभः कालः, पुद्गलश्चेतनस्तथा ।
द्रव्यषट्कमिदं स्यात्, तद्भेदास्त्वागमे स्मृता ॥ ६ ॥

षड्दर्शनसमुच्चय (राजशेखर), श्लो० ११

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ, કાળ, પુદ્ગલ અને જીવ, આ છ પ્રકારનું દ્રવ્ય કહેલું છે અને તેના ભેદો આગમમાં કહેલા છે ૬

શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બરનો ભેદ:—

भुङ्क्ते न केवली न स्त्रीमोक्षं प्राहुर्दिगम्बराः ।
एषामयं महान्भेदः, सदा श्वेताम्बरैः सह ॥ ७ ॥

विवेकविलास, उल्लास ८, श्लो० २५७

કોઇ પણ કેવળજ્ઞાની ભોજન કરતા નથી અને સ્ત્રી મોક્ષે જઇ શકતી નથી, એમ દિગંબરો કહે છે આ તેમનો નિરંતર શ્વેતાંબરો સાથે મોટો ભેદ છે ૭

શ્વેતામ્બર સાધુ:—

मरजोहरणा भैक्ष्यभुजो लुञ्चितमूर्द्धजा ।
श्वेताम्बरा क्षमाशीला निःसङ्गा जैनसाधवः ॥ ८ ॥

विवेकविलास, उल्लास ८, श्लो० २५५

જેઓ રજોહરણને-ઓઘાને-ધારણ કરે છે, દોષ રહિત ભિક્ષાનું ભોજન કરે છે, મસ્તકના કેશનો લોચ કરે છે, શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરે છે, જેમનો ક્ષમા જ સ્વભાવ છે અને જેઓ સર્વ સંગ રહિત છે, તે (શ્વેતાંબર) જૈન સાધુઓ કહેવાય છે ૮

દિગમ્બર સાધુ:—

लुञ्चिताः पिच्छिकाहस्ताः, पाणिपात्रा दिगम्बराः ।
ऊर्ध्वाशिना गृहे दातुर्द्वितीया स्युर्जिनर्षयः ॥ ९ ॥

विवेकविलास, उल्लास ८, श्लो० २५६

કેશનો લોચ કરનારા, મોરપીંછીરૂપ ઓઘાને હાથમાં રાખનારા, હાથરૂપી પાત્રમાં જ ભિક્ષા લઇને ખાનારા, દિગંબર-વસ્ત્ર રહિત-અને દાતારને ઘેર જ ઉભા રહીને ભોજન કરનારા જેઓ હોય તે બીજા પ્રકારના (દિગંબર) જૈનમુનિઓ-જિનકલ્પી-હોય છે ૯

દિગંબરપણામાં મુક્તિ નથી, શ્વેતાંબરપણામાં મુક્તિ નથી, તર્કશાસ્ત્રમાં મુક્તિ નથી, તત્ત્વવાદમાં મુક્તિ નથી, તથા પક્ષ સેવાનો આશ્રય કરવાથી પણ મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી માત્ર કષાયનો ત્યાગ કરવાથી જ મુક્તિ થાય છે ૩

मोक्षस्य नहि वासोऽस्ति, न ग्रामान्तरमेव वा ।
अज्ञानहृदयग्रन्थिनाशो मोक्ष इति स्मृत ॥ ४ ॥

शिवगीता, अ० १३, श्लो० ३२

મોક્ષનું કોઈ જાદુ વાસસ્થાન-રહેવાનું સ્થાન નથી, તેમ જ તેનું કોઈ જાદુ ગામ નથી પરંતુ હૃદયમાં રહેલા અજ્ઞાનની ગ્રંથિનો જે નાશ ત જ મોક્ષ છે એમ કહેલું છે ૪

મોક્ષ-સુખનું મહત્ત્વ—

सुरासुरनरेन्द्राणा, यत्सुख भुवनत्रये ।
तत्स्यादनन्तभागोऽपि, न मोक्षसुखसम्पद ॥ ५ ॥

योगशास्त्र, पृ० ३८, श्लो० ६५ (प्र स)

દેવેંદ્ર, ભુવનપતિના ઇંદ્ર અને નરેંદ્રને આ ત્રણ ભુવનમાં જે સુખ છે, તે સુખ મોક્ષસુખની સંપદા પાસે અનંતમે ભાગે પણ નથી ૫

सवेद्य योगिनामेव, परेषा श्रुतिगोचरम् ।
उपमाऽभावतो व्यक्तमभिधातु न शक्यते ॥ ६ ॥

मोक्षाष्टक (हरिभद्र), श्लो० ९

(મોક્ષના સુખને) કેવળ યોગીઓ જ જ્ઞાનથી જાણી શકે છે બાકી બીજાઓ તો માત્ર એનુ વર્ણન કાનથી જ સાભળી શકે છે વળી (સસારમા મોક્ષને યોગ્ય) ઉપમાનો અભાવ હોવાથી તેનુ સ્પષ્ટ રીતે વર્ણન થઇ શકતુ નથી ૬

समस्तकर्मक्षयतोऽखिलार्थ-
प्रकाशयुक्तं सुखमद्वितीयम् ।
यस्मिन् त्रिलोकीसुखमस्ति बिन्दु-
र्मुक्तौ क इच्छेन्नहि को भवेद् द्विट् ? ॥७॥

अध्यात्मतत्त्वालोक, प्रकरण ७, श्लो० ४३

(જે મોક્ષમા) બધાય કર્મનો ક્ષય થવાથી તમામ પદાર્થના પ્રકાશથી યુક્ત એવુ અદ્વિતીય સુખ પ્રગટ થાય છે અને જેની આગળ ત્રણ લોકનુ સુખ પણ એક બિંદુ સમાન છે એવા મોક્ષની કોણ ઇચ્છા ન કરે અથવા એનો કોણ દ્વેષી થાય ? ૭

परमानन्दरूपं तद्गीयतेऽन्यैर्विचक्षणैः ।
इत्थं सकलकल्याणरूपत्वात् साम्प्रतं ह्यदः ॥ ८ ॥

मोक्षाष्टक (हरिभद्र), श्लो० ८

આ પ્રમાણે એ (મોક્ષનુ સુખ) બધાય કલ્યાણરૂપ હોવાના કારણે બીજા દર્શનકાર વિદ્વાનો તેને પરમાનન્દરૂપ કહે છે તે યોગ્ય જ છે ૮

अपरायत्तमौत्सुक्यरहितं निष्प्रतिक्रियम् ।
सुखं स्वाभाविकं तत्र, नित्यं भयविवर्जितम् ॥ ९ ॥

मोक्षाष्टक (हरिभद्र), श्लो० [illegible]

ત્યાં-મોક્ષમાં-કોઈ બીજાને આધીન નહિ (એટલે કે પોતાને આધીન) એવું, ઉપમારહિત, કોઈ પણ પ્રકારના વિરોધ વગરનું, સ્વાભાવિક, શાશ્વત અને દરેક પ્રકારના ભય વગરનું એવું સુખ હોય છે ૯

મોક્ષપ્રાપ્તિનો ઉપાય —

अयमात्मैव चिद्रूपः, शरीरी कर्मयोगतः ।
ध्यानाग्निदग्धकर्मा तु, सिद्धात्मा स्यान्निरञ्जनः ॥१०॥

योगशास्त्र, प्रकाश ४, श्लो० ४

ચૈતન્યના સ્વરૂપવાળો આ આત્મા જ કર્મના બળથી શરીરને ધારણ કરે છે (અને સંસારમાં ભમ્યા કરે છે), અને તેજ આત્મા, જો ધ્યાનરૂપી અગ્નિવડે કર્મને બાળી નાખે તો કર્મરહિત થઈને સિદ્ધાત્મા થઈ જાય છે ૧૦

ममतैकलीनचित्तो ललनापत्यस्वदेहममतामुक् ।
विषयकषायाद्यवशः शास्त्रगुणैर्दमितचेतस्कः ॥११॥

अध्यात्मकल्पद्रुम, अधि० १, श्लो० ३

(હે મોક્ષાર્થી પ્રાણી) તું સમતામાં લીન ચિત્તવાળો થા, સ્ત્રી, પુત્ર, પૈસા અને શરીર ઉપરથી મમતા છોડી દે. (વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ વગેરે) ઈંદ્રીયોના વિષયો અને (ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ) કષાયોને વશ થા નહિ શાસ્ત્રરૂપ લગામવડે તારા મનરૂપ અશ્વને કાબુમાં રાખ ૧૧

तृणतुल्यं परद्रव्यं, परं च स्वशरीरवत् ।
पररामां समां मातुः, पश्यन् याति परं पदम् ॥ १२ ॥

तत्त्वामृत, श्लो० ३२८

જે મનુષ્ય પર ધનને તૃણ સમાન જાણે, અન્ય જીવના શરીરને પોતાના શરીર સમાન જાણે, અને પરસ્ત્રીને માતા સમાન જાણે, તે મનુષ્ય મોક્ષપદને પામે છે ૧૨

जन्तूनामवन जिनेशमहन भक्त्याऽऽगमाकर्णनं,
साधूना नमन मदापनयन सम्यग् गुरोर्माननम् ।
मायाया हनन क्रुधश्च शमन लोभद्रुमोन्मूलन,
चेत.शोधनमिन्द्रियस्य दमनमेतच्छिवोपायनम् ॥१३॥

पाण्डवचरित्र (गद्य)

સર્વ પ્રાણીઓનુ રક્ષણ કરવુ, જિનેશ્વરની પૂજા કરવી, શ્રદ્ધાથી આગમનુ શ્રવણ કરવુ, સાધુઓને વદના કરવી, જાત્યાદિ મદને દૂર કરવા, ગુરૂ જનનુ સમ્યક્ પ્રકારે બહુમાન કરવુ, માયાને હણવી, ક્રોધને શમાવી દેવો, લોભરૂપી વૃક્ષને ઉખેડી નાખવો, ચિત્તને શુદ્ધ કરવુ, અને ઇદ્રિયોનુ દમન કરવુ, આ સર્વ મોક્ષનો ઉપાય છે ૧૩

भक्ति तीर्थकरे गुरौ जिनमते सङ्घे च हिंसाऽनृत-
स्तेयाब्रह्मपरिग्रहाद्युपरम क्रोधाद्यरीणा जयम् ।
सौजन्य गुणिसङ्गमिन्द्रियदम दान तपो भावनाम्,
वैराग्य च कुरुष्व निर्वृतिपदे यद्यस्ति गन्तु मन. ॥ १४ ॥

सिन्दूरप्रकरण, श्लो० ८

જો મોક્ષ સ્થાનમા જવાનુ મન હોય તો તીર્થકર, ગુરૂ, જિનમત અને ચતુર્વિધ સઘને વિષે તુ ભક્તિ રાખ, હિંસા, અસત્ય, ચોરી, મૈથુન, અને પરિગ્રહાદિકનો ત્યાગ કર, ક્રોધા-

દિક શત્રુઓનો વિજય કર, સજ્જનતા ધારણ કર, ગુણીજનોનો સંગ કર, ઇંદ્રિયોનું દમન કર, દાન આપ, યથાશક્તિ તપ કર, (ન બની શકે તેના ધર્મકાર્યમાં) ભાવના રાખ, તથા વૈરાગ્ય ધારણ કર ! ૧૪

निसन्व्य देवार्चां विरचय चयं प्रापय यशः,
श्रियः पात्रे वापं जनय नयमार्गं नय मनः।
स्मरक्रोधाद्यारीन् दलय कलय प्राणिषु दयां,
जिनोक्तं सिद्धान्तं शृणु वृणु जवान्मुक्तिकमलाम् ॥१५॥

सिन्दूरप्रकरण, श्लो० ९४

હે ભવ્ય પ્રાણી ! તું ત્રિકાળ દેવપૂજા કર, યશના સમૂહને પ્રાપ્ત કર, સુપાત્રને વિષે લક્ષ્મીનું વાવવું કર-દાન કર, મનને નીતિ માર્ગમાં લઇ જા, કામ, ક્રોધ વિગેરે શત્રુઓને દળી નાખ, પ્રાણીઓને વિષે દયા રાખ, જિનેશ્વરે પ્રરૂપેલા સિદ્ધાંતનું શ્રવણ કર, આ પ્રમાણે કરનાથી શીઘ્રપણે મુક્તિરૂપી લક્ષ્મીને તું વર ૧૫.

पूजा जिनेन्द्रेषु रतिर्व्रतेषु,
रुचिश्च सामायिकपौषधेषु।
दानं सुपात्रे श्रवणं श्रुते च,
सत्साधुसेवा शिवमार्ग एषः ॥ १६ ॥

पुण्यधनकथा

જિનેશ્વરની પૂજા કરવી, વ્રતોને વિષે પ્રીતિ રાખવી, સામાયિક અને પૌષધને વિષે રૂચિ રાખવી, સુપાત્રને વિષે દાન દેવું, શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવું, અને સારા સાધુની સેવા કરવી, આ સર્વ મોક્ષનો માર્ગ છે ૧૬

दवो दलितरागारिः, गुरुस्त्यक्तपरिग्रहः।
धर्मः प्रगुणकारुण्यो मुक्तिमूलमिद मतम् ॥ १७ ॥

सूक्तरत्नावली, पृ० ४७, श्लो० ४९२ (आत्मा स)

રાગરૂપી શત્રુને નાશ કરનાર દેવ, પરિગ્રહ રહિત ગુરુ અને ઉત્કૃષ્ટ દયામય ધર્મ, આ ત્રણ મુક્તિના કારણરૂપ કહેલ છે ૧૭

तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र ! देहि न्यायार्जित धनम् ।
दानाज्ज्ञान च तत्प्राप्य, ज्ञानात् सिद्धि च यास्यमि ॥ १८ ॥

इतिहाससमुच्चय, अ० ३ श्लो० ६०

—તેથી કરીને હે રાજેન્દ્ર ! તુ પણ ન્યાયથી પ્રાપ્ત કરેલા ધનનું દાન કર, દાનથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી તુ સિદ્ધિને પામીશ ૧૮

इन्द्रियाणा निरोधेन, रागद्वेषक्षयेण च ।
अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥ १९ ॥

मनुस्मृति, अ० ६, श्लो० ६०

ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કરવાથી, રાગદ્વેષનો ક્ષય કરવાથી અને પ્રાણીઓની હિંસા ન કરવાથી પુરુષ મોક્ષ મેળવવા સમર્થ થાય છે ૧૯

मुक्तिमिच्छसि चेत्तात ! विषयान् विषवत् त्यज ।
क्षमाऽऽर्जवदयाशौच, सत्य पीयूषवत् पिब ॥ २० ॥

वृद्धचाणक्यनीति, अ० ९, श्लो० १.

હે તાત (ભાઈ)! જો તુ મુક્તિને ઇચ્છતો હોય તો વિષયોનો વિષની જેમ ત્યાગ કર, તથા ક્ષમા, સરળતા, દયા, શૌચ, અને સત્યને અમૃતની જેમ પી(-તેમનો આદર કર) ૨૦

शत्रौ मित्रे पुत्रे बन्धौ, मा कुरु यत्नं विग्रहसन्धौ ।
भव समचित्तः सर्वत्र त्वं, वाञ्छस्यचिराद् यदि विष्णुत्वम् ॥२१॥

मोहमुद्गर (शङ्कराचार्य), श्लो० १०

હે પ્રાણી! જો તુ શીઘ્રપણે વિષ્ણુપણાને-વિષ્ણુરૂપ થવાને-ઇચ્છતો હોય તો તુ શત્રુ, મિત્ર, પુત્ર અને બંધુ સર્વને વિષે કજીયો કરવામા કે સધિ કરવામા (અર્થાત્ શત્રુને વિષે કજીયો અને મિત્રાદિકને વિષે સધિ કરવામા) યત્ન ન કર અને સર્વને વિષે સમાન ચિત્તવાળો થા ૨૧

समं पश्यन् हि सर्वत्र, समवस्थितमीश्वरम् ।
न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं, ततो याति परां गतिम् ॥२२॥

भगवद्गीता, अ० १३, श्लो० २८

સર્વત્ર વ્યાપીને રહેલા ઇશ્વરને સરખી રીતે જોનાર પુરૂષ પોતાના આત્માવડે બીજા કોઇ પણ આત્માને હણતો નથી, તેથી તે મોક્ષ ગતિને પામે છે ૨૨

सर्वसङ्गपरित्यागः, सर्वद्वन्द्वसहिष्णुता ।
सर्वद्वन्द्वममत्वं च, मोक्षस्य विधिरुत्तमः ॥ २३ ॥

इतिहाससमुच्चय, अ० १८, श्लो० ८९.

સર્વ સગનો ત્યાગ કરવો, સર્વ (સુખ દુ ખાદિક) દ્વદ્વને સહન કરવા, સર્વ (શુભ અશુભ વિષયો તથા વસ્તુઓરૂપી) દ્વદ્વને વિષે સમદૃષ્ટિ રાખવી, આ મોક્ષનો ઉત્તમ વિધિ છે ૨૩

यस्य चित द्रवीभूत, कृपया सर्वजीविषु ।
तस्य ज्ञान च मोक्षश्च, किं जटाभस्मचीवरैः ? ॥२४॥

पद्मपुराण, अ० ८१, श्लो० ३३

જેનુ મન સર્વ જીવોને વિષે કૃપાએ કરીને ભીંજાયેલુ હોય, તેને જ જ્ઞાન અને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે જટા રાખવાથી, ભસ્મ ચોળવાથી કે ચીવર પહેરવાથી (અર્થાત્ કાઇ પણ જાતનો સાધુવેષ રાખવાથી) શુ ફળ છે ? કઇ જ નથી ૨૪

कर्मेन्धन समाश्रित्य, दृढा सद्भावनाऽऽहुतिः ।
धर्मध्यानाग्निना कार्या, दीक्षितेनाग्निकारिका ॥ २५ ॥

बृहदारण्यक, उत्तरभाग, श्लो० ७१

જેણે (મોક્ષ મેળવવા) દીક્ષા લીધી હોય તેણે કર્મરૂપી ઇંધનનો આશ્રય કરી ધર્મધ્યાનરૂપી અગ્નિવડે ઉચ્ચ ભાવનારૂપી દૃઢ આહુતિ આપીને, અગ્નિકારિકા કરવી—અગ્નિહોત્ર કરવુ ૨૫

गतपङ्क यथा तुम्ब, जले यात्युपरि स्वयम् ।
क्षीणकर्ममलो जीवस्तथा याति शिवालयम् ॥ २६ ॥

જેમ કાદવના લેપ રહિત થયેલુ તુબડુ પોતાની મેળે જળ ઉપર આવે છે—તરે છે, તેમ કર્મરૂપી મળથી રહિત થયેલો જીવ પોતે જ શિવાલયમા—મોક્ષમા—જાય છે ૨૬

निर्ममत्व विरागाय, वैराग्याद्योगसङ्गतिः ।
योगात्सञ्जायते ज्ञान, ज्ञानान्मुक्ति' प्रजायते ॥ २७ ॥

મમતાનો ત્યાગ વૈરાગ્ય માટે છે એટલે મમતાનો નાશ થવાથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, વૈરાગ્યથી યોગની પ્રાપ્તિ થાય છે (એટલે મન, વચન, કાયાનુ નિયમિતપણુ અથવા ધ્યાનયોગ પ્રાપ્ત થાય છે) યોગથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે અને જ્ઞાનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે ૨૭

जिनपतिपदभक्तिर्भावना जैनतत्त्वे,
विषयसुखविरक्तिर्मित्रता सत्त्ववर्गे ।
श्रुतिशमदमशक्तिर्मूकताऽन्यस्य दोषे,
मम भवतु च बोधिर्यावदाप्नोमि मुक्तिम् ॥ २८ ॥

सुभाषितरत्नसन्दोह, श्लो० २१

શ્રીજિનેશ્વરના ચરણુની સેવા, જિનેશ્વરના તત્ત્વને વિષે ભાવના, વિષયસુખથી વૈરાગ્ય, પ્રાણીઓ પ્રત્યે મિત્રતા, શાસ્ત્ર શ્રવણુ, શાંતિ અને ઇંદ્રિયદમનની શક્તિ, પારકાના દોષ (ના કથન) પ્રત્યે મુગાપણુ અને સમકિતઃ આટલી વસ્તુઓ, જ્યા સુધી હું મોક્ષને ન પામુ ત્યા સુધી મને હોજો । (કારણુ કે આ મોક્ષના ઉપાયરૂપ છે) ૨૮

મોક્ષની યોગ્યતા—

शुद्धस्फटिकसङ्काशो निष्कलश्चात्मनाऽऽत्मनि ।
परमात्मेति स ज्ञातः, सदच परम पदम् ॥ २९ ॥

श्लो० ४

શુદ્ધ સ્ફટિક રત્નની જેવો નિર્મળ અને અવયવ રહિત (સંપૂર્ણ) પરમાત્મા છે, એમ જ્યારે તેને આત્માને વિષે આત્માવડે જ જાણ્યો હોય ત્યારે તે મોક્ષ પદને આપે છે ૨૯

ममता सर्वभूतेषु, यः करोति सुमानसः ।
ममत्वभावनिर्मुक्तो यात्यसौ पदमव्ययम् ॥ ३० ॥

तत्त्वामृत, श्लो० २१५

ઉત્તમ મનવાળો અને મમતા રહિત એવો જે પુરૂષ સર્વ પ્રાણીઓને વિષે સમતાને ધારણ કરે છે, તે પુરૂષ મોક્ષપદને પામે છે ૩૦

सम्यग्विरक्तिर्ननु यस्य चित्ते,
सम्यग्गुरुर्यस्य च तत्त्ववेत्ता ।
सदाऽनुभूत्या दृढनिश्चयो य-
स्तस्यैव सिद्धिर्न हि चापरस्य ॥ ३१ ॥

हृदयप्रदीप, श्लो० ३

જેના ચિત્તમા સમ્યક્ પ્રકારનો વૈરાગ્ય છે, જેના ગુરૂ તત્ત્વને જાણનાર છે, અને જેને સદા અનુભવવડે દૃઢ નિશ્ચય છે, તે જ પુરૂષની સિદ્ધિ થાય છે, બીજાની થતી નથી ૩૧

एकाग्रचित्तस्य दृढव्रतस्य, पञ्चेन्द्रियप्रीतिनिवर्तकस्य ।
अध्यात्मयोगे गतमानसस्य, मोक्षो ध्रुव नित्यमहिंसकस्य॥३२॥

सूक्तमुक्तावली, पृ० २०५, श्लो० ४ ॐ

જેનુ ચિત્ત એકાગ્ર (સ્થિર) હોય, જે વ્રતમા દૃઢ હોય, જે પાચ ઇન્દ્રિ પ્રીતિ(વિષયો)થી નિવૃત્તિ પામ્યો હોય,

જેનુ મન અધ્યાત્મયોગને વિષે રહેલુ હોય, તથા જે નિરંતર હિંસાથી નિવૃત્તિ પામ્યો હોય, તેને અવશ્ય મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે ૩૨

शीतोष्णादिभिरत्युग्रैर्यस्य बाधा न विद्यते ।
न भीतिमेति चान्येभ्यस्तस्य सिद्धिरुपस्थिता ॥ ३३ ॥

मार्कण्डपुराण, अ० ३६, श्लो० ६४

અત્યંત ઉગ્ર એવા શીત અને ઉષ્ણાદિકવડે જેને પીડા થતી ન હોય તથા જે બીજાથી ભય પામતો ન હોય, તેવા પુરૂષને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છ ૩૩

अनुरागं जनो याति, परोक्षे गुणकीर्त्तनम् ।
न बिभ्यति च सत्त्वानि, सिद्धेर्लक्षणमुत्तमम् ॥ ३४ ॥

मार्कण्डपुराण, अ० ३६, श्लो० ६३

જેને લોકને મનુષ્યો પ્રીતિ પામે છે, જે પરોક્ષમા પણ (શત્રુના ગુણનુ) કીર્તન કરે છે, અને જેનાથી કોઇ પણ પ્રાણી ભય પામતા નથી (ને સિદ્ધિ રહને પામે છે) આ સિદ્ધિનુ ઉત્તમ લક્ષણ છે ૩૪

एकान्तशीलस्य दृढव्रतस्य,
मोक्षो भवेत् प्रीतिनिवर्त्तकस्य ।
अध्यात्मयोगैकरतस्य सम्यग्
मोक्षो भवेन्नियमहिंसकस्य ॥ ३५ ॥

જે પુરૂષ એકાંત (અવશ્ય) શીયળવાળો હોય, વ્રત પાળવામા દૃઢ હોય, અને પ્રીતિ (રાગ) રહિત હોય તેનો મોક્ષ

થાય છે તથા જે સમ્યક્ પ્રકારે અધ્યાત્મયોગને વિષે જ પૂર્ણ તત્પર હોય અને નિરંતર અહિંસક હોય એટલે કોઇની હિંસા કરતો ન હોય તેનો જ મોક્ષ થાય છે ૩૫

विनष्टलोभा विषयेषु निःस्पृहाः,
प्रशान्तचित्ताः परिहीनमत्सरा ।
व्रजन्ति विष्णोः परमेव तत्पद,
सनातन यत् प्रवदन्ति योगिनः ॥ ३६ ॥

જેમનો લોભ નાશ પામ્યો હોય, જેઓ વિષયોમા સ્પૃહા રહિત હોય, જેમના ચિત્ત અત્યત શાંત હોય અને જેમનો મત્સર (ઇર્ષ્યા) અત્યત નષ્ટ થયો હોય, તે પુરૂષો, જે પદને યોગીઓ સનાતન પદ કહે છે એવા, વિષ્ણુના ઉત્કૃષ્ટ પદને પામે છે ૩૬

निर्जितमदमदनाना, वाकायमनोविकाररहितानाम् ।
विनिवृत्तपराशानामिहैव मोक्षः सुविहितानाम् ॥ ३७ ॥

જેઓએ (જાત્યાદિક આઠ) મદ અને કામને જીત્યા હોય, જેઓ વાણી, કાયા અને મનના વિકાર રહિત હોય તથા જેઓ પરની આશાથી નિવૃત્ત થયા હોય તેવા સુવિહિત (શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયા કરનારા) જનોને આ - સસારમા જ મોક્ષ છે (તેઓ અહીં જ મોક્ષ સુખનો અનુભવ કરે છે એમ જાણવુ) ૩૭

મોક્ષ પછી કર્મ નથી લાગતુ :—

क्षीरात्समुद्धृत त्वाज्य, न पुनः क्षीरता व्रजेत् ।
पृथक् कृतस्तु कर्मभ्यो नात्मा स्यात् कर्मवान् पुन ॥३८॥

यथा नीता रसेन्द्रेण, धातवः शातकुम्भताम् ।
पुनरावृत्तये न स्युस्तद्वदात्माऽपि योगिनाम् ॥ ३९ ॥

જેમ દૂધમાથી કાઢેલુ ઘી ફરીથી કોઇ પણ પ્રકારે દૂધપણાને પામતુ નથી એટલે દૂધરૂપ થઇ શકતુ નથી, તેમ કર્મથી જુદો થયેલો આત્મા ફરીથી કર્મયુક્ત થતો નથી જેમ સિદ્ધ રસવડે સુવર્ણરૂપ થયેલી ધાતુઓ ફરીથી આવર્તન પામતી નથી એટલે ધાતુપણાને પામતી નથી તેમ યોગીઓનો આત્મા પણ મુક્તિને પામ્યા પછી ફરીથી સંસારમા આવતો નથી ૩૮, ૩૯

મોક્ષમા અનન્ત જીવોનો અવિરોધ—

नानादीपप्रकाशेषु, मूर्तिमत्स्वपि दृश्यते ।
न विरोधः प्रदेशेऽल्पे, हन्तामूर्तेषु किं पुनः ? ॥ ४० ॥

થોડા પ્રદેશમા, મૂર્તિમાન અનેક પ્રકારના દીવાઓનો પ્રકાશ પડતા છતા તેમા જરા પણ વિરોધ (સંકડાશ વિગેરે) દેખાતો નથી, તો પછી મોક્ષ સ્થાનમા રહેલા અમૂર્ત જીવોનો વિરોધ શી રીતે હોય ? ૪૦

अल्पक्षेत्रे तु सिद्धानामनन्तानां प्रसज्यते ।
परस्परोपरोधोऽपि, नावगाहनशक्तितः ॥ ४१ ॥

ન્હાના સિદ્ધક્ષેત્રમા અવગાહના(રહેવાની તેવા પ્રકાર)ની શક્તિ હોવાથી અનંત સિદ્ધોને પણ પરસ્પર ઉપરોધ (બાધા) થતો નથી ૪૧

આત્માના જ મોક્ષ અને સંસાર.—

अयमात्मैव संसारः, कषायेन्द्रियनिर्जितः ।
तमेव तद्विजेतारं, मोक्षमाहुर्मनीषिणः ॥ ४२ ॥

योगशास्त्र, पृ० २७९, श्लो० ५ (प्र स)

જો આ આત્મા જ કષાય અને ઇંદ્રિયોથી પરાભવ પામેલો હોય તો તે સંસાર કહેવાય છે, અને આ આત્મા જ જો તે કષાય અને ઇંદ્રિયોને જીતનાર હોય તો તે આત્મા જ મોક્ષ છે એમ પંડિતો કહે છે ૪૨

બાહ્ય સુખમાં મોક્ષ નથીઃ—

न शब्दशास्त्राभिरतस्य मोक्षो, न चैव रम्यावसथप्रियस्य ।
न भोजनाच्छादनतत्परस्य, न लोकचित्तग्रहणे रतस्य ॥४३॥

आपस्तम्बस्मृति, अ० १०, पृ० ४४, श्लो० ७

વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં નિપુણ હોય તેનો કાંઈ મોક્ષ થતો નથી, મનોહર પ્રાસાદમાં રહેવાની પ્રીતિવાળો હોય તેનો પણ મોક્ષ નથી, ઉત્તમ ભોજન અને વસ્ત્ર પહેરવામાં તત્પર હોય તેનો પણ મોક્ષ થતો નથી, તથા જે લોકોનું ચિત્ત રંજન કરવામાં આસક્ત હોય તેનો પણ મોક્ષ થતો નથી ૪૩

મોક્ષઃ જ્ઞાનક્રિયા સાધ્ય.—

न ज्ञानं केवलं मुक्त्यै, न क्रिया केवला भवेत् ।
संयोगादुभयोः सम्यग् मुक्तिमाहुर्मनीषिणः ॥ ४४ ॥

धर्मपरीक्षा, पृ० २३ (आत्मा स)

એકલુ જ્ઞાન મુક્તિને માટે નથી, તેમજ એકલી ક્રિયા પણ મુક્તિને માટે નથી પરંતુ તે બન્નેનો સમ્યગ્ પ્રકારે સયોગ થવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એમ મુનિઓ કહે છે ૪૪

મોક્ષ સ્વય સાધ્ય.—

नैतद्भूत भवति वा, भविष्यति न जातुचित् ।
यदर्हन्तोऽन्यसाहाय्यादर्जयन्ति हि केवलम् ॥ ४५ ॥

केवल केवलज्ञान, प्राप्नुवन्ति स्ववीर्यत' ।
स्ववीर्येणैव गच्छन्ति, जिनेन्द्रा' परम पदम् ॥ ४६ ॥

महावीरचरित्र, सर्ग ३, श्लो० ३०, ३१

અરિહતો બીજા(ઇંદ્રાદિક)ની સહાયથી કેવળજ્ઞાન ઉપાર્જન કરે એવુ કદાપિ થયુ નથી, થતુ નથી અને થશે પણ નહીં પરતુ જિનેદ્રો માત્ર પોતાના જ વીર્યથી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે અને પોતાના જ વીર્યથી મોક્ષ સ્થાનમા જાય છે ૪૫, ૪૬

જીવની મોક્ષ તરફ ઊર્ધ્વ ગતિ:—

ऊर्ध्वं यथाऽलाबुफल समेति, लेपेऽपयाते सलिलाशयस्थम् ।
ऊर्ध्वं तथा गच्छति सर्वकर्मलेपप्रणाशात् परिशुद्ध आत्मा ॥४७॥

अध्यात्मतत्त्वालोक, प्रकरण ८, श्लो० १४

જેવી રીતે પાણીમા રહેલુ તુબડુ (ઉપરનો માટીનો) લેપ દૂર થતાની સાથે ઉપર આવી જાય છે તેવી જ રીતે બધા કર્મરૂપી મેલનો નાશ થવાથી શુદ્ધ થયેલો આત્મા ઉંચે જાય છે ૪૭

સ્વર્ગ અને મોક્ષમા ફેર:—

स्वर्गापवर्गौ भवतो विभिन्नौ,
स्वर्गाद् यत. स्यात् पतन न मोक्षात् ।
स्वर्गे सुखश्रीः पुनरिन्द्रियोत्था,
ज्ञेया परब्रह्ममयी तु मोक्षे ॥ ४८ ॥

अध्यात्मतत्त्वालोक, प्रकरण ३, श्लो० ?

સ્વર્ગ અને મોક્ષ બન્ને જુદા જુદા છે કારણ કે સ્વર્ગથી પતન થાય છે પણ મોક્ષમાથી પતન નથી થતુ વળી સ્વર્ગમા ઇંદ્રિયજન્ય સુખ છે જ્યારે મોક્ષમા પરબ્રહ્મમય સુખ છે ૪૮

કર્મના ક્ષયથીજ મોક્ષ:—

तृष्णासमाप्तिर्जगता भवेद् यदि,
शुष्यन्ति हेतु च विनैव सागराः ।
सदागतिश्चेत् स्थिरता भजेत् सदा,
मोक्षस्तदा कर्मविमोचनाद् विना ॥ ४९ ॥

हिमांशुविजय

જો સમસ્ત જગતના પ્રાણીઓના લોભનો અન્ત આવે, કોઇ દૈવિક (દેવતાઇ) કારણ વગર બધાય સમુદ્રો સુકાઇ જાય અને પવન હમેશાને માટે સ્થિર થઇ જાય તો જ કર્મનો મૂળથી ક્ષય થયા વગર, મોક્ષ થાય (અર્થાત્ કર્મનો સર્વથા ક્ષય થયા વિના કદી પણ મોક્ષ થઇ શકતો નથી) ૪૯

शुद्धिपत्रक.

पृष्ठ	पक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
३८१	११	सद्गुरू	सद्गुरु
,	१४	–पदार्थ प्रतिभासय	–पदार्थप्रतिभासय
३८८	७	–तत्वा–	–तत्त्वा–
,	,	चोज्वलम्	चोज्ज्वलम्
	१३	ભભક્ત્વ કરેષુ	ભમ્યક્ત્વ કરેષુ
„	१४	क्रोधादीन–	क्रोधादिर–
३८३	३	–व्याधिकगुण–	व्याधिगुण–
३८८	२०	अधीयान	अधीयानु
४०४	५	–भैव	–भैय
४०६	५	–महीरुहो	–महीरुहो
४०८	६	नैस्यते	नैष्यते
४०८	१४	તે વિયોગમા	તેના વિયોગમા
४१८	७	(गद्य)	(पद्य)
४२७	४	–मृद्विका	–मृद्वीका
४३१	२१	शमयित्नु	शमयित्नु
„	२३	विमपरे	विमपरो
४३३	१६	पद् प्रकार–	पद्प्रकार
४३७	१०	य कर्मणा	यत्कर्मणा
४४०	४	–रेडडका	–रेडक्का
,	१४	निरागे	नीरागे
४४२	२	–रूपाज्यते	–रूपाज्यते

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
४४२	२१	मुचिर्लि	मुचिम्नी
४४५	१४	रागीपु	–रागिपु
४६५	२०	पन्नन्वत	प्रनन्यत
४६८	६	ििहाय	विहायै
४७१	२१	–रभि	–रुचि
४७५	२०	–र्तार्थे	–र्तार्थं
४७६	१२	उउ	ध्रुव
४८०	१७	निमय–	निर्म्रे य–
४८२	१२	उिप्तत	तिप्तवे
४८७	१६	यदुपै–	तदुषै–
४८०	१३	–चामुष्मिका–	–चामुष्मिका–
४८३	८	सामर्थ्यनी	सामर्थ्यथी
	२०	चिन्तयद्भुतम्	चिन्तयेद्भुतम्
४८४	५	है	ते
४८८	१३	ताग्ने	ताहनि
५००	५	–दगन्तरे	–दगन्तवे
५०४	८	–थैन्द्रिया–	थैन्द्रिया–
५२२	८	–देशिनाम्	देशिनम्
५२८	८	सिद्धति	सिध्यति
■	१३	स्यादाहङ्कृत	स्यादनहङ्कृति
५३१	१६	अनन्यदर्शी	अनन्वदर्शी
५३४	८	धात्री	धात्रौ
५३८	११	भोग	भोगे
५४३	५	समलोष्टाश्म–	समलोष्टाश्म–
,	२२	नाजीवीका	नाजीविका–
५४५	३	निस्पृहा	नि स्पृहा

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
५४७	[illegible]	पुत्र छि	दर्पोन्व
५५५	४	वापल[illegible]	मूर्त्ति
५५६	१३	—	तरुणीरक्त
५५७	[illegible]	[illegible]	पुण्यौघै–
,,	१९		अमृततत्वानु
५५८	५		इदंप्रत्यय–
,,	१७		देवार्चा
५६०	३		चित्त
५७०	२१		સમવાર નામનો મગધ
५८१	१८		ભમરાવથી અહિ આપણને
५८८	१४		त्रिषष्टि
५९३	६		तत्त्वामृत
,,	१६		चाणक्यनीति
५९६	३		મહત્ત્વ
६०५	८		—
६०८	६		
६१०	११		
,,	१५		
६११	४		
६१२	११		
६१८	५		
[illegible]१	२०		
[illegible]४	१७		
[illegible]	८		
[illegible]३१	८		
[illegible]	९		

सुधारो.

[illegible]ांक २)

[illegible]नाय भूत्वा भवितेति ।

भूत्वा भविता वा न भूयः ।
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥
भगवद्गीता, अध्याय २, श्लो० २३

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
६३१	१५	नान्दनीयमस्ति	निवेदनियमस्ति
६४०	८	५नग	-ગાગીઆ
	૯	નીલ્થ	નીળ્ળી
६४१	१३	-ज्ञापनार्थे	-ज्ञायनार्थे
६४४	३	स्वरु-	स्वल्प-
६४८	४	विहृदन	विदहन
,	८	ડાગગાઓથી	૭૦પક્ષી (જેની પાખના વારપખ થાય છે) થી
६५	१५	यदगिन प्रच्छन्न-	-वद्मे प्रच्छिन्न-
६५७	१८	रा ु	राद्ु
६५८	७	मनोल्प	मनोल्प
६६९	४	स्लिष्टनेद्रिय-	श्लिष्टेंद्रिय-
६७३	२	भूवने	भुवने
६७४	१४	पद्य	पद्म
६७७	१६	धनाम्नरोपानिपद्	श्वेनाश्वनरोपनियद्
६७८	૯	रह	रद
६७९	२	दारुणम्	दारुणम्
६८७	४	पुतो	युत
	१२	(चे० जै प्र)	(हे० नै० प्र)
६९२	१७	-वेय-	-वेश-
७००	४	वधुनन्ति	विधुनन्ति
७०२	७	-चाप्ति	-चाप्ति
,	८	श्वाग्नि शिवदायके	श्रामण्येऽमी गुणा स्युस्तदिह
,	१०	तदवस्वमव	तदवश्यमेव
७१५	१२	-तज्ज्ञै-	-तज्ज्ञै-
७१९	२०	सुवर्ण-	स्वर्ण-

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ
૭૧૯	,,	दर्पलेश्य-	दर्पोंप्य
,,	२१	मूर्नि	मूर्ति
૭૩૩	६	तरुणारुण	तरुणीरुच
૭૪૦	१३	पुण्यौघे-	पुण्यौघ-
૭૫૭	८	અરહન તનુ	અરહત ત્રનાનુ
૭૮૦	७	इह पत्यय-	इहप्रत्यय-
૮૦૪	६	देवार्यो	देवार्चा
૮૦૭	५	चिन	चित्त
,,	१०	મમવાય	સમવાય નામને સબંધ
,,	११	સમવાયથી	સમવાયથી અહિં આપ મુને
ફેટને-	૨૫જે	त्रिषष्टी, त्रिपष्ठि	त्रिषष्टि
,,	,,	तन्वामृत	तत्त्वामृत
,,	,	चाणाक्यनीति	चाणक्यनीते
,	,,	મહત્વ	મહત્ત્વ

મૂળ શ્લોકનો સુધારો.

(પૃ૦ ૬૦૧ શ્લોક ૨)

અશુદ્ધ

न जायते न म्रियते कदाचिन्नाय भूत्वा भवितेति ।

શુદ્ધ

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नाय भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥

गीता अध्याय २

શ્લોકોના અર્થોનો સુધારો.

(પૃ૦ ૩૯૮, શ્લો૦ ૩૩)

અશુદ્ધ	શુદ્ધ
જે મનુષ્ય અન્ય છદ્મસ્થ અથવા જિનેશ્વર ભગવાનના ઉપદેશથી, તે પદાર્થો ભાવથી માને	કોઇ પણ છદ્મસ્થ અથવા જિનેશ્વર ભગવાનથી ઉપદેશાએલા જે મનુષ્ય તેમણે બતાવેલા તત્ત્વોને ભાવથી માને

(પૃ૦ ૪૮૭, શ્લો૦ ૫)

અશુદ્ધ	શુદ્ધ
જેમ કુનામા, ઝરતા પાણીની સિદ્ધિ હોય છે તે પ્રમાણે જે ધ્યાનમા તમામ કર્મના ફળની દરેક રીતે સિદ્ધિ છે તે ઉંચા પ્રકારનુ એવુ ધ્યાન મોક્ષના કારણભૂત છે	સંપ્લુતોદક (મોટા જળાશય)મા સર્વ જાતના કુનાના પાણીની સિદ્ધિ–આનક હોય છે, તે પ્રમાણે જે ધ્યાનમા તમામ કર્મના (ક્રિયા–અનુષ્ઠાનના) ફળની દરેક રીતે સિદ્ધિ છે તે ઊંચા પ્રકારનુ એવુ ધ્યાન (ધર્મ–શુક્લ ધ્યાન) મોક્ષનુ કારણભૂત છે

(પૃ૦ ૫૦૫, શ્લો૦ ૫)

અશુદ્ધ	શુદ્ધ
તેથી બાહ્ય ચેષ્ટાનુ કાંઈ પણ પ્રમાણ નથી, આભ્યંતર ચેષ્ટા જ પ્રમાણભૂત છે	તેથી શુભાશુભ ગતિમા માત્ર બાહ્ય સાધનો કારણભૂત નથી, પણ આભ્યંતર ચેષ્ટા જ પ્રમાણભૂત છે

(પૃ૦ ૫૪૧, શ્લો૦ ૪૩)

અશુદ્ધ	શુદ્ધ
લોકચિંતાને સમગ્ર રીતે તજીને આત્મજ્ઞાન અને અધ્યાત્મ ચિંતામા રમલીન થયેલો, લોભ	લોક ચિંતાને સમગ્ર રીતે તજીને,આત્મ–જ્ઞાન યાને અધ્યાત્મ ચિંતામા લયલીન થયેલો લોભ,

અશુદ્ધ.	શુદ્ધ
રોષ અને કામક્રીડા વર્જીત એવો સમપણિામી સાધુ સદા સમાધિરસમા ઝીલે છે	રાષ અને કામક્રીડા વર્જીત તથા કર્મની નિર્જરા કરનારો સાધુ સુખ–પૂર્વક–શાંતિમા રહી શકે છે

(પૃ૦ ૫૫૧, શ્લો૦ ૬૮)

અશુદ્ધ.	શુદ્ધ
સર્વ લોકના મનને ખુશી કરે છે.	સર્વ લોકના મનને તો ખુશી કરી શકે છે પરંતુ તેઓ કોઈનુ કલ્યાણ કરી શકતા નથી.

(પૃ૦ ૫૫૫, શ્લો૦ ૭)

અશુદ્ધ.	શુદ્ધ
અને કોમળ વચન બોલીને પોતાના તથા બીજાના તાપનો લેશ પણ ત્યાગ કરવો–દૂર કરવો જોઇએ	અને કોમળ વચન બોલતા છતા પોતાને તથા બીજાને લેશ માત્ર પણ તાપ-દુ ખ ન થાય તેમ કરવુ જોઇએ

(પૃ૦ ૬૦૧, શ્લો૦ ૨)

અશુદ્ધ.	શુદ્ધ
આ આત્મા ઉત્પન્ન થઇને પછી થશે એમ નથી આ આત્માને શસ્ત્રો	આ આત્મા ઉત્પન્ન થઇને પછી ફરી ઉત્પન્ન થશે એમ પણ નથી આત્મા તો અજ (ઉત્પન્ન નહિ થનારો), નિત્ય, શાશ્વતો અને પુરાણો છે તથા શરીર હણાતે છતે પણ આત્મા હણાતો નથી આત્માને શસ્ત્રો

(પૃ૦ ૬૫૦, શ્લો૦ ૩૯)

અશુદ્ધ.	શુદ્ધ
કુહાડીથી છેદાય છે, ધારદાર તીક્ષ્ણ તરવારથી ભુમો મારે છે,	કુહાડીથી અને ધારદાર તીક્ષ્ણ તરવારથી છેદાય છે, ભુમો મારતા

શ્લોકોના અર્થોનો સુધારો.

(પૃ૦ ૩૯૮, શ્લો૦ ૩૩)

અશુદ્ધ.	શુદ્ધ
જે મનુષ્ય અન્ય છદ્મસ્થ અથવા જિનેશ્વર ભગવાનના ઉપદેશથી, તે પદાર્થો ભાવથી માને	કોઇ પણ છદ્મસ્થ જિનેશ્વર ભગવાનથી ઉપ એવા જે મનુષ્ય તેમણે વેલા તત્ત્વોને ભાવથી

(પૃ૦ ૪૯૭, શ્લો૦ ૫)

અશુદ્ધ.	શુદ્ધ
જેમ કુવામાં, ઝરતા પાણીની સિદ્ધિ હોય છે તે પ્રમાણે જે ધ્યાનમાં તમામ કર્મના ફળની દરેક રીતે સિદ્ધિ [redacted] ને ઉંચા પ્રકારનું એવું ધ્યાન મોક્ષના કારણભૂત છે	સંપ્લુતોદક (મો શય)માં સર્વ જ પાણીની સિદ્ધિ—આ પ્રમાણે જે ધ્યાનમાં (ક્રિયા—અનુષ્ઠા દરેક રીતે સિદ્ધિ નું એવું ધ્ય ધ્યાન) મો

(પૃ૦ ૫૦૫, શ્લો૦ ૫)

અશુદ્ધ.	શુદ્ધ
તેથી બાહ્ય ચેષ્ટાનું કાંઈ પણ પ્રમાણ નથી, આન્તર ચેષ્ટા જ પ્રમાણભૂત છે	તેથી માન ન નથી, પ્રમાણ

(પૃ૦ ૫૪૧, શ્લો૦

અશુદ્ધ.	શુદ્ધ
લોકચિંતાને સમગ્ર રીતે તજીને, આત્મજ્ઞાન અને અધ્યાત્મ ચિંતામાં લયલીન થયેલો, લોક	તજી રિ

અશુદ્ધ	શુદ્ધ
ખાઇ જવાને તૈયાર એવા મગો વડે વીંટાયેલા હોય છે બન્ને હાથ જતણે દમાઇ ગયા હોય એવા તે લાકડાની માફક કરવતથી વેરાય છે બળી ગયેલા હોય છે	એવા તે જીવો ખાઇ જવાને તૈયાર થયેલા ઝેરવાળા ભુજગોથી વીંટાયલા હોય છે તેઓ કરવતથી લાકડાની જેમ વેરાય છે તરવારથી તેઓના બન્ને હાથ કપાય છે, બળી જાય છે

(પૃ૦ ૬૭૦, શ્લો૦ ૧૦)

અશુદ્ધ	શુદ્ધ
જો જ્ઞાન પોતે જ કર્મ ની ગાને તોડી નાખવામાં સમર્થ હોય તો પછી નાના પ્રકારના—વિચિત્ર-શાસ્ત્રોના બંધનની શી જરૂરત છે? કારણ કે	કર્મની ગાંઠને તોડી નાખવામા સમર્થ એવુ જ્ઞાન જો પામે હોય તો પછી નાના પ્રકારના—વિચિત્ર-મંત્ર, તંત્ર, યંત્રની શી જરૂરત છે? કારણ કે

